

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Тілея

ФІЛОСОФІЯ
ІСТОРІЯ
ПОЛІТОЛОГІЯ

№1/2005
січень-квітень

Гілея* - науковий вісник

Виходить щоквартально

Реєстраційне свідоцтво: МК №438 від 16 червня 2004 р., видане Управлінням у справах преси та інформації Миколаївської облдержадміністрації

Засновники:

Українська Академія Наук

Підприємство громадського об'єднання НКЦ (філія КСУ) ІМПРОК "Південнослов'янський інститут КСУ"

Редакційно-видавнича група редакційної колегії обласної книги науково-документальної серії видання "Реабілітовані історією"

Головний редактор: *В.М. Вашкевич*

Заступники головного редактора:

В.В. Кривошея, С.С. Макаrchук

Відповідальний секретар: *О.Г. Хімченко*

Редакційна рада:

Акопян В.Г., кандидат філософських наук
Андрущенко В.П., доктор філософських наук
Вашкевич В.М., кандидат історичних наук
Гончар Б.М., доктор історичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук
Колесник В.Ф., доктор історичних наук
Корнєєв Д.І., кандидат технічних наук
Картунов О.В., доктор політичних наук
Михальченко М.І., доктор філософських наук

Онiпко О.Ф., доктор технічних наук

Скороходов В.А., кандидат технічних наук

Редакція колегія:**З філософії:**

Акопян В.Г., кандидат філософських наук

Андрущенко В.П., доктор філософських наук

Гавеля В.Л., доктор філософських наук
Михальченко М.І., доктор філософських наук

Рибачук М.Ф., доктор філософських наук
Семашко О.М., доктор філософських наук
Шевченко В.І., доктор філософських наук
Хімченко О.Г., кандидат філософських наук

З історії:

Бойко А.В., доктор історичних наук
Гончар Б.М., доктор історичних наук
Кривошея В.В., кандидат історичних наук
Колесник В.Ф., доктор історичних наук
Леп'яво С.А., доктор історичних наук
Макаrchук С.С., кандидат історичних наук
Пронь С.В., доктор історичних наук
Тригуб П.М., доктор історичних наук
Фіров П.Т., кандидат історичних наук
Шкварець В.П., доктор історичних наук
Срібняк І.В., доктор історичних наук

З політології:

Бойко О.Д., доктор політичних наук
Вашкевич В.М., кандидат історичних наук
Іванов М.С., кандидат політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук
Картунов О.В., доктор політичних наук
Онищенко І.Г., доктор політичних наук
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук
Шкляр Л.Є., доктор політичних наук

Адреса редакції: 54017, м. Миколаїв, пр-т Леніна 3, кім. 125. Телефон для довідок: (0512) 39-94-86. E-mail: rvgreabist@ukr.net

Комп'ютерний набір — Н. Кияшко

Редактор — В. Вашкевич

Технічний редактор — В. Дорошек

Коректор — Р. Попушняк

Підп. до друку 20.05.2005 р. Формат 60 x 90 ¹/16.

Друк офсетний. Гарнітура Times ET.

Ум. друк. арк. 14,93. Друк. арк. 15.

Ум.-вид. друк. арк. 12,5. Наклад 300 прим.

Зам. №21/04-05 від 21.05.2005 р.

Друк. "Центр-Гея" Лтд

03039. Київ, Голосіївський проспект, 21.

Видавництво "Світогляд"

02192, Київ, вул. Миропільська, 17.

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України ДК №1423 від 14.07. 2003 р.

* Гілея - в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї "лісової квітки" залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

АКОПЯН В.Г. Становлення та розвиток підприємництва в Україні	4
ОСИПОВ А.О. Постметафізичний дискурс духовності та онтос антропо-буття.....	19
МАРГЕЛІС Н.В. Філософська концепція письма як метод критики метафізики.....	35
ПОЛЯНСЬКА В.І. Деякі аспекти антисенціалістичної теорії мистецтва Моріса Вейца	48
СТУПАК О.П. Глобальна диференціація та проблема самототожності особистості.....	57

ІСТОРІЯ

СМИРНОВ І.О. Чорні клобуки і дикі половці у Побужжі і Подністров'ї	66
БАБІЙЧУК В.І. Єврейська освіта на Волині в ХІХст.	72
СОЛДАТЕНКО В.Ф. Доба української революції (1917 – 1920 рр.) у новітній історіографії	87

ПОЛІТОЛОГІЯ

БОЙКО О.Д. Україна між путчем і Пущею: основні тенденції суспільно-політичного розвитку (серпень – грудень 1991 р.)	152
ВАШКЕВИЧ В.М. Політичне маніпулювання історичною свідомістю молоді в період трансформаційних перетворень	174
ІВАНОВ М.С. Політична індоктринація як чинник формування тоталітарних політичних режимів ...	188
ЛЯПІНА Л.А. Формування української політичної нації: історико-політичний дискурс	200
ХІМЧЕНКО О.Г. Політична реформа та політичні партії України	207

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

КРИВОШЕЯ В.В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази).....	215
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	237

ФІЛОСОФІЯ

Акопян В.Г.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

В період трансформації, яка охопила всі сфери життя держави, важливо орієнтувати напрямок реформаційної політики на підтримку людей, що являють собою нову продуктивну силу суспільства перехідної економіки і нове джерело його збагачення — невелику, але вже дуже сильну соціальну групу українських підприємців. Важливість аналізу впливає із загальноекономічного розуміння ролі підприємництва для держави, в якій структурні кризи і депресії в різних сферах стали звичайним і незмінним явищем.

Як показує історичний досвід, підприємці — це люди, які мають властивість значною мірою впливати на економічний і на соціальний стан країни і створюють їй імідж в міжнародному діловому світі. Стан же безпосередньо національної економічної сфери нерозривно пов'язаний з місцем ділової людини (підприємця — в умовах ринкової економіки або директора — за адміністративно-командної економіки) в суспільстві і силою впливу на це місце державою.

З економічної точки зору важливо зорієнтувати національну економіку до вміння виробляти конкурентоспроможну продукцію, яка б задовольняла існуючий попит. Для цього кожна фірма або соціально-економічний продуктивний інститут повинен володіти відповідним потенціалом, особливо роль у забезпеченні якого належить підприємству.

Перші спроби систематичного теоретичного осмислення підприємництва почалися із XVII сторіччя і пов'язані з іменами Р. Каптільона, Ф. Келе, А. Сміта, Ж.-Б. Сея.

Термін “підприємництво” ввів в обіг і дав його систематизований аналіз Р. Каптільон. Він трактував підприємництво,

як економічну функцію особливого роду та підкреслював елемент ризику, який завжди характерний для неї. Ж.-Б. Сей пов'язував підприємництво з організацією людей у межах виробничої одиниці і ставив підприємця в центр своєї теорії виробництва та розподілу. У дослідженнях Карла Маркса простежується посилення інтересу до організаційно-творчих компонентів підприємництва, як і до умов масової безпосередньо соціальної творчості взагалі.

Імпульсом для сучасних досліджень підприємництва були ідеї Л. Шумпетера та Фрідріха фон Хайєка, їх послідовників.

Концепція підприємництва Йозефа Шумпетера ґрунтується на таких головних засадах: 1) функція підприємництва полягає головним чином у революціонізації та реформуванні виробництва шляхом використання різноманітних можливостей для випуску нових або заміни старих товарів новими, відкриття нових джерел сировини, ринків, реорганізації виробництва. Отже, змістом підприємництва є “здійснення нових комбінацій” факторів виробництва та обігу або різновведення; 2) підприємництво є універсальною загально-економічною функцією будь-якої економічної системи та поєднується з виконанням інших видів діяльності (управлінням, науковими розробками, маркетингом та ін.) і тому “розсіюється” серед різних спеціалістів. Статус власника не виступає у Шумпетера визначальною властивістю підприємця; 3) підприємництво є функцією господарсько-політичного середовища, яке визначає його можливості, типи, мотивації [6, 134, 178].

Погляди Фрідріха фон Хайєка збігаються з ідеями Й. Шумпетера, але відзначаються більшою широтою. Насамперед, вищою цінністю, за Хайєком, виступає особиста свобода, яка дозволяє людині продуктивніше розпоряджатися своїми здібностями та знаннями, інформаційно-економічним потенціалом, а найкращим координатором процесів використання унікальних потенцій індивідами виступає ринок, насамперед ринковий ціновий механізм, роль якого, поряд з іншим, полягає у забезпеченні індивідів інформацією про перспективні чи несприятливі щодо попиту та пропозиції галузі; нові засоби їх задоволення. Носій підприємницької ініціативи виступає рушійною силою пошуку таких новинок, оскільки прагне до найбільш ефективного поєднання своїх

специфічних знань – “ноу-хау” з ринковою ситуацією і тим самим до досягнення першості у конкуренції та більшого доходу. Функція підприємців “розсіяна” серед усіх індивідів; але в існуючих сучасних економічних системах виділяються особливі групи людей, готових випробувати нові можливості, знайти новий шлях або нові засоби економічного розвитку. Щодо поширених нарікань на відсутність чи недостатність “духу підприємництва” в країні, то вони є наслідком не стільки природних властивостей населення (національного менталітету), скільки обмежень ієрархічного порядку (звичаїв, інститутів, пануючої ідеології). У зв’язку з вихідними поняттями сутності підприємства можна виділити базові та похідні властивості підприємця. Базовими властивостями виступають організаційно-господарське новаторство і економічна свобода діяльності. Похідні ж властивості являють собою логічне продовження або надбудову над базисними – а саме: ризиковість підприємницької діяльності, володіння певним об’єктом ресурсів (людських та економічних), особистісне прийняття рішень. Останнє насамперед пов’язане з новаторською економічною діяльністю. Підприємництво та інші види економічної діяльності відрізняються як різні види економічної поведінки – творчо-пошукова (інноваційна) та репродуктивна (шаблонна, рутинна, пов’язана з не використанням нових ідей, а з одержанням відомих результатів відомими засобами). Тому підприємництво можна визначити як організаційно-господарське новаторство на основі використання нових можливостей в економічній діяльності. За сферами організаційно-господарських пошуків підприємництво логічно постає як сукупність індустріальних, аграрних, наукових, інформаційних, сервісних та інших його варіантів. Специфічні форми та види підприємництва виникають відповідно до плюралістичної структури власності. Згідно з даними п’ятирічного проекту виявлення “профілю підприємця”, організованим американською компанією “Мак-Беренд Компані” існує 21 найважливіша риса “оптимального” типу підприємця [2, 224].

Найбільш важливі серед них - це пошук можливостей та ініціативність, готовність до ризику, орієнтація на ефективність та якість, відповідальність, здатність до жертв в інтересах справи, цілеспрямованість, систематичне планування

та спостереження, прагнення до інформативності, здатність переконувати, встановлювати та підтримувати зв'язки. Як видно, деякі риси є результатом навчання та досвіду, а інші — продукт розвитку природних даних людини.

Ряд аналогічних рис підприємництва названо у прийнятому в 1991 році Верховною Радою України законі “Про підприємництво”. Підприємництво, — зазначається в законі, це — самостійна ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданих послуг та заняття торгівлею з метою одержання прибутку. Обов'язковою умовою й ознакою підприємництва є свобода економічної самодіяльності людини, її самостійність у виборі господарської діяльності та джерел її організації, прийняття управлінських рішень, за якими стоять або успіх з прибутком, або банкрутства, як результат збитковості підприємства. Важливість даного закону дуже значна, в цьому нас переконує світовий досвід.

Як відомо, майже кожна розвинута країна з ринковою економічною системою має свою власну економічну модель. Проте орієнтація на “виращування” підприємництва є для них спільною. Орієнтація на такі тенденції економічного зростання, як поширення впливу НТП в забезпеченні економічного підйому країни, підвищення ролі інформації, неухильне впровадження ролі складного творчого компонента у структурі суспільної праці привели до створення так званої інноваційної моделі економічного розвитку. Дана модель супроводжується значною активізацією рис та елементів підприємницького порядку.

Це зумовлено, по-перше, безпрецедентною популярністю підприємництва, зростанням його масштабів; по-друге — поширенням на всі країни Заходу неконсервативних реформ господарського механізму, найважливішим наслідком яких виступає зростання ступеня економічної свободи підприємництва, врегулювання економіки, політика сприяння малому та середньому бізнесу та заохочення науково-виробничої кооперації, “відкриття” національних господарств для закордонних підприємств; по-третє, виникненням якісно нових сфер та умов для підприємницької ініціативи, що пов'язано, зокрема, з розвитком інформаційної інфраструктури, розвитком мережі організацій, які спеціалізуються на

виращуванні бізнесу (інкубаторів, грюндерських центрів, інноваційних парків).

З початку 60–70-х років, і особливо в 80-х формування економічної культури на Заході стає однією з важливих складових господарської стратегії, у зв'язку з чим виникає своєрідний поділ праці між державою та підприємництвом, а в економічній теорії формується новий напрям досліджень. Культура підприємництва і, зокрема, ділова етика виступає одним із елементів загальної економічної культури суспільства і відображає найбільш ефективні, перевірені практикою засоби дій та взаємовідносин – енергію минулого досвіду, цінний морально-мотиваційний ресурс економічного зростання. Рівень та інтенсивність зростання культури є функцією багатьох факторів і насамперед стану економічної системи. Тому з переходом до нової моделі її розвитку, як це відбувається в нашій країні, виникають принципово нові для нашого суспільства типи взаємодії та економічної поведінки господарюючих суб'єктів.

Вихідними цінностями економічної культури за умов інноваційної моделі зростання стають самостійність дій, не традиційність думки, творчий пошук, інтенсивність контактів, взаємоповага індивідів та соціальних груп. Водночас існує протидія розвитку ділової етики, що має своїм підґрунтям економічну злочинність і в суспільстві проявляється в формах недотримань ділових угод, нечесної конкуренції, укриття податків тощо.

Концепція розвитку підприємництва в Україні має такі вихідні принципи: кожен підприємець має вільний вибір видів, напрямів та форм господарювання, самостійне формування програм діяльності та вибір постачальників та споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін; розпорядження на свій розсуд одержаним доходам, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством; право на свій розсуд і ризик здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки і розпоряджатися належною підприємцю частиною валютної виручки; свобода вибору найманих робітників. Вилучення у підприємця його власності і оборотних фондів не допускається.

Хоча існуюча нормативно-правова база змогла чітко обмежити права підприємців в нашій країні, створити умови, які

б стимулювали створення “ділової хвилі” в нашій економіці вона не змогла і навпаки із збільшенням дефіциту бюджету пропорційно зростає тиск на найактивнішу частину нашої економіки — знову ж таки на підприємництво.

Значною кількістю помилок характеризується політика держави не тільки відносно національного бізнесу, а й по відношенню до іноземного інвестора, якого теж поставили в жорсткі економічні умови, створивши замість позитивного ділового іміджу нашої країни повну протилежність — “анти-імідж”.

Попри всі ці недоліки проблема становлення підприємництва має бути вирішеною — в країні, яка прагне ринкової економіки має культивуватись ринкове мислення у населення. Зараз же створені умови, за яких люди, відучені за 73 роки мислити і працювати виключно на себе, сприймають, а відповідно й відчувають тиск, здійснюваний особливо через засоби масової інформації негативної інформації про умови, в яких існує вітчизняне підприємництво, взаємодію з органами державної влади, центром якого є податкова адміністрація. Такий тиск, очевидно, не лише затримає впровадження реформації суспільного мислення, зміну його якісних пріоритетів, а знищить значну частину талановитих бізнесменів, економістів, фінансистів і просто творчих людей. Макс Вебер писав: “Якщо людина має цінність і не використовує її — вона витрачає свої прибутки” [1,121]. Це означає не тільки втрату тимчасових доходів до нашого “депресивного” бюджету, а й втрати і економічні проблеми протягом ще багатьох років. Асоціальність такої політики очевидна. Між тим, не зважаючи на певне пом’якшення останніх років, загальне ставлення до підприємців не змінилось.

Відокремивши державне підприємництво від приватного, розглянемо його особливі риси. По-перше, воно може бути в формі як прибуткового підприємництва або як безприбуткового інституту — наприклад комунальне господарство, медичне обслуговування, освіта. По-друге державний сектор економіки значною мірою монополізований, отже в процесі реформації Української економіки багато підприємств, орієнтовані на певні замовлення їх втратили, то багато підприємств зараз або збиткові або навпаки отримують надприбутки. Загалом і перші і другі результати неприпустимі. В таких умовах

потрібно застосування певної податкової політики і разом з тим активніше проводити приватизацію особливо серед збиткових підприємств. Поява нового господаря безперечно зможе покращити ситуацію на таких підприємствах. Однією з найдавніших проблем в державному секторі економіки була і залишається бюрократизація керівних апаратів підприємств. В цій сфері теж потрібна реформа, яка б змінила положення працюючих колективів.

Паралельно реформації відносин власності необхідно розпочати процес формування культури підприємця. Центральне місце тут займає зміна поглядів людей на роль і місце підприємця в суспільстві. Для розширення соціального підприємницького середовища, розгортання дієвого підприємницького середовища, необхідне залучення все нових і нових людей, здатних відкрити свою справу і раціонально організувати бізнес. Поки що більшість людей психологічно не готова до самостійності. Страх перед новою і незнайомою реальністю відштовхує багатьох від підприємницької діяльності. Головна роль у вирішенні цієї проблеми повинна бути покладена на державу. Система виховання повинна заохочувати людей вже з дитинства до вибору активної життєвої орієнтації і відповідальності за свій вибір, тим самим збільшуючи економічну свободу індивіда. Важливо використати всі національні традиції, які відповідають потребам суспільно-економічного прогресу.

В процесі становлення ринкових відносин в Україні (а це і створення інфраструктур; приватизація власності, введення приватного підприємництва, реформація правової бази) постає проблема готовності нашого суспільства до приватного господарювання. Окрім економічних програм, відповідного правового забезпечення, потрібен ретельний аналіз психологічних, соціокультурних чинників, а саме — культурних цінностей нашого народу, його традицій, звичок, моралі, соціальних якостей людей, перехід до ринкової системи господарювання неможливий без глибоких соціально-психологічних змін у свідомості українського суспільства, переходу людей до нових сенсо-життєвих цінностей.

Наше суспільство значною мірою розшароване за своєю структурою, в першу чергу за економічними інтересами різних соціальних груп населення. Як показують дослідження,

найбільш багаточисленними є прихильники західного шляху розвитку, тобто суспільства вільного підприємництва (таку відповідь дали 30.5% респондентів). За економіку змішаного типу, що об'єднує капіталістичний і соціальний сектори, висловились 17.5% респондентів. Цей напрямок, у першу чергу, приваблює робітників великих міст, кваліфікованих працівників старше 40 років. За так званий “оновлений соціалістичний шлях” розвитку на основі різноманітних форм власності висловлюється біля 17% опитуваних. Але слід звернути увагу ще й на той факт, що в процесі падіння життєвого рівня населення все більше людей схильні симпатизувати “соціалістичному шляху” розвитку, котрий, на думку даної групи населення, гарантує економічну і соціальну стабільність. До цієї загальної групи “патріотів” приєднуються також ті, хто виступає за особливий історичний шлях розвитку, відмінний і від капіталістичного і від соціалістичного (11% опитаних). Серед “патріотів” та тих, хто переглядає свою точку зору, переважають люди старших вікових категорій, люди з низькою зарплатою, некваліфіковані працівники, а також жінки та працівники малих міст, тобто та група населення, яка дуже обережно та консервативно відноситься до змін через свій соціальний статус [4, 9]. Отже очевидна поляризація суспільства на прихильників та противників суспільства вільного підприємництва. На жаль, соціологічні дослідження, порівняно з опитуванням громадської думки, висвітлюють ще гіршу картину щодо ситуації, яка зараз склалась в суспільстві, існують певні аспекти даного питання, на які кожна людина звертає увагу, створюючи своє відношення до ринкової економіки в цілому і підприємництва конкретно, а саме: 1) потреба в соціальних гарантіях, соціальній захищеності; 2) свобода економічної (підприємницької) діяльності; 3) становлення до економічної диференціації. На жаль, в сучасних умовах навіть найбільш оптимістично настроєні соціологи констатують невідповідність соціально-економічних передумов щодо створення нової хвилі в суспільному житті — хвилі підприємницької активності. Що ж є головною перепорою тому, щоб активність, ініціативність та новаторство, досягнення економічних успіхів в Україні та за її межами стали реальними? Основні труднощі, пов'язані зі зміною суспільної свідомості, подоланням суспільної свідомості

людей стереотипів так званої “соціалістичної економіки”, якою вона насправді повністю не була. Мова йде про нехтування інтересами індивіда на користь суспільних інтересів, відсутність конкретних відносин і т.д. Формування “антиринкового синдрому” нашого суспільства певною мірою сприяла своєрідність радянського способу життя, стиль поведінки радянської людини, система укладених радянським укладом культурних цінностей. Взаємовідносини людини і економіки були орієнтовані на натуральні показники, зрівнялівку в розподілі, нав’язливий колективізм, зовнішній контроль за поведінкою індивіда, бюрократичне адміністрування. Всі ці соціокультурні чинники створили у масовій свідомості протиринковий ціннісний фон і адекватний останньому базисний тип особистості.

В особистісному плані антиринкова культура кристалізувалась у вигляді особливої системи людських якостей, загальним підґрунтям яких були відсутність ініціативи, підприємливості, бажання і уміння ризикувати, дефіцит індивідуально-вольового настрою. Саме тому наша людина звикла жити у системі цінностей рівності, де, природньо, тягар рішень лягає не на особистість, а на соціальні інститути, на різні суспільні інстанції, яким людина передавала своє право майбутнього вибору. Людина не стільки сама вирішувала як їй чинити, скільки дотримувалась усталених правил, отримуючи в обмін певний мінімум матеріальних благ. Декілька поколінь радянських людей жили і працювали в соціально-економічних умовах, які підкорялись принципу рівності, адаптувались до них за рахунок вироблених і розвинутих соціальних якостей.

Підсумовуючи вищесказане, можна говорити про певну гіпотетичну модель трансформації людської свідомості, що залежить від рівня і напрямку розвитку науки, яка б дослідила дані проблеми, а також залежить від низки чинників соціально-економічних умов. Без сумніву, більшість схильна сприймати ідеологію ринкової економічної системи, а саме ту ціннісну форму, де головна цінність людського життя — “матеріальний добробут”, а головна інструментальна цінність — економічна свобода. Прихильники ринку повністю поділяють концепцію “гарного життя”, орієнтовану на матеріальний добробут, і розглядають ринкові відносини і

відповідні їм форми ринкової поведінки в якості адекватної інструментальної цінності. Разом з тим, життя за правилами економічної свободи знайоме нам не дуже добре скоріше у рамках пропаганди переваг ринкової економіки. І тому все це немала частина суспільства “озирається” на головну цільову цінність минулого, таку як боротьба за ідеали, служіння суспільству, а також на суспільну рівність.

Об’єктивні зовнішні умови праці потребували не просто заповзятливості, а “суперзаповзятливості” українських підприємців, що не могло не датись взнаки на діловій етиці в Українському бізнесі. Як результат, у ділових людей виробилась “вовча натура”, прагнення до нечесного ведення справ, звичка порушувати узгодження. Виявлено іншу симптоматичну обставину — всі ті риси, які громадська думка сприймає як суто негативні, певною частиною бізнесменів трактуються як не тільки позитивні, а й необхідні. Серед них: надмірна працелюбність, що часто призводить до нервових розладів і загального погіршення стану здоров’я підприємців, високі вимоги до персоналу — кожен підприємець бажає раціонально використовувати свої як фінансові, так і людські ресурси, інші проблемні питання пов’язані з діловою етикою підприємців, такі як чесність по відношенню до держави в аспекті виплати податків.

Аналіз основних точок зору на середній опис підприємця допомог виділити 10 основних характеристик, що притаманні більшості підприємців:

1) Підприємці прагнуть відстоювати персональну точку зору;

2) Підприємці досягають успіху завдяки успішній організації виробництва і використання різноманітних ресурсів;

3) Підприємцям притаманна розвинута інтуїція;

4) Підприємці вірять у свої ідеї. Вони перетворюються у джерело мотивації та енергії підприємця і стають основою для подальшого розвитку підприємства;

5) Підприємцям притаманна агресивність і, певною мірою жорстокість;

6) Підприємці можуть “керувати” ризиком, в результаті чого знижується страх у відношенні прийняття рішень;

7) Підприємці є прихильниками зниження значущості проблем, спрощення останніх;

8) Підприємці у своїй більшості бувають нетерплячими і невтомними, вони погано переносять бюрократичні затримки, пов'язані з втратою часу, наприклад на освіту. Ось чому більшість відомих підприємців не прагнуть отримати вчений ступінь;

9) Підприємці впевнені у власному лідерстві і здібностях, але часто не впевнені в інших людях. Через це підприємці нерідко прагнуть всю роботу виконувати самостійно, і бувають поганими організаторами;

10) Підприємці прагнуть бути незалежними і зберігати свою індивідуальність. Тому вони часто мають характеристику бунтівника або поганого колективіста.

Говорячи про взаємодію суспільства, ринку та підприємництва, не можна не зупинитись на проблемі взаємовідношення етики та бізнесу. Багато етичних проблем, що стоять перед бізнесом, є виключно складними, суперечливими і не піддаються простому вирішенню у світі ринку.

Питання ускладнюється ще й тим фактором, що моральні концепції є самі по собі суб'єктом філософського протиріччя. При цьому групи підприємців, що дотримуються радикальних поглядів на те, що є хорошим, а що поганим бізнесом, організуються і здійснюють тиск з метою змінити напрямок діяльності певних компаній [4, 17]. Такий тиск нерідко направлений і на уряд, аби примусити його змінити нові закони щодо бізнесу. Наслідки зазначених протиріч великою мірою залежать від можливості здійснювати політичний тиск або тиск у сфері комерції. Бізнес завжди “знає”, що етичні принципи є діяльними на ринку. Таким чином, якщо торгівля з певними країнами, виробництво протизапліднювальних пілюль, забруднювання річок або дискримінаційна практика проти жінок, зайнятих на виробництві зачіпає певним чином важливий сектор ринку, бізнес завжди буде уникати такої діяльності. Це демонструє не силу морального розуму, а той факт, що бізнес відображає цінності тих, хто здатен здійснювати сильний тиск у сфері політики та комерції.

Можна передбачити, що становлення соціального ринкового господарства сприятиме більшій монолітності суспільства. Як прогнозують вчені, цей монолітний, в принципі, правлячий прошарок буде поділений на дві групи. “Бюрократи від народження”, очевидно, залишаються бюрократами.

Вони складуть потужну частку державного апарату, консервативний прошарок - групу адміністраторів. З другого боку, "підприємці від народження" будуть займатись ринковим господарством і складуть групу менеджерів-інноваторів. Інтереси цих груп деякою мірою співпадатимуть, але не будуть тотожними.

Джерелом етики підприємництва повинні стати школа, родина, засоби масової інформації. Активізація створення нових форм вимагає від уряду, як і від місцевої влади, проведення певної рекламної кампанії. Рекламна кампанія має провести рекламними чи маркетинговими кампаніями; які одночасно досліджують, як сприймається у суспільстві політика уряду стосовно приватного підприємництва. Заохочення ж приватного підприємництва є, передусім, також пропагандою нового стилю життя і нових моральних цінностей.

Єдина соціально-бажана якість, вираженість якої група підприємців визнає як високу, це — "здатність до ризику". Підтвердити такий висновок можна результатами досліджень західних соціологів і серед особистісних якостей перед веде здатність до ризику як така, що найбільше сприяє успіхові підприємницької діяльності (За $n = 97$, дослідження проведене Інститутом соціології Національної Академії наук України в 1992 році). Проте, в українських підприємців, які досягли успіху, ця якість поєднується з "мезантропічним" сприйняттям соціального оточення, звідси — відповідний характер взаємодії з ним. А що такі щасливці є трансляторами цінностей для всієї соціальної групи підприємців, то можна очікувати, що аномічні явища в ній ширитимуться і надалі. Дослідження показали, що з ростом соціальної потенції поліпшується оцінка вираженості соціально-бажаних якостей колег чи партнерів і підвищується оцінка вираженості негативних [3, 69].

Конкурентність, як особистісна якість є "вторинною" і може розвиватись тільки на певному цілісно-орієнтованому ґрунті. "Конкурентні" резиденти більше, ніж "слабкі", орієнтовані на самостійність, здобування високих доходів, стабільність суспільного становища; можливість впливати на людей. "Слабким" у підприємницькій діяльності більше до вподоби можливість робити своє діло (88.7%) належних до цієї групи, у групі "сильних" — 44%, проявити здібності, приносити

користь суспільству. Тобто висока конкурентноздатність у підприємців формується на основі цінностей індивідуального успіху, самостійності, престижу, влади. Низька ж — сполучається з цінностями особистого розвитку, соціоцентричними та афіліативними (за Х.Хенкаузенем афіліція — спілкування з іншими людьми на рівні, що дає задоволення, захоплює та збагачує обидві сторони). Також встановлено, що “слабкі” більшою мірою задоволені перебігом своєї підприємницької діяльності та життям загалом. Це не пов’язано ані з різницею в доходах, ані з умовами розвитку виробництва. Самооцінка “сильних” нижча ніж у “слабких” лише у двох з усіх досліджуваних аспектів підприємницької діяльності і “можливість бути корисним людям”, “можливість приносити користь суспільству” [3,72].

Але незадоволеність саме цими аспектами підприємницької діяльності зумовлює в осіб з високою соціальною потенцією помітну загальну задоволеність і діяльністю і життям в цілому.

Нарешті, коли йдеться про теперішнього вітчизняного підприємця, слід відзначити кілька негативних рис його соціального обличчя, деякою мірою зумовлених об’єктивними обставинами. Коли настали законодавчі і ідеологічні послаблення у бік ринкових відносин; це збудило підприємницький інтерес у багатьох людей. І відразу ж відбувся “іспит” на відбір та виживання, який поділив наших підприємців на дві категорії — “фарцу” і “ділових людей”. Перші — це численна група нуворішів, які зібрали (незначний) капітал доволі легко, діючи за схемою, відпрацьованою в умовах економічного безладдя та порожнечі споживчого ринку, який вони, збільшившись в об’ємі, хутко заповнили неякісною продукцією. Ділова ж людина відрізняється тим, як вона користується доходом: вона байдужа до предметів розкошу, нехтує одягом, має азартну працездатність, аскетично ставиться до розваг. Можна впевнено прогнозувати, що майбутнє вітчизняного підприємництва за діловими людьми, правдивими бізнесменами.

Які ж конкретні цінності виділяють для себе українські бізнесмени? Довгий період часу підприємництво розвивалось (і цей процес продовжується) в державному руслі, де для просування більше важать мотиви влади, ніж мотиви досяг-

нення. У підприємців же, які діють найуспішніше, високі доходи посідають у структурі цінностей одне з найнижчих місць (лише 26.5% відзначили їхню значущість для себе), але високим є рейтинг стабільності суспільного середовища (42.8% відповідей) – цінності, притаманної більше представникам управлінських структур. При цьому респонденти з домінуючим мотивом “можливість впливати на колег” частіше, ніж інші, відзначають наявність у колег негативних моральних якостей і рідше позитивних, що великою мірою характеризує їхнє ставлення до соціального оточення [3, 77].

Підприємництво має також свої “антицінності”. До них підприємці зараховують: відсутність соціальних гарантів, високий ризик (це відзначили 73,8% опитаних), несхвальне ставлення до бізнесменів значної частини суспільства (21,5%), а також те, що неминуче доводиться мати справу з небесними людьми (36,9%), що немає змоги приносити користь суспільству своєю підприємницькою діяльністю (3,1%) ціни на продукцію вимушено високі (30,8%), не можна здобувати достатль доходів (24,6%), розвивати і збільшувати виробництво (41,5%), а ще – рутинність, нецікавість бізнесового процесу (4,6%). Не багато негативних сторін у підприємництві лише 7,0 % опитаних. До всього цього додається “вакуум” довкола підприємницької діяльності, гальмівний вплив, що його чинить соціальне оточення [3, 87]. Також значною вагою користується інформація, що розповсюджується у колах підприємців, та інформація засобів інформації. Складається враження, що підприємці зважають на громадську думку, а це свідчить про їх соціальність, тобто зони прислухаються до громадської думки і, напевне, бажають чути позитивні вислови про підприємництво взагалі і про себе зокрема.

Все вищевказане можна підсумувати в такому викладі: в Україні на відносно низькому рівні знаходяться умови розвитку підприємництва взагалі і конкретно його морально-етичні якості. Це пояснюється складною історією нашої держави, що відбилось на громадській свідомості і створили великий бар’єр до сприйняття ринкового мислення. Не можна говорити про абсолютно нерозвинуту етику підприємництва в Україні як результат небажання розвинути свою власну ділову культуру, тут скоріше складність і протидія суспільства мали свій вплив. На жаль, економічні і правові

умови не сприяють розвитку підприємництва і все частіше в діловій пресі постає питання про шляхи подальшого виживання підприємництва в країні. Очевидна величезна різниця між політикою, яка рекламується нашим урядом на словах по відношенню до підприємництва і тією жорсткою політикою батога, хто побажав вкусити “пряника”. Держава лишній раз довела, що “безкоштовний сир існує лише в мишоловці”. А підприємці платять в наш бюджет за можливість працювати далі все більше зростаючу ціну.

Як же виплутатись з цього депресивного стану державної політики відносно підприємництва в Україні? Рецептів існує багато, система ж підприємницького поступу на цивілізаційних засадах в Україні ще не розроблена. Очевидно, слід розпочинати зі зміни оцінок масової свідомості. Важливо провести планомірно розраховану рекламну компанію підприємництва як нового шляху до вільного життя, матеріального добробуту, стабільності і впевненості у майбутньому. Крім того бажане державне стимулювання власників значних фінансових коштів тих самих підприємців до вивчення своїх службовців в бізнес школах, а, можливо, до підвищення кваліфікації спеціалістів, навчання молодих, творчих і потенційно активних підприємців.

Література

1. Вебер Макс. Протестантська етика та дух капіталізму. — К., 1994.
2. Мочерний С.В. Основи економічної теорії. — Тернопіль, 1993.
3. Пилипенко В.Е. Социальная регуляция трудового поведения. — К., 1993.
4. Пилипенко В.Е., Шевель І. Соціологія підприємництва. — К., 1997.
5. Хайек Ф. Дорога к рабству. — Лондон, 1983.
6. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К., 1995.

ПОСТМЕТАФІЗИЧНИЙ ДИСКУРС ДУХОВНОСТІ ТА ОНТОС АНТРОПО–БУТТЯ

“Буття є поняття, яке зрозуміле саме собою... Однак ця середня зрозумілість лише демонструє незрозумілість. Вона робить очевидним, що у всякому відношенні і бутті до сущого як сущого а ргіогі є загадка. Що ми завжди уже живемо у деякій буттєвій зрозумілості і сенс буття разом з тим обійнятий темрявою, доводить принципову необхідність відновлення питання про сенс “буття”. ...*Ця усереднена й смутна зрозумілість буття є факт*”. (Мартин Хайдеггер. Бытие и время. [1, 4-5]).

Феномен духовності має традицію давніх моральних, релігійних художньо-естетичних, філософських, езотеричних рецепцій, які здійснювалися у вимірі логіко-аналітичних дискурсів шляхом рефлексивних вербальних визначень. Ця обставина переводила його аналіз із духовно-практичного виміру (як духовні практики) у духовно-теоретичний (наука, філософія), котрий виявляв площину осмислення, досягнення цього феномену шляхом *однієї із форм* діяльності свідомості людини – *мисленням*. Дивергенція із вихідної цілісності антропо-буття – *раціо-логічної* складової, її подальший розвиток в історії людства відбувалися шляхом екстенсивного досягнення дійсності, – дивергенція конституювала *протиставлення* суб’єкта і об’єкта як у практичній, так і у теоретичній площинах, що було особливістю модерного визначення природи духовності.

Проблемою статті є виявлення засад духовності, котрі можна було б визначити у постнекласичній методології на відміну від класично-метафізичного її аналізу. Вирішення цього питання дає можливість окреслити нову систему координат, у якій можна було б усвідомлювати єдність матеріального і ідеального аспектів буття і тим самим – методолгію аналізу духовності за межами епістемологізму класичної філософії, що має велике значення як для побудови “нової метафізики” – у теоретичному плані, так і дасть можливість визначити такі практичні аспекти діяльності людини як навчання, виховання, питання співвідношення знання і особис-

тості у навчально-виховному процесі, вирішення актуальних проблем екологічної свідомості.

Крім цього, актуального значення набувають питання психосоматичної єдності людського єства у медицині, психології, психолінгвістиці, у вирішенні проблем соціально-культурного життя. Тут важливе значення мають розробки Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті, К.-Г. Юнга, В. Райха, О. Лоуена, С. Грофа. Цей класично-науковий і філософський прошарок досліджень природи людини характеризується відсутністю цілісного уявлення про людину із усіма рівнями її буття (фізіологічний, психосоматичний, індивідуально-соціальний, трансперсональний, езотеричний). З іншого боку, дослідження духовності, що стали вже класичними, звертаються до окремих проявів духовності (Е.-Б. Тайлор, М. Еліаде, С. Хоружий), або обмежуються релігійним баченням її природи (наприклад, І. Брянчанінов) і виходять з морально-етичних презумпцій (Р. Уолш).

Ціль статті полягає у окресленні особливостей первинного стану антропо-буття, вихідної суб'єктно-об'єктної єдності — *онтосу*, який є підґрунтям подальшого розгортання єдності Людини і Природи у процесі символічної діяльності духовних практик. Для досягнення цього: а) аналізується співвідношення метафізики і епістемологізму та їх абстрагування від тілесності людини; б) виявляється співвідношення онтології і гносеології і дискурсі епістемологічної парадигми; в) визначається співвідношення діяхронічного і синхронічного вимірів антропо-буття і їх співвідношення з онтосом, тілесністю та онто-гносеологічним осягненням дійсності, г) виявляються характеристики абстрагування онто-гносеологічного осягнення дійсності від тілесності; д) окреслюються умови існування “безпосередності” як онтосу, на теренах чого розгортаються змістовні характеристики тілесності, здійснюється символічна діяльність у духовних практиках.

Природа абстрагування у метафізичному епістемологізмі та духовність

З антропологічної токи зору уявлення про зовнішню суб'єктові предметність як дещо незалежне від свідомості людини виникає в результаті *однобічної акцентуації* діяльності окремих органів відчуття (зору, слуху, дотику) людини, що встановлює абстрактну просторово-часову дистанцію між

суб'єктом і об'єктом, контекст *значень* якої для людини закріплюється духовно-теоретичним осягненням дійсності у вигляді *послідовності* логічних визначень і розмірковувань. Простір і час у їх логічній і чуттєвій дискурсіях створюють вимір протиставленості *дискретностей* як *зовнішностей*.

Слід підкреслити, що формування просторово-часового дискурсу відбувалося під впливом розвитку *природничих наук* (“Позитивний зв’язок між ними (механіцизмом і епістемологією — Авт.) виявляється лише тоді, коли ми намагаємося пояснити нашу власну пізнавальну діяльність термінами механіцизму. Ключем до цього слугує перцепція. Кожен раз, коли ми бачимо свою пізнавальну діяльність як процес у механістичному універсумі, ми не можемо не витлумачити його як вирішальну компоненту пасивної рецепції (сприйняття) вражень зовнішнього світу. У цьому випадку знання базується на певному відношенні, яке з’єднується між тим, що “зовні” і певними станами нашої психіки, які збуджує в нас ця зовнішня реальність. Це тлумачення ... використовується в пізніших моделях мислення і є одним із головних особливостей епістемологічної парадигми” [2, 409]), — завершальним виразом чого у філософії стало просторово-часове априорі чуттєвого досвіду (Кант), котре конституювалося, у першу чергу, у абстрактно-часовому дискурсі, *зовнішньо-предметному* його аспекті. Зоровий схематизм у даному випадку абстрагований від дієвого. Останній же ґрунтується на внутрішньому спогляданні і усвідомленні руху тіла, котре хоча і виписує у своєму русі зовнішньо-предметні лінії, однак осягає їх значення через рухи м’язів людини, дії яких спричинюють рух *усього тіла* людини у вигляді лінії певного напрямку, котра виписує певну геометричну фігуру. Адже рух окремих м’язів, який є причиною переміщення *усього тіла* людини (де воно людини сприймається як вже як певна абстрактна геометрична точка), — *в дійсності не є одновимірним і лінійним*. Для того, щоб перемістити усе своє тіло як певну одиничну “точку” у геометричному просторово-часовому континуумі і уявити це переміщення як рух певної точки (а саме з цього уявлення виходить математика і природознавство), людині потрібно *абстрагуватися* від багатоманітних *складових* цього руху, абстрагуватися від внутрішніх мотивацій до дії і цільових інтенцій здійснення цього руху,

— одним словом, абстрагуватися від усієї конкретно-безпосередньої змістовності *причин* руху, котрі мають суб'єктивно-психологічний характер. Ця обставина важлива з точки зору визначення умов виникнення науки.

Тому передуючим фактором дивергенції знань і таким чином — абстрагування одного виду знання (науки) від іншого, є диференціація і абстрагування від елементів *тілесної* цілісності особистості. Далі, ця ситуація, назвемо її ситуацією формальної зовнішності, екстраполюється і на *внутрішній* досвід людини, породжуючи уявлення про фрагментарність, дискретність проявів її психічної діяльності на рівні *гнозису*. Процес зовнішньої (об'єкт) і внутрішньої (суб'єкт) дискретності здійснюється на рівні *онтосу*, — *синхронічно-континуально*. Включення ж причинно-наслідкового дискурсу обумовлене гносеологічним виміром — логічною дією мислення, — конституює *дискретно-діахронічний* вимір антропо-буття. Дискретно-логічний вимір антропо-буття — це своєрідний проект, який може існувати, відштовхуючись від безпосередності “тут і зараз” і як сам по собі, без вкоріненості у антропо-буття, складає підґрунтя *метафізики*.

Метафізична інтенція мислення своїм вектором має ту ж саму зовнішність, що дає можливість конституювати *теоретичний* дискурс осягнення дійсності, котрий визначається атрибутами абсолютності, істинності, потойбічності, які характеризуються утаємничено-сакральним модусом антропо-буття, відірваним від повсякденності безпорядного “тут і зараз”, що і означає виникнення епістемологізму.

На відміну від цього феномен духовності за своєю природою є цілісністю, котра у взаємодії її природних аспектів визначає не лише якість *свідомості*, що окреслюється горизонтом усвідомлюваних *розумових* осягнень дійсності, які складають пізнавальний аспект життєдіяльності людини, — але й сягає *онтичних* засад її ества. ““Буття” і “є” з усіма своїми значеннями і різновидами відносяться до особливої області. Вони не є ніщо із речового, тобто для Канта: ніщо із предметного. Тому щоб помислити “буття” і “є”, потрібен якийсь інший погляд, який не направляється виключно *розглядом речей і розрахунками* з ними (вид. моє — *Авт.*). Камінь, що лежить перед нами, який очевидно “є”, ми можемо *всебічно розглядати і досліджувати* (вид. моє — *Авт.*), — ми

ніколи не знайдемо у ньому це “є”. Але все ж камінь є” [3, 365-366]. Духовність, на відміну від епістемологічного осягнення дійсності, котре ґрунтується на метафізичному аргументі, на вкоріненні в опосередкованості і створенні штучно-розумового дискурсу буття, орієнтується на дискурс *безпосередності*, у котрому *синхронічно* поєднуються два аспекти антропо-буття — онтичний і епістемічний.

Епістемологія і онтологія як дві протилежні установки виникають як у результаті експансії *розуму* (у вигляді *пізнання*) в усі сфери антропо-буття. З цієї точки зору протиставлення матеріалізму і ідеалізму втрачає свій сенс, тому що обидві ці позиції виходять з *Логосу*, а це означає, що онтос і гнозис *обмежуються* Логосом і орієнтуються лише на нього. Однак *буття* не може бути тотожним *знанню про буття* (Логос), як і *пізнання* не може бути тотожним *знанню про пізнання*. Метафізика, власне, є доведеним до логічного завершення епістемологічного осягнення дійсності, сходженням до абстракції найвищого гатунку. Природа метафізики проглядається у кожному *науковому терміні*, де прагнення до точної визначеності категоріального апарату науки *вже* обумовлене однобічністю абстрагування, якому завдячує *будь-яке поняття*. І тут мають місце істини *розуму*, а не дійсність антропо-буття — онтос; логічні причинно-наслідкові опосередкування, а не синхронічна безпосередність єдності вимірів антропо-буття, *зовнішність* геометричної точки, лінії, предмета, а не усвідомлення дій тіла у наслідувальному процесі. “Предмет у сенсі об’єкта має місце лише там, де людина стає суб’єктом, де суб’єкт перетворюється в Я, а Я — в *ego cogito*; лише там, де це *cogitare* розуміється як “первісно синтетична єдність трансцендентальної аперцепції”; лише там, де для “логіки” завойована верховна позиція (у істині як достеменності декартівського “я мислю”). Лише тут розкриває себе сутність предметного у своїй предметності. Лише тут стане у подальшому можливим і необхідним зрозуміти саму предметність як “новий *істинний* предмет” і піднести її до абсолюту” [4, 184].

Духовність же вкорінена у стан буття людини, визначаючи його рівень, конститує гармонійний синтез рівнів антропо-буття. Це форма життєдіяльності людини, котра задає істинний вектор її розвитку, де різні пізнавальні здібності людини (розум, відчуття, почуття тощо) інтегруються у цілісну

систему під впливом онтичного рівня антропо-буття. А це означає, що саме *антропологічні чинники* онтосу, і в першу чергу, *тілесність* людини (див. [5]), – виступають *дійсним осередком єдності* Людини і Універсуму, котрий функціонує як за межами усвідомлення, так і є осередком розгортання суб'єктно-об'єктної епістемологічної парадигми. Тілесність виступає дійсним онтосом, якщо вона інтегрована зі сферою усвідомлювальних процесів психіки людини при умові, що останні *синхронічно* поєднуються між собою і в одночас із *психосоматичними* процесами. Діахронічний характер їх взаємозв'язку виникає внаслідок дизгармонії, породженої акцентуацією епістемологічного аспекту антропо-буття.

Тілесність та онтос у контексті філософського постмодерну

Постмодерний дискурс духовності як *онтосу* (а не *онтології* або *гносео-логії*) ставить питання про кардинальну зміну парадигми філософування та образу самої науки, – наукової раціональності. Сутність нового типу науковості і типу філософування визначається усвідомленням первинності *синхронічних зв'язків* у порівнянні з діахронічними, що, у свою чергу, ставить питання про статус простору і часу як підґрунтя розгортання метафізичності дискурсивно-логічного епістемологізму. Якщо Кант відносив простір і час до *апріорних форм* чуттєвого *пізнання*, то зараз слід підкреслити позицію про те, що логіко-дискретний спосіб осягнення дійсності, котрий ґрунтується на абстрагуючій дії думки, є апріорною формою розгортання просторово-часового континууму у термінах причинно-наслідкового співвідношення парадигми *діахронії*. Якщо *причинно-наслідковий* дискурс діахронічного бачення дійсності досягає розуміння її єдності (дійсності) шляхом конституювання *послідовності*, що означає дискретно-логічне *перед-ставлення* дійсності (перед-став), її реконструкцію у формі теорії (думки), і при цьому у ході теоретичної реконструкції сам суб'єкт (той, хто усвідомлює теорію) вилучається за межі теоретичного дискурсу (у кращому випадку це вилучення має свідомий характер, наприклад, ідея стороннього спостерігача у теорії А. Ейнштейна), що можливе лише шляхом прийняття умовності, а значить – обмеженості, *абстракції*, – то *безпосередньо-синхронічний* дискурс своєю підставою має цілісність антропо-буття як да-

ності “тут і зараз”, синхронічна єдність якої усвідомлюється як *факт буття* особистості, охопленого тілесністю, котра усвідомлюється не як *засіб*, а як *мета*, що самоздійснюється, виявляє свій зміст для суб’єкта, *через його буття*. Буття у цьому випадку вперше набуває свого змісту, формою якого є *духовність*.

Тобто, скажімо, позиція як Канта (а ще раніше – Декарта), так і матеріалізм Маркса та Енгельса ґрунтуються на вилученні тілесної сторони антропо-буття. Протилежність Декарта і Канта з одного боку, а з іншого – матеріалізму Маркса виступає лише на рівні *епістемологічної* постановки питання про первинність чи то матерії, чи то духу в аспекті їх взаємодії у ході суб’єктно-об’єктної взаємодії на рівні усвідомленого. Але обидві позиції сходяться на тому, що *абстрагуються* від *тілесності* суб’єкта, від континуально-неперервної природної єдності з Універсумом (онтос), за рахунок того, що тіло людини розглядається як *предмет серед інших предметів*, уявлення про зовнішньо-формальну природу яких переноситься і на тіло людини. Тіло людини стає таким же предметом, як і інші предмети, котрі включаються у дію людини *маніпулятивно*: онтос зовнішніх тілу людини предметів як *предмет* визначається через трансцендування суб’єкта і усіх усвідомлюваних ним власних характеристик. Зв’язок між суб’єктом і об’єктом здійснюється на теренах епістемологізму – *через їх взаємовизначення, а не безпосередньо-синхронічно*. “Техніка як вища форма раціональної свідомості, технічно витлумаченої, і відмова від осягнення як закрита від самої себе, організована нездатність піднятися до будь-якого відношення до того, що гідне запитування, належать одне одному: вони одне і те ж” [4, 185]. “Вкоріненість наук у їх сутнісній основі, навпаки, відмерла” [6, 16].

Дійсно, жоден з постфілософів “не розглядає суб’єкта пізнання та дії як подібного до точки, атомізованого і такого, що *не має тіла* (вид. моє – *Авт.*)” [2, 11]. Крім того, “ніхто водночас не апелює до безпосередньої інтуїтивної *само-присутності* (вид. моє – *Авт.*) як до основи самопізнання” [2, 11], – тому що небезпечна поява славнозвісного *Cogito* як засади самоспоглядання. І такі “побоювання” у розмірковуваннях філософів постмодерну цілком виправдані. Однак прийняття альтернативних класично-платонівській позицій

(“існує щось загальне і прийнятне для того, щоб сказати, що *саме воно* (вид. моє – *Авт.*) робить ці дії правильними, тобто що воно є якоюсь загальною властивістю усіх висловлювань” [2, 24]), – тобто “жахання” мислячого Я як внутрішньої інтенції спонукало філософію століття апелювати до мови, комунікації, інтерпретацій тощо (див. [2, 5-19]) є виявленням дії *зовнішнього абстрагування*, що, власне, вже спостерігалось нами раніше на матеріалі геометризації тіла людини як точки, результатом чого є те ж саме – абстрагований від безпосередньої дійсності антропо-буття об’єктова, Я-Ти, комунікація, які є, у свою чергу, певними *визначеними універсальностями*, котрі тим самим нівелюють антропо-буття до абстрактних окремоностей як певних взаємообумовленостей. “Сам Кант повів коло проблем таких, що частково перекриває одна одну, під рубрику “обумовлене-необумовлене”” [2, 46].

Таким чином, питання про безпосередність, необумовленість буття на сучасному рівні дослідження постає у первинній його значущості. Необумовленість, безпосередність антропо-буття потрібно конституювати *через саму себе*, а не через її протилежність, через опосередковано-обумовлене. Змістовна характеристика необумовлено-тілесного повинна розгорнутися через саме тілесне, а не через його протилежність – раціонально-дискурсивне. Таку відповідь можна дати на запитання Е. Гуссерля: “Як можу я, ця людина, зустріти у моїх переживаннях (*Erlebnissen*) *буття у собі, біля мене, ззовні мене* і т.п., ...як може чистий феномен пізнання щось зустріти. що йому не іманентне. Як може *абсолютна самоданість пізнання* (вид. моє – *Авт.*) торкатися несамоданності і як слід розуміти це торкання?” [7, 9].

Тілесність як онтоc антропо-буття розгортає на собі масштаб і горизонт своєрідних узагальнень-інтенцій, за рахунок чого досягається наповнення її самодостатнім змістом. Саме тілесність людини слугує розгорткою раціонально-опосередкованих узагальнень і надає їм цілісності й завершеності. Однак зв’язок між тілесністю і раціо-узагальненнями – не логіко-діахронічний, його неможливо встановити (осягнути) шляхом встановлення руху *від причини до наслідку* (що передбачає лінійність процесу), – цей зв’язок *синхронічний*. Тілесність є засадою синхронічного синтезу антропо-буття і

виступає у вигляді *первинного онтосу*, подальше дискурсивно-логічне розгортання якого призводить до виникнення отно-логічного і гносео-логічного вимірів антропо-буття. Обидва ці вміри є вторинними по відношенню до тілесності як онтосу, котрий вкорінений у буття Універсуму, і є, власне, самим первинним буттям. Первинним є не той взаємозв'язок між Людиною і Універсумом, який людина визначає раціо-логічно (у науковій теорії, у релігійно-філософських концептах, чи образно-схематично як це має місце у мистецтві), — а усвідомлювана через саму себе *схема тілесності*, через яку здійснюється дивергенція свідомості (шляхом абстрагування) до дискретних окремоностей і сталостей поняттєвих каркасів теорії.

Зміст розгортання тілесності із первинного онтосу антропо-буття може здійснюватися у синхронії усіх епістемологічних форм. Їх синхронія останніх має місце незалежно від дискретно-логічної форми їх *усвідомлення* (а значить — і абстрагуючого відокремлення одна від одної). Суб'єктно-об'єктне протиставлення епістемологічної позиції, власне, і виступає апріорною формою породження просторово-часового а *priori* І. Канта. Як тільки зникає діахронічний дискурс самовизначень через *Cogito*, — так виникає можливість синхронічної тотожності суб'єкта і об'єкта. Остання формується на теренах розгортання змісту тілесності у ході символотворчого процесу духовних практик (див.[8]), котрий здійснюється у формі *наслідування* суб'єктом об'єкта. Любов, симпатія, краса є, в решті решт, наслідком “розчинення” суб'єкта в об'єктові у наслідувальній символічній дії, — тим самим мають своїм підґрунтям не усвідомлювані поняття-схеми, а тотожність *буття* суб'єкта і об'єкта.

Філософія трансценденції і виникає лише тоді, коли із суб'єкта і об'єкта *вилучаються* синхронічно-тілесні складові їх конституювання. Трансценденція як *процес* є процесом абстрагування суб'єкта від об'єкта. Конституювання трансцендентального суб'єкта чи трансцендентального об'єкта — обидва ці процеси знаходяться у площині *абстрагування від тілесності*. Нівельована у своєму змісті тілесність і є осередком конституювання трансценденції. Коли ж трансцендування здійснюється відносно тілесності, а остання водночас утримується континуумом онтосу антропо-буття, — тоді

формується зміст тілесності, не обтяжений протиставленістю суб'єктно-об'єктного співвідношення.

Онтос, тілесність та онто-гносеологічне співвідношення у філософії духовних практик. Можна виокремити такі аспекти антропо-буття як онтос, тілесність та онто-гносеологічне протиставлення суб'єкта і об'єкта, які співвідносяться з доінтерпретативним (онтос і тіленість) і інтерпретативним (протиставлення суб'єкта і об'єкта) етапами символотворчого процесу (див. [9]). Останній (інтерпретативний) аспект виникає тоді, коли розширення змісту тілесності, досягаючи певного етапу своєї диференціації, породжує цілісність континууму тілесності, формуючи окремі, дискретні, протиставлені одна одній монади суб'єктно-об'єктної дихотомії. Це має місце на рівні предметно-практичної і науково-теоретичної діяльності людини. Дані види діяльності продукують все більш зростаючу кількість абстрагованих одна від одної дискретностей, найгрунтовнішою з яких (тобто вона пронизує усі інші і тим самим надає їм статус дискретностей), — є суб'єктно-об'єктна протиставленість. А це означає діахронічну протиставленість як тілесності самої по собі (внаслідок її інструменталізації), так і виникнення дихотомії *душі і тіла*, що означає виникнення релігійно-філософської парадигми у її класично-метафізичному дискурсі. Наслідком цього стає диференціація усього процесу на такі виміри, як онтос, тілесність, а також душа і тіло, при акцентуації дихотомії душі і тіла як дискурсі постановки и спроб вирішення усіх релігійних і філософських питань метафізики.

“Мова про буття як абсолютне покладення на відміну від відносного логічного створює видимість, начебто при абсолютному покладенні ніякого відношення не встановлюється” [3, 367]. Онтос антропо-буття встановлює відношення, однак це відношення не логічного порядку, а *аналогічного*. Воно встановлюється не між річчю і її властивістю (подібне відношення окреслюється епістемологічним виміром антропо-буття), а між *людиною і предметом*. Іншими словами у термінах філософії мови це можна було б сформулювати так, що онтос антропо-буття встановлює *прагматичне*, предметно-дієве відношення між людиною і предметом, на відміну від чого семантичне й синтаксичне відношення конститується епістемологічним контекстом, який

розгортається реально у *пізнавальній дії* суб'єкта, охоплений *відображуванним свідомістю змістом*.

“При *логічному* (вид. моє – *Авт.*) використанні буття (а є b) мова йде про покладення відношення між суб'єктом і предикатом речення. При *онтичному* (вид. моє – *Авт.*) використанні буття – цей камінь є (“існує”) – мова йде про покладення відношення між Я-суб'єктом і об'єктом, але таким чином, що у суб'єкт-об'єктне відношення, наче б то перехреснюючись з ним, включається суб'єкт-предикатне відношення. Цим передбачається: “є” як зв'язка має при висловлюванні об'єктивного знання якийсь інший і *більш багатий* смисл, ніж *просто логічний* (вид. моє – *Авт.*) [3, 367].

Гайдеггер разом із Кантом, констатує первинність онтичного по відношенню до логічного. Філософ підкреслює, що онтичний характер “є”, “існування і буття” він (Кант – *Авт.*) мислить у відношенні до здатностей нашого розсудку” [3, 368], хоча “здатності нашого розсудку” не є тим єдиним, до чого може встановлюватися онтичний характер “є”. Підкреслювати це співвідношення і означає знаходитися на засадах епістемологізму. Навіть чуттєве споглядання, до якого пізніше апелює Кант, як підкреслює Гайдеггер, не може бути основою єдності двох різновидів “є”, тому що воно розглядається лише у контексті епістемологічного (тобто пасивно-споглядального) його значення.

Гайдеггер підкреслює думку Канта, що “понад відносного покладення до того ж ще милиться і абсолютне [3, 367]. “У абсолютному покладенні” здійснюється зв'язок за *аналогією між тілом людини і тілом предмета*. Більш глибинні засади цієї аналогії виходять далеко за межі *епістемологічного* статусу аналогії, – вони конститууються симпатико-наслідувальними, імітативними процесами взаємодії тіла людини і “тіла” предмета, здійснюються несвідомо напсихосоматичному рівні антропо-буття. “Є” у абсолютному його покладенні висвітлює найінтимнішу таємницю первинної сизигічної єдності Людини і Універсуму. Логічна ж інтерпретація “є” виникає тоді, коли предметність як “ось-тут” поряд із “ось-там” (просторовий континуум) *ініціюється* суб'єктом як певна *окремість*, що не має генетичного зв'язку із “Я сам є”, – коли формується епістемологічна парадигма протиставлення суб'єкта і об'єкта, предмета і його властивості, сутності і

явища, цілого і частини. Логічний рівень епістемологічної парадигми бачення світу розвивається за рахунок розірвання зв'язку із первинним онтосом антропо-буття, абсолютизуючи *пізнавальну* інтенцію (наука, техніка мораль, мистецтво). У духовних же практиках первинний онтос антропо-буття *зберігається* за рахунок певних *обмежень*, які накладаються на епістемологічний аспект осягнення дійсності. Ці обмеження продиктовані у тому числі і аргументами, які висовує релігія у критиці розуму на користь вірі.

Дійсно, у камені ми не знайдемо “є” (до[3, 366]), тому що воно і для сучасної людини розумово-аналітичного гатунку не може покладатися незалежно від “є” самої людини. Водночас “є” самої людини, відокремлене від “є” предмета, перетворюється на соліпсичного Я-Cogito. Первинна єдність суб'єкта і об'єкта, котра конституїрована вихідним онтосом антропо-буття, *інтуїтивно* людиною завжди може бути знайдена, але вона не *покладається* людиною-інтелектуальною. Свій зміст вона розгортає у вимірі людини-духовної. Усвідомлення первинного онтосу як основоположної сизигії Людини і Природи здійснюється протягом еволюції духовних практик у формі розгортання змісту тілесності, через який Людино-Природне відношення, поповнюючись новими змістовними характеристиками, еволюціонує як цілісність антропо-буття, а значить — як цілісність Універсуму.

У ході символотворчого процесу духовних практик має місце взаємодія перших двох аспектів онтосу як первинної форми суб'єктно-об'єктної єдності і *тілесності*. За рахунок цієї єдності зростає і збагачується змістовна сторона тілесності. При символічній дії, коли синхронічно взаємодіють усі рівні антропо-буття, онтос людини, не втрачаючи своєї актуалізації, визначає єдність цих рівнів на засадах тілесності, що й забезпечує єдність Людини і Універсуму. Онтос як внутрішній баланс психосоматичних процесів у ході осмисленої дії (дії, яка рефлектується на рівні тіла у символічній дії) — і є той самий Універсум, Абсолют у його синхронічній єдності, єдності усього з усім, що й конститує все більш зростаючий зміст тілесності. У предметно-практичній же діяльності зміст тілесності трансцендентується у сферу суб'єктно-об'єктного протиставлення, що і є формою конститую-

вання думки (Cogito). “Думка про...” формується шляхом “забуття” змісту тілесності – і є констатація буття об’єкта як певної предметної змістовності, позбавленої внутрішньо-тілесно-дієвого її конституювання як цілісності онтосу, – є засадою суб’єктно-об’єктного протиставлення. “Мисленню, яке за своєю суттю завжди є мислення про щось, поістині довелось би, зайнявшись *обмірковуванням Ніщо* (вид. моє – Авт.), діяти всупереч власній суті” [3, 18].

Таким чином, постановка питання про буття на сучасному рівні його експлікації в аспекті сутнісного розуміння людини як *людини-духовної*, потребує відмови від тієї її форми, яка має місце у Гайдеггера (запитування про буття), – *вербально-логічне* його окреслення. Вислів Гайдеггера про те, що “повна розумінням, розташуванням і падінням розімкненість *о с ь*, що конститується, отримує через *мову артикуляцію* (вид. моє – Авт.)” [1, 349], – спростовує підхід самого філософа до проблеми буття, показуючи обмеженість філософування даного типу у питанні про буття вербально-логічним його визначенням. Ось-буття *по істині* свого існування не може бути *визначеним*, а може бути конституїваним розгортанням буття на рівні *тілесності*. Тому тезу Гайдеггера про те, що “зробившись антропологією сама філософія гине від метафізики” [4, 185], слід уточнити так, що філософсько-антропологічне конституювання тілесності як онтосу антропо-буття у дискурсі духовності дає можливість по-новому поставити питання про форму і статус метафізики як *метафізики символотворчого процесу духовних практик*. Гайдеггер намагається зрушити класичний метафізичний епістемологізм, однак спирається на засади цього епістемологізму. Феномен духовності як предмет дослідження філософської антропології переводить філософію з теоретичного дискурсу аналізу у практичний, що може бути засадою конституювання парадигми *практичної філософії*.

Узагальнюючи сказане вище і водночас формулюючи проблемні аспекти дослідження духовності як парадигми філософсько-антропологічного філософування, слід підкреслити:

1. Просторово-часовий дискурс пізнавального процесу формується шляхом диференціації дії органів відчуття, що є

антропологією передумовою формування суб'єктно-об'єктного приставлення. Він створює континуум дискретностей-протиставленостей як зовнішностей й логічну послідовність розгортання виразу. Зоровий схематизм абстрагується від усвідомлення дій тіла, мотивацій, рухів окремих м'язів, породжує уявлення про тіло як деяку *точку* (навіть не матеріальної, а абстрактно-уявної природи). Звідсіля й уявлення про лінію у геометрії. Цей процес здійснювався під впливом розвитку природничих наук, засадою чого була формалізація процесів за рахунок їх *озовнішнення*. Далі ця ж ситуація поширюється і на *внутрішній досвід* людини. Виникає точка зору про дискретність проявів психіки, — створюється уявлення про *діахронічну плинність* внутрішніх і зовнішніх процесів, що було підґрунтям виникнення *метафізики*. Метафізична інтенція своїм фактором має зовнішність, логіко-аналітичний діахронізм, відірваний від безпосереднього “тут і зараз”. Ця відірваність “тут і зараз” від поняттєво-логічної змістовності є підґрунтям *епістемологізму та метафізики*. З розвитком західної цивілізації епістемологізм поступово розширює сферусового впливу на усі аспекти культурної діяльності людини.

2. Духовність конститує гармонійний синтез усіх рівнів антропо-буття. Осередком їх цілісності є *тілесність людини*, котра стає засадою єдності Людини і Універсуму, мікро-і макрокосму. Тілесність за своєю природою сягає онтичних засад антропо-буття. Постмодерний дискурс духовності ставить питання про первинність синхронічних зв'язків у порівнянні із діахронічними. Просторово-часове відношення, причинно-наслідкові зв'язки онтолого-епістемологічного співвідношення є основою розгортання предметно-практичної й науково-теоретичної діяльності. А саме останні види діяльності домінували протягом усього історичного періоду розвитку людства, — й ґрунтуються на абстрагуванні. Тоді цілком логічним для даного підходу є положення про те, що тіло людини розглядається як *предмет серед інших предметів*, — зовнішньо, використовується *маніпулятивно-інструментально*.

3. “Побоювання” постфілософів правомірні — і вони вже не апелюють до чистого розуму, позбавленого тіла. Однак їхня апеляція до мови, комунікації, взаємообумовленості

Я і Ти тощо все ще ґрунтується на *геометризації тіла*, абстрагуванні, тобто на *обумовленостях*. *Безпосередність*, *необумовленість* дискредитована її розумінням як безпосередності само-присутності Cogito, практично, виключається із бігу постмодерного філософування. Необумовлено-тілесне підґрунтя символотворчого процесу духовних практик розгортає свій зміст не обумовлено-аналітично-діахронічно, а *безпосередньо-наслідувально-синхронічно*, що дає можливість змістовного розгортання тілесності. Само-даність Cogito пізнавальної парадигми вилучає безпосередність із кола її означень внаслідок поняттєво-логічної природи епістемологізму. Само-даність як *безпосередність тілесності* у духовній парадигмі відкриває простір *еволюції* тілесності через різні форми наслідування, що культивуються у духовних практиках за допомогою яких людина вступає у *синхронічну єдність* з Універсумом. *Трансценденція* — це зворотна сторона нівельованої у своєму змісті тілесності, котра виступає чи то у вигляді Абстрактного Я (наприклад, Фіхте), чи то зводиться до Ніщо, котре стає найзагальнім змістом поняття Буття (наприклад, Гегель).

4. Процес розгортання змістовної сторони у духовних практиках початковим своїм етапом має *онтос*. У онтосі представлений безпосередній вихідний зв'язок Людини і Природи. Але практика предметної і науково-теоретичної діяльності, їх інструменталізація і технізація зоводять нанівець роль онтосу як осередку єдності усіх видів буття у єдності мікро-і макрокосму, як антропо-буття. Проте онтос як такий не зникає внаслідок цих процесів, як не зникає і психосоматичний рівень антропо-буття. Але він не розвивається у *цілісність*, а подрібнюється аналітично-дедуктивно людиною-духовною.

5. Виявлення доінтерпретативного (онтос, тілесність) та інтерпретативного (онтолого-гносеологічне співвідношення) етапів конституювання духовності, проведене у даній роботі, у подальшому ставить питання про аналіз їх співвідношення і взаємовпливу як фактору розвитку людини-духовної.

Література

1. Хайдеггер М. Бытие и время. — М., 1997.
2. Чарльз Т. Подолання епістемології // Після філософії: кінець чи трансформація? — К., 2000.

3. *Хайдеггер М.* Тезис Канта о бытии // *Хайдеггер М.* Время и бытие. — М., 1993.

4. *Хайдеггер М.* Преодоление метафизики // *Хайдеггер М.* Время и бытие. — М., 1993. .

5. *Осипов А.О.* Тілесність як парадигма сучасної філософії // Вісник КНУ ім.Т.Шевченка. Філософія. Політологія. “Київський університет” № 64-67. 2004.

6. *Хайдеггер М.* Что такое метафизика? // *Хайдеггер М.* Время и бытие. — М., 1993.

7. *Хайдеггер М.* Положение об основании. — СПб, 1999. .

8. *Осипов А.О.* Парадигма тілесності у символотворчому процесі духовних практик // Практична філософія. — 2003. — № 3.

9. *Осипов А.О.* Практична філософія як дискурс духовної практики (Г.С.Сковорода, П.Д.Юркевич) // Практична філософія. — 2004. —№ 2.

ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПИСЬМА ЯК МЕТОД КРИТИКИ МЕТАФІЗИКИ

Христос і Магомет — дві особистості, які не написали жодного рядка, але увійшли в історію духовної культури людства. Доля і вчення Сократа та Піфагора, які також нічого не написали, відомі нам з текстів їх послідовників. Голосом Сократа був Платон. Сучасний французький філософ Ж. Дерріда, який неодноразово обігрував в своїх творах ідею письма, присвятив цій темі епістолярний роман “Послання”. В романі пише саме Сократ: він то особистий секретар Платона, тоді, в якого Платон вередливий онук, то переписчик партитури музичного твору, який буде виконувати Платон. Показовою є сцена суду, під час якого Платон вимагає від Сократа **записати** його останню волю перед стратою [1].

Відносно спадщини Піфагора існують дві версії: перша — академічна, друга — містико-романтична. Сутність першої полягає в тому, що Піфагор нічого не писав, тому що вважав, що записане слово блокує, зупиняє політ думки. Згідно другої версії, рукою Піфагора була написана книга “Hieros Logos” — Священний Глагол, яка до нас не дійшла, але в пізніших фрагментах піфагорейців, Платона та Арістотеля згадуються її принципи. Вважається, що в книзі розкривалась “сутність буття і давалися ключі до життя”. Піфагор заповів свої манускрипти дочці Дамо, і заборонив їх передачу будь-кому поза своєю сім’єю [2, 252].

Подальша історія письма супроводжувала Історію Розуму, найадекватнішим відображенням і втіленням якого була філософія. Але філософію цікавило не письмо, а мова як інструмент дослідження мислення. Дивовижність ситуації полягала в тому, що саме писемні тексти, які фіксували процес мислення, були предметом аналізу філософів, а з XIX ст. і лінгвістів.

І лише криза лінгвістики, пов’язана з недосконалістю методологічного апарату, яка співпала з кризою класичної раціональності, підштовхнула філософів до аналізу мовних виявів філософії. Криза філософії переросла гносеологічні межі і захопила сферу “онтології” думки. Акцент з дослід-

жень свідомості змістився на дослідження мови. Сучасна філософія вбирає в себе голоси всіх культурних епох, вільно бере матеріал звідки завгодно і використовує його де завгодно. Це визначило ситуацію в філософії ХХ ст. як “теоретичну какафонію” (Лакан) і призвело її до **втрати свого предмету**.

Запропонована Ж.Дерріда концепція граматології мала своєю метою виправити ситуацію, і стала пошуком дійсно “людського” початку змісту світу.

В кожній гуманітарній галузі поступово закладається нова теоретична арматура, яка сприяє зміні стилю та правил інтелектуальної практики, впровадженню нової категоріальної мови, і, решті-решт, створенню нового концептуального простору. Це є досить важливим і **актуальним** для вітчизняної філософії, яка переживає процес опанування нової філософської мови як парадигми сучасного мислення і становлення національної ідентичності.

Різні аспекти граматологічної концепції Дерріда досліджували: Автономова Н., Соколов Б., Лук’янець Б. (епістемологічний), Фрейберг Е., Соболев О., Вайнштейн О., Гараджа О. (культурологічний), Маньковська Н. (естетичний), Філіппов Л. (психоаналітичний, літературознавчий), Епштейн М. (ймовірносно онтологічний).

Не обминули увагою теорію письма Дерріда і західноєвропейські та американські науковці, оцінки яких коливались від перебільшено захоплюючих до стримано скептичних – Кофман С., Нансі Ж.-Л., Норріс К., Харвей І., Гаше Р., Габермас Ю., Шапіро Г., Рорті Р., Батлер К. та ін.

Незважаючи на значну кількість літератури про творчість Дерріда, загального уявлення про його вчення не існує. Це складне завдання, тому визначимо **мету статті** як репрезентацію умов філософського мислення шляхом реабілітації письма.

Л’*écriture* – письмо, писемність, писання – головне поняття твору Дерріда “Про граматологію”. Це поняття в теорії Дерріда породжує багатозначність, яку неможливо усунути шляхом історичних аналогій, зверненням до контексту або до намірів автора. “Письмо” в різних роботах філософа виступає то як текст (книга, бібліотека, лабіринт), то як пам’ять, то як літографія слів (відбиток), то як сновидіння, то як слід,

то як гра відмінностей. Для Дерріда важливим є не стільки власне письмо, скільки письмо у широкому смислі слова, що охоплює будь-яку “графію” (хореографію, рентгенографію, кінематографію) або навіть просто будь-яку про-граму. Крім того будь-які близькі поняття – грама, графологія, графіка, граматологія. Письмо у широкому смислі – це деяке прото-письмо: вже не власне запис, а лише його можливість – умова будь-якої дискурсивності, розрізненості, артикульованості (мовлення, письмо, будь-який рух) [3, 26].

Чому “письмо” стало центральним поняттям роботи Дерріда “Про граматологію”?

1) граматологія – наука про письмо, про предмет, якого не існує: є знання про конкретні види писемності, але немає знань про письмо у філософському смислі слова. Домінуюча теза Дерріда – письмо виникло раніше мовлення і мови, “мовний знак не існує до письма” [4, 129];

2) письмо було переконливим аргументом в критиці структуралізму (Леві-Строс, Соссюр, Якобсон.);

3) занурення в феноменологію призвело до виявлення домовних інтуїцій;

4) результат значного впливу психоаналізу Фрейда З. і Лакана Ж.;

5) французька філософсько-літературна традиція: Ж.- Ж. Руссо, П. Валері, М Бланшо, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дельоз, Ж. Батай, А. Арто;

6) культура ХХ ст. з двома світовими та численими локальними війнами призвела до небаченої диференціації форм діяльності, які настільки ускладнили комунікацію, що процес розуміння став супроводжуватись багатьма проміжними ланками. Нічого безпосереднього, наявного та безумовного не залишилось;

7) гостре переживання руйнування предметного поля філософії. Звідси захист її (у формі критики), очищення від хибних нашарувань (в першу чергу від неопозитивізму) і повернення їй істинного призначення.

Критика метафізики, як найбільш яскравого виразу всіх особливостей європейської культури, є основним завданням філософських міркувань Ж. Дерріда, бо тільки філософія здатна відтворити всю повноту тієї духовної атмосфери, яка притаманна спільноті під назвою “Європа”.

В основі критики Дерріда лежить ставлення до європейської культури як “логоценричної”. Це пов’язано:

– з кризою європейських гуманітарних наук, сутність якої не в самій природі раціонального, а в прагненні перенести природнонауковий образ мислення на дослідження в галузі духу. Абсолютизація такого інструменталістського підходу до філософії призвела до нівелювання її гуманістичного змісту, замкнення мислення в жорстких бінарних опозиціях, викривлення картини світу та до глобального відчуження – переживання свого як чужого і становленню свого чужим;

– з логоцентризмом як метафізикою етноентризму всієї західної історії. Центризм (центр) передбачає ієрархію, що, на думку Дерріда, є перешкодою у грі елементів всередині структури. Центрація – це такий спосіб ідентифікації чогось, за якого виділений фрагмент явища розглядається як ядро, до якого все стягується. Головне в логоцентризмі – це логос як “слово – звук – голос”, мовленевий вираз розуму як закону. Голос, звук сам по собі є онтологічним. “Голос зберігає в собі можливість присутності в світі, покладає буття як присутність, оскільки голос є буттям в формі універсальності, в формі свідомості. Голос є свідомістю” [5, 89].

Ж. Дерріда піддає критиці підґрунтя філософії, яке є метафізикою свідомості і суб’єктивності: з числених відомих дихотомій вона віддає перевагу певній стороні. Одна категорія виглядає більш важливою і змістовною, в той час як інша здається похідною, “маркованою”.

Французький філософ зосереджується на аналізі поняття “письма” в дихотомії “мовлення – письмо”.

Ж. Дерріда виділяє два види письма: перше – природне, вічне, всезагальне, божествене, друге – штучне, людське, низьке. В метафоричному сенсі природне або живе письмо рівнозначне божественому закону, серцю, почуттю. Воно безпосередньо пов’язане з голосом і диханням. Його суть не в граматиці, а в пневматології. Воно є “близьким до внутрішнього голосу, який ми чуємо лише занурюючись в самих себе... природна єдність голоса і письма виступає тут як визначене заздалегідь” [4, 132]. Початкове мовлення сприймається як голос іншого (і Бога) і як заповідь. Таке письмо є символічним, а тому не є компетенцією семіології і лінгвіс-

тики. Таким чином, лінгвістика досліджує тільки другий вид письма — як техніку, запис, фіксацію знаків. В лінгвістиці письмо є засобом запису мовних знаків. Питання про природу письма не виникає, оскільки його підґрунтя вбачається у мовній діяльності. В лінгвістиці існує історія письма, але відсутня теорія, як логіка становлення і розвитку цієї історії. В результаті, задум загальної лінгвістики лишається суперечливим, а сама лінгвістика не може бути граматологією.

Проілюструємо основні положення теорії письма аргументами двох осіб — Фрейда і Соссюра, які репрезентують ці два види письма. В лінгвістиці та психоаналізі вони є вершинами, яких ніхто не досяг, але всі від них відштовхувались.

Чи може допомогти граматології лінгвістика? Щоб дати відповідь на це питання, Дерріда звертається до Соссюра, який побудував концепцію мови як системи.

У Ф. де Соссюра мова за своєю сутністю незалежна від письма, як засобу зображення мовлення. Усне слово (єдність звуку та смислу, голосу та поняття, тобто означуваного та означеного) — є єдиним предметом лінгвістики. Письмо для нього — це система умовних та довільних знаків, а тому “природне”, піктографічне зображення — це взагалі не письмо, а ідеографічне зображення — є письмом лише частково. У зв’язку з чим Соссюр так звукує предмет свого дослідження?

Річ в тім, що соссюрівська концепція виникла в період становлення лінгвістики як самостійної дисципліни. Якщо розглядати письмо як зовнішнє зображення, це не завадить побудові внутрішньої системи мови, як замкненої і самодостатньої. На думку Дерріда, Соссюр розуміє, що хоча письмо є чужим внутрішній системі мови, все одно повністю відволіктися від нього не можна: ця техніка небезпечна, з нею необхідно вміти поводитись.

Саме тому він і присвячує письму один з розділів “Курсу загальної лінгвістики”. Однак вибудувати внутрішню систему мови, наче не пов’язану з письмом, — лише півсправи, потрібно захистити її від вторгнення ззовні.

Соссюр не просто вважає письмо другорядним, підкреслює Дерріда, він таврує його як мораліст: увірвавшись ззовні, письмо паплюжить душевну чистоту, викривлює природні відношення між письмом і мовленням.

І все ж таки, чому з об'єкту науки виключається система письма як універсального явища, притаманного будь-якій мові? Чи можна назвати загальною лінгвістикою дисципліну, яка не розібралась зі своїми внутрішніми і зовнішніми проблемами? Якщо письмо — явище всезагальне, значить воно належить системі мови; адже будь-який мовний знак можна уявити як знак знаку, а отже і як писемний знак. Але тоді доведеться відмовитись від погляду на письмо, як простого зображення знаку. Жак Дерріда робить висновок, що Соссюр не в змозі осмислити письмо і тим самим дати визначення предмету лінгвістики в цілому.

Дерріда пропонує прочитати концепцію Соссюра по-іншому, виділяючи в ній все те, що фактично відводить письму належне місце серед інших форм мовної діяльності.

Відома ідея Соссюра про довільність та немотивованість знаку — усного і писемного — заздалегідь виключає тезу про вторинність письма і не дозволяє вивести його за межі мовної системи. До того ж у самому принципі буквеного письма повністю відсутнє відношення природньої образності у будь-якому смислі. Таким чином, якщо ми хочемо бути послідовними, нам доведеться обирати: або тезу про довільність знаку, або тезу про письмо, як зображення мовлення.

Філософ вважає, що Соссюр свідомо хоче усунути письмо і тому використовує будь-які аргументи. “Соссюр замикає проблему деформацій, які породжуються письмом, у своєрідний лінгвістичний лепрозорій” [4, 162].

Коментуючи концепцію Соссюра, Дерріда підкреслює, що, намагаючись усвідомити сутність мови як предмета лінгвістики, Соссюр фактично відмовляється від звуку і від природнього зв'язку звуку і смислу. Матеріальний звук не належить мові, хоча і є матеріалом для побудови мовної системи. Що ж до мовного означуваного, воно є безтілесним, оскільки створюється лише відмінностями. Жак Дерріда робить висновок за Соссюра: вихід з цих ускладнень полягає в інтерпретації мови взагалі як письма, тобто сліду, відмінності. Мова йде про протописьмо, яке ніколи не стане об'єктом науки, оскільки його досвід недоступний аналізу в межах конкретних наук. Тоді як же до нього добратись? Гуссерль і Гайдеггер запропонували шлях числених феноменологічних редукцій, які, правда, далеко не завжди узгоджуються із стра-

тегією деконструкції. В результаті, протописьмо, на допомогу якому приходить протослід, свідчить, що ніякого першого сліду (основи) не існує, що до початкових інтуїцій (“чистої свідомості”) добратись неможливо, оскільки саме поняття феноменологічної редукції, на думку Дерріда, — лише “момент дискурсу”.

Що таке “слід”? Дерріда пояснює, що слід це першопочаток смислу. Слід є дещо записаним, не залежно від способу запису: це протофеномен пам’яті, який варто мислити до всіх протиставлень. Слід та протописьмо виступають як така наявність, в яку вже вписана ненааявність, і тому він виявляється первинною можливістю мовлення і письма, як артикульованих форм мови.

Де і як слід перетворюється на письмо, де і як одні графічні системи змінюються іншими? На ці питання “Курс загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра відповіді не дає.

Жак Дерріда заглиблюється в історію проблеми письма і доводить, що розчищення поля для задовільняючої його постановки питання почалось з XVIII ст. Першим кроком було подолання теологічного підходу (письмо дане людям Богом), який виключив інтерес до конкретних видів письма. Другим етапом було зацікавлення китайським письмом, як відображенням ідеальної філософської мови. Новий час створює проекти універсальної мови, шукає найбільш адекватні способи його фіксації, маючи намір, таким чином, проникнути в таємницю свідомості: універсальна граматика Пор-Ройяля, картезіанські очевидності, пошук абсолютно простої мови Лейбніцем тощо. Дерріда вважає, що китайське та давньоегипетське письмо було “європейською галюцинацією”, оскільки перебільшене захоплення ієрогліфами завадило їх об’єктивному дослідженню, по-перше, а по-друге, спрацювали інструменталістські забобони, що мова є знаряддям думки, а письмо лише додаток до цього знаряддя. Наслідком цих двох упереджень стала недостатня увага до знаку, неможливість теоретичного осмислення накопичених фактів, перемога лінійного фонетичного письма над всіма іншими видами письма. Фонетизація та лінеаризація письма з відповідною йому моделлю думки бездоганно вписувалась в метафізичну концепцію простору і часу (класичну онтологію — єдність “тут і зараз”, теперішнього моменту та певного місця).

Навіть Ж.-Ж. Руссо, який зафіксував це протиріччя та поставив питання про природу письма, не зміг, на думку Дерріда, вирватись з тенет метафізики.

Якісний прорив стає можливим з появою психоаналізу, як спроби повернутись до природнього, вічного, всезагального письма. Були відновлені права “міфограми”, в якій всі аспекти письма (мистецтво, релігія, економіка, техніка) злились в єдність. Символ, як мова несвідомого, воскресив нелінійне письмо.

Проясненню цього революційного жесту Ж. Дерріда приділяє увагу в роботі “Фрейд і сцена письма” [6]. Французький філософ виокремлює в текстах Фрейда ті орієнтири та елементи психоаналізу, які свідчать не лише про історичну оригінальність його концепції, а й руйнують логофоноцентризм західної культури. Що це за елементи (теми)?

1. Метафоричні моделі дискурсу, що представляють зміст та структуру психіки.

2. 3. Фрейд виходить у своїх дослідженнях, на думку Дерріда, на поняття “**сліду**” (як теорії шифру та як пам’яті), пояснюючи взаємодію механізмів пам’яті і сприйняття за принципом “контактних решіток” і “торіння” (прокладання шляху).

3. Неографізм “**розрізняння**” (différance) як розвертання відмінностей, відкладання дії, очікування, рознесення, що подібне до фройдівських форм психологічного захисту та функціонування несвідомого; перервність (неможливість) чистого сприйняття, яким володіє лише Бог. Від Бога людину відрізняє нездатність до безпосереднього інтуїтивного прямого вбачання смислу буття взагалі та зокрема власного життя. Бог не має відмінності між твореним буттям та смислом буття, вони для нього єдині. Людина в цьому сенсі не є творцем, вона лише осягає всесвіт. Від тварини людину відрізняє розумна діяльність, мовна комунікація, усвідомлення своєї кінечності.

Таким чином, відмінності з двох різних сторін виходять на перший план, як уповільненість в порівнянні з інстинктивними реакціями тварин і як відстроченість смислів в загальному процесі означування.

4. Заповнювання — це загальний механізм побудови до чогось цілого, яке має недоліки, за рахунок внутрішніх ре-

сурсів (в термінах психоаналізу це ближче до “компенсації”, “сублімації”).

5. **Гра** як поле нескінчених заміщень; як спосіб віднайти своє інше; як спосіб конструювання можливих шляхів існування; як центральне поняття “децентралізованого” постструктуралістського дискурсу; процес саморозрізнення.

6. Джерелом натхнення постановки в граматології питання про ім’я людини був психоаналіз. Фройд вважає, що власні імена легше ніж інші слова та висловлювання витісняються та забуваються. Це пов’язано з особливістю семантики власних імен, у яких відсутній концепт, що надає слову певну стабільність таким чином, що при всьому різноманітті значень загальне поняття зберігає основне конотативне значення — смисл. Власне ім’я прив’язане не до концептів, а до ндивідів, власному імені майже немає чого втрачати, а все, що воно може втратити, має суб’єктивний характер. Тому воно легко забувається, тобто витісняється. Вся та конотація, яку містить власне ім’я, лише полегшує хибну підстановку іншого імені. За власним ім’ям, що зникає з пам’яті, зникає і об’єкт бажання.

Для психоаналізу важливо **куди приведе** те чи інше ім’я незалежно від істинності або хибності контексту; для психоаналізу не існує опозиції “осмислений-безсмыслений”, тобто мова несвідомого не знає бінарних опозицій, не має національного забарвлення і подібна до мови поезії [7].

7. Поняття **письма**, аналогом якого у Фройда виступає несвідоме.

Таким чином, з граматологічної точки зору головне досягнення Фройда полягає в доведенні неможливості чистого сприйняття будь чого в житті людини і в культурі, що є наслідком диференційного характеру “письма” (тобто процесів стримання, відстрочення, збереження, економії). Психоаналітична метафора письма — це фройдівський “чарівний блокнот”, в якому невидимо зберігаються різні шари записів. Дерріда не цікавить специфіка мовленевого спілкування пацієнта з психотерапевтом, найголовніше для нього — це сліди пам’яті, що зберігають неусвідомлене переживання для подальшої його обробки, а також графічні записи сновидінь, які дозволили Фройді по-новому подивитись на співвідношення свідомості та несвідомого.

Отже, переосмислюючи філологічні підґрунтя граматики, Жак Дерріда створює філософську концепцію письма, де з суто вузьких, лінгвістичних проблем взаємовідношення звукової та писемної мови виводить ще одну теорію критики метафізики, кризи західноєвропейського раціоналізму і загибелі культури.

В основі критики метафізики Ж. Дерріда покладено відношення до європейської культури як логоцентричної, яке необхідно подолати, оскільки поняття логосу залишається незмінним з часів античності. А головна провина логосу полягає в тому, що всі його визначення зводяться до свідомості, мови, слова, тобто мовленнєвого вираження розуму як закону. Таким чином, метафізичне європейське мислення відтворює всю історію духу як історію мови, зокрема історію звуку, якому надається перевага перед письмом

Епоха метафізики, тобто філософії, яка визначає буття як присутність, є епоха голосу як технічного засобу, який забезпечує фактичність означуваного: “Уся історія метафізики є абсолютне бажання чути-себе-мовцем” [8, 115]. Досвід стирання означуваного у голосі є умовою самої метафізичної ідеї істини. Це означає, що в основі метафізики лежить наступне приховане припущення: голос суттєво й безпосередньо є близьким до розуму; голос є найближчим до означеного, усі інші означувані (насамперед графічні) є похідними і не мають самостійного значення. Тому фоноцентризм зливається із визначенням буття як присутності.

Отже, паралельно із логоцентризмом і фоноцентризмом йде витіснення письма: зв’язок між письмом і мовою проголошується штучним, письмо розуміється як “знак знаку” — воно ніби лише репрезентує мовлення. Витіснення письма — це витіснення означуваного взагалі й ствердження трансцендентального означеного смислу, поняття, мислення, яке вважається вільним від матеріальності й фактичності означуваних.

Аналізуючи семіологію Ф. де Соссюра, Ж. Дерріда пропонує вже не лише письмо, а й будь-який знак розуміти як “знак знаку”. Тоді, якщо кожен знак, маючи відміннішу природу, обов’язково співвідноситься з іншими знаками, якщо “знак знаку” — це письмо, то модель письма стає засобом інтерпретації системи мови в цілому. Виходить, що “оз-

начуване означуваного” описує рух мови з самих витоків: немає жодного означеного, яке б уникнуло гри відсилок позначення, яке конститує мову. Означене завжди вже функціонує як означуване для чогось іншого.

Таким чином, вторинність, яку приписували виключно писемним знакам, характеризує всі означені взагалі. При цьому створюється нове поняття письма, яке можна назвати протописьмо або грама. Термін “письмо” використовується тут тому, що шлях до грами веде через вульгарне розуміння письма. Тоді грама стає найбільш загальним поняттям семіології, яке при цьому трансформується в граматологію. Ж. Дерріда вважає, що письмо не може бути об’єктом науки, і тому задача граматології — звільнити наукове дослідження від зв’язку з онто-теологією, логоцентризмом і фонологізмом, вона маркує і водночас порушує межі, які окреслюють поле класичної науковості.

Специфічна “раціональність”, яка пов’язана з письмом та проголошує деконструкцію логоцентризму, визначається Ж. Дерріда як *différance* — рух, засобами якого мова або будь-який код взагалі конститує себе як мережу відмінностей. За Ж. Дерріда, наслідок сосюрівської ідеї відміннісного характеру знаку полягає у тому, що означуване поняття ніколи не присутнє саме по собі; кожне поняття вписане в ланцюг або систему, в межах якої воно відсилає до інших понять через гру відмінностей. Таке переплетіння означає, що кожен елемент конститує себе на основі наявного в ньому сліду (відбитку) всіх інших елементів мережі. Тоді немає нічого, що було б коли-небудь чи де-небудь просто присутнім чи відсутнім: всюди тільки відмінності й сліди слідів, в присутності сліду заявляє про себе не усунена відсутність іншого “тут і тепер”. Доки *différance* працює, присутність завжди залишається відстроченою. “Слід є в дійсності абсолютним першопочатком смислу взагалі. А це... означає, що абсолютного першопочатку смислу взагалі не існує ... жодне поняття метафізики не може його описати” [8, 192].

Отже, деконструкція за методом Дерріда розвінчує ілюзії метафізичного дискурсу, який повністю перебуває під впливом моделі слова-голосу.

Повертаючись до письма, нехтуваного метафізикою, Дерріда розхитує одну з найголовніших підвалин цієї остан-

ньої, пропонуючи методику, багату на оригінальні продовження.

Зробимо висновки:

1) до соссюрівської моделі письма Дерріда ставиться критично і навіть звинувачує швейцарського лінгвіста в ненауковості, а до фройдівського письма він лояльний та терпимий, оскільки ідеї класичного психоаналізу бездоганно вписуються в його граматологічний проект. Хоча зміст лишається непрояснений, тому що досвід письма зсуває, викривляє, змінює все смисли, включаючи їх в безкінечну гру розрізнянь, але це компенсується оригінальністю філософської мови Дерріда, яка відсилає читача не до аргументів, а до міфопоетики;

2) теорія письма скасовує традиційне уявлення про твір як замкнене ціле і замінює його “філософією письма”, або вченням про текст як незамкнене поле, “центр якого скрізь, а коло ніде”. Процес написання перетворюється на розсіювання смислу;

3) письмо виконує роль онтологічного обґрунтування концепції, тобто Ж. Дерріда замінює метафізику буття метафізикою “письма”;

4) поняття письма є головним засобом здійснення деконструкції західної філософії і культури, воно гостро ставить питання про нові способи її глибинного вивчення, виявлення нерозкритих рівнів, про долю європейської філософії і можливості її подальшого розвитку;

5) досить широке трактування письма в теорії Дерріда підштовхує до спокуси провести його аналогію з епіфізом — глибинною пам’яттю, яка зберігає всю історію людства (протописьмо); з ейдосом Платона, несвідомим психоаналізу, перинтальними матрицями Ст. Грофа, інформаційним полем Всесвіту тощо.

“Зірковий пил спитав Не-Сутність: — Пані, ти існуєш? чи не існуєш? Він не отримав відповіді на своє питання і пильно подивився на появу іншої, яка була глибокою порожнечою. Весь день дивився, але нічого не зміг побачити, слухав, але нічого не почув; стискав, але нічого не зміг утримати. Зірковий пил тоді сказав: — Чудово! Хто може досягнути цього? Я можу осягнути існування і неіснування, але я не можу осягнути неіснування, що не існує [Так, щоб воно]

ще й було неіснуючим існуванням. Як можливо досягнути цього?" [9, 186]. Зірковий пил не отримав відповіді від Нечутності, але, одержавши його від порожнечі, заплутується в уникливій різниці. Ця петльована думка, що складається з відповідей, котрі уникають питань і питання, які ухиляються від відповідей, складають суть процесу письма.

Література

1. *Derrida G.* La carte postale: De Socrate a Freud et au-dela. — Paris: Aubier — Flammarion, 1980.
2. *Шюре Э.* Великие посвященные. — Калуга, 1914.
3. *Автономова Н.С.* Деррида и грамматология / *Деррида Ж.* О грамматологии. — М., 2000.
4. *Деррида Ж.* О грамматологии. — М., 2000.
5. *Derrida G.* La voix et phйnomйne. Introduction au problйme du signe dans la phйnomйnology de Husserl. — Paris, 1967.
6. *Деррида Ж.* Фрейд и сцена письма / *Деррида Ж.* Письмо и различие. — СПб, 2000. — С. 252-281
7. *Руднев В.* Язык и смерть // Логос. — 2001. — № 1.
8. *Derrida G.* La voix et phйnomйne. Introduction au problйme du signe dans la phйnomйnology de Husserl. — Paris, 1967..
9. *Энштейн М.* Философия возможного. — СПб., 2001

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АНТИЕСЕНЦІАЛІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ МИСТЕЦТВА МОРІСА ВЕЙЦА

Зіткнувшись з проблемами, що їх приніс в мистецтво художній неоавангард, американські теоретики здійснили досить сміливі спроби вирішення цих проблем, хоч академічна філософія мистецтва дуже обережно зачіпає проблематику нового мистецтва. Розглядаючи проблеми філософської теорії мистецтва, американські філософи водночас аналізують істотні проблеми й інших галузей філософії – методології, епістемології та філософії мови, онтології і аксіології.

Сьогодні американська естетика претендує на роль лідера у світовій естетиці. Ряд відомих американських філософів, які спеціалізуються в основному на проблемах естетики, відверто заявляють про це.

Загальновідомо, що найбільш неординарні й суперечливі художні ремесла знаходять своє відбиття в сучасній музиці й образотворчому мистецтві, і тож, з певного часу, Європа перестає відігравати провідну роль в цьому відношенні. Центром художнього і музичного неоавангарду стає Нью-Йорк, який останнім часом посідає визначне становище в галузі театрального авангардного мистецтва, що, безперечно, відбилося в американській філософії мистецтва.

Відомий американський естетик Т. Манро у книзі “До наукової теорії естетики” стверджує, що після другої світової війни роль лідера у світовій естетиці переходить від німецької естетики до американської.

У 70-х роках ХХ століття американська естетика набуває неабиякої популярності на міжнародній арені, в результаті чого американська філософія почала домінувати в англomовних країнах і справляла дедалі більший вплив на американську естетику і філософію мистецтва інших країн Європи.

Справедливості заради, треба визнати, що на Україні американська філософія мистецтва ще мало відома, хоча вже спостерігається активізація інтересу до неї.

Антиесенціалізм являє собою найбільш парадоксальну теорію мистецтва, яка будь-коли виникала в історії. Прихильники її вважають, що ніяка сучасна теорія взагалі неможлива,

а на думку деяких антиесенціалістів (зокрема Б. Тільмена) вона взагалі нікому не потрібна.

Антиесенціалізм — один з головних напрямів в американській естетиці п'ятдесятих і шістдесятих років ХХ століття. Найбільш повно та радикально ця теорія висвітлена в працях американських естетиків: Моріса Вейца, Поля Зіффа, Вільяма Кепніка, Бенджаміна Тільмена та ін.

Тезиси про невизначеність мистецтва, марність і логічну неможливість створення загальної теорії мистецтва були обґрунтовані в статті М. Вейца, як “Роль теорії в естетиці” [1], де він критикує традиційні теорії мистецтва.

На думку Вейца, всі ці теорії ставили собі завдання запропонувати реальну дефініцію мистецтва за допомогою визначення необхідних і достатніх засобів. Творці та прихильники таких теорій, на думку філософа, вважали, що ці теорії не тільки потрібні, але й необхідні для розуміння мистецтва і належної оцінки витвору мистецтва.

Тезу про цілковиту неспроможність цих теорій Вейц доводить через короткий критичний аналіз таких концепцій мистецтва, як формалізм (К. Белл, Р. Фрай), емоціоналізм (Л. Толстой, Д. Дюкасс), інтуїтивізм (Б. Кроче), органіцизм (А.С. Бредлі) і волюнтаризм (Д.У. Паркер).

Ці теорії вже раніше критикувалися за те, що були надто вузькими (не враховували багатьох істотних рис мистецтва) чи надто широкими і не додержували умов верифікації або фальсифікації.

На думку Вейца, не в цьому полягали головні причини неспроможності названих теорій. Головними причинами їх фіаско були помилкові передумови, що випливають з фундаментального нерозуміння мистецтва і неправильної інтерпретації логіки поняття “мистецтво”.

“Грунтовна неадекватність цих теорій полягає в фундаментальному нерозумінні мистецтва. Естетична теорія (причому будь-яка) помиляється принципово, вважаючи, що можлива певна правильна теорія, бо вона в корені неправильно тлумачить зміст логіки поняття мистецтва. Мистецтво, як про це свідчить логіка цього поняття, не має складу необхідних й достатніх властивостей, тому теорія мистецтва логічно неможлива, а не тільки важка” — пише Вейц в своїй статті “Роль теорії в естетиці”.

Вейц вважає, що естетична теорія — це марна спроба дефінувати те, що визначити, в принципі, неможливо: спроба встановлення необхідних і достатніх властивостей того, що таких властивостей позбавлено; спроба осмислення поняття «мистецтво» як закритого поняття — у той час, як сам спосіб уживання його потребує відкритості. Проблема ця була неправильно сформульована представниками традиційних теорій. У той час, коли вони намагалися відповісти на запитання «Що таке мистецтво?», Вейц вважає, що точніше було б запитати: «Поняттям якого роду є мистецтво?». Інша помилкова передумова традиційної естетики, на думку Вейца, полягала у впевненості, що без теорії мистецтва неможлива художня критика. Як аксіома стверджувалося, що поки ми не знаємо, чим є «мистецтво» і «прекрасне», ми не в змозі сказати, який творів мистецтва гарний і прекрасний, а який — ні [1, 17].

Вейц твердить, що для того, щоб займатися мистецькою критикою, ми повинні мати у своєму розпорядженні набір ознак, принципів, канонів, стандартів, що впливають з природи мистецтва.

Характеризуючи специфіку понять, якими користуються естетики, Вейц посилався на розроблену Вітгенштейном концепцію сімейних подібностей і на його міркування на тему невизначеності загальних понять, таких, наприклад, як «гра». Вітгенштейн зазначав, що іграми називаються настільки різні форми активності людини, що неможливо знайти жодної спільної риси, ні набору рис для всіх ігор. Можна лише помітити часткову сімейну подібність. Це, точніше кажучи, складна мережа подібностей, які частково накладаються і перетинаються. Про ігри можна сказати, що вони утворюють родину і що існують сімейні подібності між ними. Немає ніяких необхідних і достатніх рис, які б дозволили встановити обсяг поняття «гра» і визначити його. Усяка дефініція була б фактично введенням невинуватених обмежень, що не потрібні і не бажані. Коли ми користуємося поняттям «гра», ми можемо навіть дати приклад якоїсь гри і сказати, що саме це явище і йому подібні називаються іграми.

На думку Вейца, проблема природи мистецтва «подібна до питання про природу ігор, принаймні, у наступних оз-

наках: якщо ми дійсно придивимося до того, що ми називаємо «мистецтвом», ми також не знайдемо спільних властивостей, — лише їхні ниті. «Пізнання мистецтва не полягає в тому, щоб ухопитися за якусь виявлену чи приховану сутність, а в здатності дізнаватися, описувати і пояснювати ті здобутки, що ми називаємо мистецтвом завдяки цим подібностям» [1, 23].

Подібність між поняттями «гра» і «мистецтво» полягає у відкритості їхньої структури. Якщо можна вказати необхідні і достатні умови вживання якогось поняття — то це вже закрите поняття. Такі поняття використовуються в логіці і математиці. Поняття ж емпірично-описові і нормативні, як правило, є поняттями відкритими, оскільки їх можна поліпшувати й удосконалювати і, якщо виникає така потреба, приймати рішення про розширення обсягу поняття.

Щоб обґрунтувати думку про відкритість понять «мистецтво» і «твір мистецтва», Вейц змушений послатися на факт дуже експансивного і ризикованого характеру самого мистецтва, що перебуває в процесі постійних творчих змін і творчих пошуків, через що встановлення якогось складу специфічних властивостей є логічно неможливим. Вейц змушений звернутися до сутності самого мистецтва, яку він різко заперечував, оскільки саме мінливість і є істотною рисою самого мистецтва. Мистецтво, як таке, на його думку, — поняття відкрите. Увесь час виникають і виникатимуть нові художні форми і нові художні напрямки. Ніколи не буде можливо вичерпно перелічити всі умови правильного вживання цього поняття [2, 77].

Вейц гадає, що дефініції понять «мистецтво» і «витвір мистецтва» не тільки неможливі, але і нікому непотрібні: ні критикам для інтерпретації й оцінки творів мистецтва, ні звичайним споживачам мистецтва, щоб відрізнити мистецтво від високомистецьких предметів. Потрібний лише сам термін.

Антиесенціалісти і, зокрема, Вейц, не обмежилися критикою радикального есенціалізму, заперечуючи всі колишні дефініції сутності мистецтва і відкидаючи можливість вироблення такої в майбутньому. В 60-ті роки вони покритикували помірний есенціалізм, представники якого вважали, що хоча і не можна розкрити необхідні і достатні умови мистецтва, які дають можливість його визначення, то можна вказати необхідну умову, за якою виділяється естетичне.

Помірні есенціалісти вважали, що сутність мистецтва не є умовою досягнення статусу твору мистецтва, оскільки естетичні цінності можуть бути властиві природним явищам і позамистецьким продуктам діяльності людини. Однак, «естетичність» є необхідною умовою і єдиною істотною, спільною рисою усіх творів мистецтва. Нікому не вдалося знайти предметних властивостей таких різних творів мистецтва, як симфонія, готичний собор, кінокомедія, роман, абстрактна картина і грецька амфора. Тому, майже загальновизнаною стала думка, що єдиною спільною рисою всіх різноманітних здобутків є здатність стимулювання специфічних переживань, що відрізняються від пізнавальних, релігійних, еротичних та інших позаестетичних переживань. У цьому єдина істотна цінність мистецтва — цінність естетична.

Твір мистецтва, позбавлений естетичних цінностей, перестає бути твором мистецтва, стаючи явищем псевдохудожнього змісту. Тож застосування стосовно твору мистецтва позаестетичних критеріїв оцінювання необґрунтовано. Лише естетичне оцінювання мистецтва враховує його істотні, і специфічні властивості, вважали есенціалісти.

Американські антиесенціалісти піддавали критиці такий помірний есенціалізм, намагаючись довести, що не існує ніяких специфічних і єдино виправданих стосовно мистецтва естетичних відносин, установок, переживань і естетичних критеріїв оцінки. Критика ця дістала своє вираження, насамперед, у двох статтях Вейца: «Естетика Вітгенштейна» і «Відкритий розум».

Концепція антиесенціалістів, що проголосила невизначеність мистецтва (неможливість і марність дефініції), мала своїх послідовників. Але ще в шістдесяті роки в США почала розвиватися критика антиесенціалізму. Критиками антиесенціалізму були такі вчені, як М. Мандельбраум, М. Бердслі, А. Данто, Д.Дікі, Д. Марголіс і ін. Одні з них відкидали аргументацію Вейца, ступінь обґрунтованості його висновків чи спосіб інтерпретування висловлювань Вітгенштейна. Інші вказували на нові можливості пошуків дефініції і пропонували власні визначення мистецтва. У полеміці з Вейцем і в пошуках нових способів визначення мистецтва особливу роль відіграла праця Моріса Мандельбраума «Сімейні подібності та узагальнення, що стосуються мистецтва» [3].

Мандельбраум не лише довів, що Вейц не знайшов переконливих аргументів, які достатньо обґрунтовують висновок, що будь-яка дефініція мистецтва створює обмеження для художньої творчості, зокрема стосовно здобутків, які в майбутньому будуть створені художниками, але і покритикував розуміння «сімейних подібностей» Вітгенштейном і Вейцем. Мандельбраум вважав, що ці два філософи неправильно розуміли узятє з генетики поняття «сімейна подібність». Вони не помітили, що сімейна подібність — це двошарове відношення. Крім рис фізично очевидних, котрі можуть, але зовсім не повинні бути спільними для членів однієї родини, сімейна подібність полягає в існуванні спільних предків.

Вейц шукав, на думку Мандельбраума, спільні риси різних ігор і різних творів мистецтва серед безпосередньо і чуттєво сприйнятих властивостей.

З очевидних причин вони не могли знайти таких спільних властивостей, що привело їх до поспішного висновку: начебто такі поняття, як «гра» і «твір мистецтва» необумовлені по суті. З факту відсутності зовнішніх подібностей двох предметів зовсім не випливає, що вони позбавлені спільних властивостей. Зовнішні подібності не є ні єдиними, ні найбільш істотними спільними рисами. Гра в карти і гадання на картах зовні схожі одне з одним, але вони істотно різні. Подібність і відмінність між предметами можуть мати реляційний характер. Про те, що подібності між покером, шахами і баскетболом більш близькі і родинні одна одній, ніж між покером і гаданням на картах, говорять такі реляційні властивості, як цілі і наміри гравців.

Аналогічна справа і з подібністю різних форм мистецтва. У цьому випадку також подібності слід шукати не в сфері властивостей, що виявляються зовні, а в сфері властивостей реляційних, таких як цілі і наміри художників і споживачів мистецтва, тобто у відносинах між художниками і їх творами, та між творами і їх споживачами.

Не підлягає сумніву, що спільною рисою різних художніх продуктів і дій є спільний намір їх виконавців, а саме, намір створення витвору мистецтва. Мандельбраум підкреслював при цьому, що визнання наміру художника як відмітної ознаки твору мистецтва не має нічого спільного з відомою помилкою інтекціональності.

Мандельбраум не був, звичайно, єдиним критиком антиесенціалізму серед американських філософів. Полеміку з Вейцем вели троє інших філософів, які будували свою критику не тільки на спростуванні висновків і аргументації антиесенціалізму, але також і на спробі вказати можливості інших способів визначення, що дають змогу уникнути помилок, допущених традиційними теоріями мистецтва. Плодом цих полемік були спроби здійснення нових способів дефінування. До найбільш відомих належать інституціональна дефініція Дж. Дікі [4] і “альтернативна дефініція” В. Татаркевича [5].

Заслуговує на увагу і пропозиція канадського філософа Е. Бонда, що однаково ставиться до традиційних есенціалістських концепцій і до антиесенціалізму. Традиційні дефініції мистецтва не зуміли, на думку Бонда, уникнути трьох основних пасток. По-перше, вони концентрувалися лише на одному з істотних аспектів мистецтва, тобто на творчому акті, або на творі мистецтва, або ж на його сприйнятті, хоча правильна дефініція має враховувати всі три аспекти. По-друге, теорії ці виходили звичайно з однієї галузі мистецтва (наприклад, літератури, музики, живопису) і не враховували достатнім чином всіх інших. По-третє, дефініції ці мали оцінюючий характер, концентруючи увагу лише на високому мистецтві. В результаті поняття «погане мистецтво» чи «невдалий твір мистецтва» ставало внутрішньо суперечливим².

Усіх цих помилок, на думку Бонда, можна уникнути. Однак усі колишні теорії допускали ще одну помилку: усі вони переходили безпосередньо від загального поняття до конкретних уявлень мистецтва, пропускаючи таку істотну ланку, як дана галузь мистецтва.

Критикуючи антиесенціалізм Вейца, Бонд твердить, що єдиним способом розкриття сутності мистецтва може бути визначення галузі мистецтва. Бонд починає таку спробу шляхом визначення семи умов, з яких жодна не є необхідною і жодна, взята окремо, не є достатньою умовою, але взяті разом — вони створюють ядро кожної галузі мистецтва [6].

Підводячи підсумки, досягнення антиесенціалізму Вейца можна звести до наступного:

1. Вейц чималою мірою обґрунтував критику традиційної філософської теорії мистецтв за спекулятивізм, зайву абстрактність, незрозумілість мови.

2. Антиесенціалізм Вейца стимулював ряд дискусій, у результаті чого зросла логічна культура естетичних міркувань, а мова естетики стала більш точною і визначеною.

3. Критика Вейцем абстрактності і позаісторизму, психологізму і натуралізму традиційних теорій мистецтва схилила західних теоретиків до розвитку історичного і соціологічного підходів у дослідженнях мистецтва.

У результаті, в американській естетиці виникли культурологічні й історичні концепції мистецтва. (А. Данто, Дж. Дікі, Дж. Марголіс, Д. Левінсон і ін.). Однак всі антиесенціалістські заперечення, що оспорюють можливість і потребу розвитку філософської теорії мистецтва, були відкинута естетиками і теоретиками мистецтва. Вейц, зокрема, доводячи невизначеність поняття «мистецтво», посилався на факт хронічної мінливості самого мистецтва і можливих, нібито, загроз, що для розвитку мистецтва могли створювати дефініції мистецтва і родинних понять. Усупереч своїм програмним деклараціям, Вейц не зміг утриматися у своїх міркуваннях на суто мовному рівні. Застерігаючи від есенціалізму і небезпек, зв'язаних з узагальненнями, антиесенціаліст Вейц сам трапляє в тенета есенціалізму як у своїх міркуваннях, присвячених теорії мистецтва, так і при аналізі самого мистецтва. Адже, на думку Вейца, сутність усіх колишніх теорій мистецтва полягає в есенціалістичному розумінні сутності мистецтва. Такі ж узагальнення висловлює Вейц щодо самого мистецтва і творів мистецтва. На його думку, сутністю мистецтва є його мінливість і експансивний характер, а сутністю і спільною рисою усіх творів мистецтва — їхня унікальність.

Але якщо навіть погодитися з Вейцем у тому, що всі колишні спроби визначення таких понять, як «мистецтво» і «твір мистецтва» закінчилися невдачею, то з цього зовсім не випливає, що дефініція цих понять взагалі неможлива. Якщо ніяка дефініція неможлива стосовно «мистецтва», то це не обов'язково, що неможлива сама теорія мистецтва. Дефініція не є ні найбільш істотним, ні навіть необхідним елементом теорії, це тільки зручна форма фіксування і передачі провідної ідеї даної теорії. Прикладом такої теорії мистецтва, позбавленої дефініції основного поняття, може бути теорія Романа Інгардена. Найбільш серйозний аргумент, висунутий Вейцем проти філософської теорії мистецтва, по-

лягає у твердженні, що теорія нікому не потрібна, оскільки вона не допомагає пересічним споживачам мистецтва орієнтуватися в хаосі мистецьких новітніх явищ.

На цей докір можна відповісти так: філософія мистецтва не менше потрібна художникам і споживачам мистецтва, ніж філософія мови потрібна людям, які користуються мовами, філософія моралі — людям, які хочуть жити морально. Звичайно, можна обійтися як і без філософії мистецтва, так і без філософії мови, але ніхто не заперечує потреби розвитку філософії мови і філософії моралі. Звичайно, мистецтвознавчих знань можна набути завдяки психології, соціології, семіотиці й іншим галузям науки, що досліджують мистецтво. Але розвиток цих наук не усуває, однак, філософських питань, що стосуються мистецтва. Це достатнє і незаперечне обґрунтування для існування філософії мистецтва й естетики.

Найбільш пильний погляд на американську естетику дає підставу стверджувати, що вона без сумніву, має вплив на всю європейську естетику і на українську зокрема.

Література

1. *Бейц М.* Роль теории в эстетике. — М., 1985.
2. *Weitz M.* Wittgenstein's Aesthetics // Language and Aesthetics. Contribution to the Philosophy of Art. Lawrence, 1973.
3. *Мандельбраум М.* Семейное сходство и обобщение, касающиеся искусства. — М., 1965.
4. *Diekie C.* The Myth of the Aesthetics // The American Philosophical Quarterly. — №1. — (January 1964).
5. *Татаркевич В.* Дефиниция искусства // Вопросы философии. — 1973. — № 5.
6. *Bond E.* The Essential Nature of Art // American Philosophical Quarterly. — April, 1975.

ГЛОБАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТА ПРОБЛЕМА САМОТОТОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У сучасному світі особистість формує ідентичність в суперечливих складних умовах, оскільки її життєвий світ, соціальні відносини та комунікації змінюються надзвичайно швидко, відчувають вплив процесів глобального характеру.

Інтерес до процесів ідентифікації особистості на початку 90-х років був зумовлений потребою осмислити суперечливі реалії індивідуального існування людини тоталітарної епохи, а саме втрата почуття самототожності й цілісності, безпосередності й самоцінності діяльності, роздвоєності життя в умовах деформації певних соціальних структур, необмеженої регламентації всіх сфер життєдіяльності і, також, становище індивіда в умовах руйнування й перетворення цього “безособистісного стану” суспільного життя.

“Занепад радянської культури означає занепад величезної кількості групових і класових ідентифікацій, що стали вже традиційними ... Практично жодна з груп радянського суспільства не зберегла свого попереднього статусу. Занепад групових ідентифікацій знайшов своє відображення в процесі деідентифікацій конкретних індивідуальних представників цих груп” [1, 212].

Актуалізація досліджень проблеми ідентичності тісно пов’язана з процесами соціальної трансформації суспільства, масштабними соціально-культурними змінами, що характеризуються втратою стійкої ідентичності, реструктуризацією її основних елементів, маргіналізацією. Не випадково увага дослідників звернена до зростаючої значущості етнічної ідентичності в соціальній ідентичності, яка оновлюється, легітимізації культурних ідентичностей, подолання кризи ідентичності [2; 3].

Теоретико-методологічні аспекти проблеми ідентичності та ідентифікаційні виміри сучасного українського суспільства аналізуються в працях Т. Воропай, О. Злобіної, Н. Костенко, С. Макеева, С. Оксамитної, М. Шульги, Р. Шульги, О. Швачко та інших українських соціологів і філософів. Переосмислення проблем людської ідентичності здійснюється в теоріях

модерного суспільства Ю. Габермаса, Е. Гіденса, П. Рікера, Ч. Тейлора.

Таким чином, проблеми соціальної та особистої ідентичності посідають значне місце у сучасних соціально-філософських дослідженнях. Разом з тим, як зазначалося під час дискусії “Особистість у контексті глобалізації”, залишаються ще мало вивченими процеси самоідентифікації в умовах глобальних змін. Мета даної роботи проаналізувати характер впливу глобалізації на умови формування ідентичності особистості.

На нашу думку, Ерік Х. Еріксон, з яким пов’язане утвердження проблематики тотожності особистості в американській та західноєвропейській психології і соціології в 50—60-х роках 20-го ст, одним з перших вказав на зв’язок проблем психосоціальної ідентичності в соціальних науках із інтенсифікацією соціальних змін, “крутими переломами, які відбуваються протягом нашого століття” [4, 269]. Він повернув увагу до загрози соціально-культурним ідентичностям і укоріненій в них особистій самототожності в умовах глобальних комунікацій, стандартизації, ціннісно-нормативних криз. Еріксоном також розглядається дезінтеграція, “дифузія тотожності” тобто втрата ідентичності та гармонійного існування. Особистість в такому стані виконує лише окремі ролі, губиться в їх виборі та узгодженні з собою, відчуває також труднощі з пристосуванням своїх органічних можливостей до виконання обраних або нав’язаних ролей (“змішування ролей”). Такий стан породжує також зниження стійкості особистості перед тиском середовища, небезпечність втрати автономії. Слід підкреслити також схильність таких особистостей до негативної, бунтарської ідентичності або псевдоідентичності і до інтолерантного ставлення до інших культурних, релігійних групових ідентичностей. В своїх крайніх проявах дифузії тотожності, криза ідентичності набуває форми психосоматичних розладів, труднощів упорядкування власного життя [5].

Занепокоєння і стурбованість ідентичністю стають невід’ємною складовою людського досвіду у мінливому, розмежованому, нестабільному сучасному світі.

“Незалежно від масштабу, багатоманітності та суперечливості пов’язаних з глобалізацією змін, які впливають на

соціальну ідентичність людей, очевидно одне: загроза цій ідентичності відчувається повсюди й стає самостійним соціально-психологічним фактором динаміки свідомості, культурної, соціальної і політичної поведінки людей, які належать до різних культурних ареалів” [6, 351].

Питання про те, що є глобалізація, залишається відкритим попри безпрецедентне зростання досліджень, присвячених концептуальному аналізу сутності глобалізації та її соціальних наслідків [7]. Сучасний стан осмислення проблеми достатньо точно визначив В.Л. Іноземцев.

“Більшість сучасних дослідників — як вітчизняних, так і зарубіжних — вважає, що глобалізація є спонтанним процесом, який обумовлений насамперед технологічним і соціальним прогресом останніх десятиріч. При цьому відзначають, зазвичай, швидке зростання міжнародної торгівлі, масштаб інвестиційних потоків, формування всесвітнього інформаційного простору — загалом, все більшу відкритість окремих економік.

В той же час звертають увагу на становлення деяких глобальних інститутів і практик, які сприяють посиленню єдності світового співтовариства” [8, 59]. Проте, соціологічний аналіз нерівномірної, фрагментарної природи глобалізаційних процесів свідчить, що “глобалізація не створила об’єднаного світу [9, 89].

На сучасному етапі глобалізації поглибилися відмінності в суспільно-економічному статусі, технологічному, освітньому, інформаційному рівнях різних регіонів, держав і народів світу, зростають відмінності між соціальними, культурними групами як у постіндустріальних суспільствах, так і в країнах, що розвиваються. Як у глобальному контексті, так і в окремо взятих країнах, доступ особи до сучасних інформаційних технологій залежить від соціального статусу та майнового стану. Технологічно розвинені країни та представники вищих верств країн “першого світу” і “третього світу” користуються перевагами сучасних технологій і комунікацій[10].

Вважаємо, що глобалізацію можна розглядати як фундаментальну реструктуризацію соціальних інститутів та їхніх взаємозв’язків, одним з наслідків якої є нові форми соціальної і культурної диференціації як у розвинених країнах, так і в інших країнах, а також і у світі в цілому.

Диференціація, виникнення значних соціальних розмежувань, поглиблення культурної і соціально-психологічної різноманітності є невід'ємним компонентом, тенденцією глобалізації, а не лише реакцією на її негативні наслідки.

Як наголошує З. Бауман, “Глобалізація розділяє не менше ніж об'єднує — власне, вона розділяє, об'єднуючи. [11, 12].

Специфіка сьогодення полягає не лише в незаперечній глобалізації інформаційних економічних процесів, а, головним чином, в суттєвих змінах у взаєминах між людиною і суспільством, реструктуризації життєвих світів та ідентичностей.

Спираючись на аналіз особливостей соціальних процесів у постмодерному суспільстві та соціальних наслідків глобалізації, здійснений українськими і зарубіжними вченими, можна виділити основні аспекти глобальних змін, які впливають на формування соціальної і особистої ідентичності: зростаючий динамізм і масштабність соціальних змін, надзвичайне розширення та інтенсифікацію соціальних зв'язків до яких включений окремий індивід, деструктивний вплив на первинні зв'язки людей, посилення індивідуалізації.

При осмисленні феномена глобалізації у плані трансформації взаємин між людиною і суспільством та умов формування персональної ідентичності серед множини факторів впливу особливо важливим є “ущільнення простору і часу”, радикальні зміни сеансу простору і часу, значення території, соціальної дистанції.

І для спільнот і для окремих індивідів глобалізація проявляється у розширенні соціального простору: соціальні, політичні, економічні зв'язки, інформаційні мережі перетинають кордони держав, охоплюють усю планету. Нові можливості освоєння фізичного простору наближають до індивіда недовсяжні точки фізичного і соціального простору, знижують значення фізичної відстані і територіального принципу організації життя. “Разом з глобалізацією” — пише У.Бек, руйнується структура основних принципів, на підставі яких до сих пір організовувались і жили суспільства і держави, являючи собою територіальні, відмежовані один від одного єдності... з'являються нові силові і конкуруючі співвідношення, конфлікти та перехрещування між національно-державними єдностями й акторами, з одного боку, та транс-

національними акторами, ідентичностями, соціальними просторами й процесами – з іншого” [12, 45]. Але наслідки виведення соціальних відносин за їх узвичаєні локальні контексти не зводяться до послаблення ролі національних держав і відповідно національної і державної ідентичності.

У зв’язку з присутністю в житті сучасної людини засобів масової інформації та телекомунікації соціальне середовище особистості навіть на рівні повсякденності набуває глобального характеру. “Іншими словами, наше життя в усе більший мірі зазнає на собі впливу подій, які відбуваються достатньо далеко від тієї соціальної реальності, в якій розгортається наша повсякдень діяльність” [13; 298]. Особистість включена в глобальні зв’язки як безпосередньо, так і через символічно і мас-медіа опосередковані зв’язки.

Феноменологічно це є стиснення простору і часу, тому що посилення відносин взаємозалежності торкається кожної людини, що все більше відчувається прилученою до цілого світу. Стиснення соціального простору і часу, інтенсифікація соціальної взаємодії і міжособистісного спілкування пов’язані насамперед з розширенням віртуального аспекту соціального ареалу життя особистості.

В наслідок того, що повідомлення відчужуються від часово-просторового контексту, в якому вони були створені, майже повністю зникають межі, які відділяли дійсний світ від уявного, можливого, реальність від віртуальності. (“Ніяких кордонів”. К. Вілбер). У безкінечному, відкритому просторі інформаційної цивілізації розчиняється опозиція далекого-близького, виникають спільні для багатьох індивідів і груп розсіяних по світу емоційні переживання, зразки поведінки, ціннісні орієнтації та ідентифікаційні преференції.

Інтенсифікація, прискорення соціальних комунікацій та відносин призводить до витіснення традиційних зв’язків між людьми, які обмежувались головним чином рамками локальних спільнот, зв’язками глобального масштабу, відносинами переважно функціональними, опосередкованими і знеособленими, які все більше руйнують безпосередні зв’язки співприсутності.

Одним з проявів звуження безпосередніх зв’язків є співтовариства користувачів Інтернету, які, “дедалі більше характеризуються послабленням локальних соціальних зв’язків,

що становить загрозу втрати ідентичності на державному, етнічному, а іноді й сімейному рівні. “Кіберспільноти” в різних країнах із різними культурами формують новий єдиний соціокультурний простір, в якому члени таких спільнот стають значно ближчими один з одним, ніж зі своїми “традиціоналістами”. “Глобальне культурне єднання в Інтернеті нерідко сприяє втраті колишньої ідентичності, зумовлює ціннісну деструкцію, аномію, культурну маргінальність”. [14, 38-39]. Опосередкованість відносин і життєвого досвіду відкриває багатоманітність життєвих світів, форм світобачень, ціннісних імперативів, стирає традиційні суспільні межі та ієрархії, але також розмиває бар’єри між особистим і публічним, значно послаблює роль ціннісно-нормативних систем регуляції поведінки індивідів та значення для них традиційних установлених зв’язків.

“Морально-психологічний аспект цього процесу полягає в тому, що безпосередній контекст із подіями та ситуаціями, в яких особистість стикається з екзистенційними та моральними питаннями, радикально зменшується. Через це сучасна людина втрачає моральний ґрунт для перегляду своєї ідентичності, я отже, у певному сенсі втрачає себе саму” [15; 109].

Разом з тим інтенсифікація соціальних відносин, величезне розширення символічного обміну уможливорює дистанціювання від просторово-часових контекстів повсякденності, від тиску безпосереднього оточення, дає змогу краще зрозуміти інших, формує образ “Іншого”, в якому “значно більше від ідеї про спільну природу людей, а ніж від виплечаних культурних відмінностей” [16; 201]. Зрештою, завдяки посередництву сучасних комунікацій, розширенню символічного і медіа-опосередкованого досвіду індивіда “у кожного з нас значно більше сучасників” [17; 210].

На нашу думку, саме цей новий аспект людського розутілення людини ” (Е. Гіденс), з іншого — саме він чинить опір звуженню горизонтів значень, у межах яких формується особистість.

Отже, глобальні зміни водночас організують різноманіття та репродукують багатоманітну одноманітність, посилюють знеособлюючі тенденції постмодерної доби. Тому прискорені глобалізацією процеси індивідуалізації не можна ототожнити зі зростанням свободи та автономії індивіда, зважаючи на роз-

ширення стандартизації, гомогенізації різнобічних аспектів життєдіяльності людини. “Найгострішу проблему сучасності становить утрата людиною контакту із узвичаєними інтерсуб’єктивними чинниками особи, такими, як спільнота, традиція, життєво значущі людські стосунки – і пов’язане з цим звуження горизонтів значень, у межах яких відбувається її становлення” [18; 110].

У “глобальній ойкумені” особистість відкрита як глобальним так і локальним впливам, перебуває на перехресті світоглядних, культурних, цивілізаційних світів, “нових світів, що лише виникають” (Е. Тірік’ян). Стрімке зростання, інтенсифікація зв’язків і контактів представників різних спільнот і культур, створює нові можливості для взаємовпливу і запозичень різних поведінкових і культурних моделей.

Як зазначає М. Шульга, “тенденція ціннісно нормативної інтеграції має кілька форм вияву. Це і взаємопроникнення цінностей та норм різних соціальних і культурних груп та субгруп в середині суспільств, і досить широкий процес ознайомлення з культурами, а отже, нормами й цінностями інших народів. І на цьому тлі йде потужний наступ стандартизованих взірців масової культури, що породжує конкуренцію у соціальному ареалі життя особистості глобальної і національної культур” [19; 23]. Вважаємо, що саме від вирішення цієї суперечності та напрямків і форм ціннісно-нормативної й соціально-психологічної інтеграції залежатиме зміна умов самовизначення особистості.

В деяких концепцій глобалізації висувається теза, що громадяни у глобальному просторі будуть відрізнятися складною само ідентифікацією. А саме: індивіди будуть ототожнюватися з локальним, національним і наднаціональними рівнями (цивілізаціями, субцивілізаціями). Такі моделі, певною мірою, недооцінюють складні взаємодії між різними видами організацій у глобальному контексті та процеси культурного синтезу, які отримали визначення “глокалізації” (Р. Робертсон), “гібридизації” (Ж. Пітерс).

Спираючись на дослідження російських і зарубіжних філософів Н.Н. Федотової, Ф.Х. Кесседі, Ф. Даллмара, Д. Лалла та інших, можна вважати достатньо обґрунтованим висновок про те, що “глобалізація здатна збільшити число однакових культурних форм, але не здатна нівелювати

різноманітність локальних культур, включаючи такі її аспекти як цінності і такі її прояви як наука” [20, 68].

Таким чином, глобалізація трансформує систему факторів, які впливають на формування особистості у різних суспільствах, посилює варіативність, стихійність, індетермінованість соціальних практик, пов’язаних з конструюванням ідентичностей. Суперечливість та різноспрямованість глобальних змін потребує поглиблення емпіричних та теоретичних досліджень, розробки концептуальних захисів, які здатні подолати абстрактні дихотомії: “глобальне – локальне”, “універсалізм – партикуляризм”, “диференціація – інтеграція”.

Література

1. *Ионин Л.И.* Социология культуры. Путь в новое тысячелетие. – М., 1996.
2. Реструктуризація особистості в нестабільному суспільстві: зміна життєвих світів, руйнація ідентичностей, маргіналізація (Круглий стіл). // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3.
3. Соціокультурні ідентичності та практики / *За ред. А. Ручки.* – К., 2002.
4. *Эриксон Эрик Г.* Детство и общество. – Изд. 2-е, переработаное и дополненное / *Перевод с англ.* – СПб., 2000.
5. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис: *Перевод с англ. / Общ. ред. и предисл. Толстых А.В.* – М., 1996.
15. *Тейлор Ч.* Етика автентичності / *Пер. з англ.* – К., 2002.
6. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М., 2003.
7. *Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы. – М.–К., 2002.
8. *Иноземцев В.Л.* Вестернизация как глобализация и «глобализация» как американизация // Вопросы философии. – 2004. – № 4.
9. *Гиденс Е.* Соціологія. – К., 1999.
10. *Арсенко А.* Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні ХХІ століття // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1.
11. *Лалл Д.* Медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід. Пер. з англ.. – К., 2002.
12. Особистість у контексті глобалізації (круглий стіл) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2.
13. *Гиденс Э.* Глобализация социальной жизни // Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты. – Днепропетровск, 2001.
14. Особистість у контексті глобалізації (круглий стіл) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2.

15. Васильченко А. Автентичність і традиція. Післямова до українського перекладу “Етики автентичності” // Тейлор Ч. Етика автентичності / пер. з англ. — К., 2002.

16. Лалл Д. Медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід. Пер. з англ. — К., 2002.

17. Там само.

18. Васильченко А. Автентичність і традиція. Післямова до українського перекладу “Етики автентичності” // Тейлор Ч. Етика автентичності / Пер. з англ. — К., 2002.

19. Особистість у контексті глобалізації (круглий стіл) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2.

20. Федотова Н.Н. Возможна ли мировая культура? // Философские науки. — 2000. — № 4.

ЧОРНІ КЛОБУКИ І ДИКІ ПОЛОВЦІ У ПОБУЖЖІ І ПОДНІСТРОВ'І

Дослідницький сюжет з «чорними клобуками» і «дикими половцями» на Бузі і Дністрі достатньо обставинне висвітлений у спеціальній слов'яномовній історичній і археологічній літературі. Однак, археологічний стан розробки цього питання поки що залишає велику кількість неясностей у зв'язку з необхідністю конкретної атрибуції кочових захоронень - перш за все, тих, інвентар яких за основними типологічними характеристиками вміщується в хронологічні рамки XII–XIV ст. Тому, у зв'язку з метою атрибуції тут єдоречним археологічний, а потім і семіотичний коментар на загальному фоні історичної обстановки епохи. Використання такого фону нам здається необхідним для того, щоб розібратися у етнічному складі кочовиків середини XIII ст. на південному заході нашої країни. Його попередня різнобарвність починає набувати нові, вже синкретичні форми.

Розподіл кочових поховальних пам'яток XIII–XIV ст. у Північно-західному Причорномор'ї лише за типами обряду при відсутності датуючих речей завжди надзвичайно ускладнений у культурно-атрибутивному відношенні. Однак, за складом інвентарю, ці поховання, незалежно від типів обряду, часто опиняються достатньо співставними для того, щоб судити про наявність майже чи не єдиного культурно-типологічного масиву [1, 3–4]. Із цього, на наш погляд емпірично обґрунтованого припущення ми виходимо у подальших міркуваннях. Тому дійсно, що виділення індивідуальних рис і варіантів поховального обряду стають продуктивними для розгляду деталей культурно-генетичного процесу кочовиків у нашому регіоні.

У цілому відомо, що індивідуальні риси обряду чи інвентарю часто служать підставою для знаходження археологічних культур. Але з накопиченням матеріалу майже завжди стає ясным, що виділення за одною ознакою — це не більш, ніж заздалегідь робочі поняття, які потім опиняються власним випадком деякого загального культурно-типологічного контексту. На перших порах класифікаційних процедур досліднику не завжди зрозумілий загальний зміст матеріалу. У нашому випадку не виключенням є мовби вичерпна дискусія про приналежність повних залишків або частин коней печенігам чи половцям, про орієнтування скелетів; намагання розбити матеріал на рубрики — печенізькі, торкські, половецькі, татарські тощо; виділення торків за уділами без перегину чи за ускладнено-печенізьким обрядом. Особливо складна інтерпретація типологічно складних пам'яток чи їх комплексів.

Загальне враження про порівняно строкатий, але етнологічно схожий склад кочовиків у золотоординський час у степах Північно-західного Причорномор'я посилюється при віднесенні особливої групи пам'яток парних поховань [2, 76-83]. Раніше було враховано 6 таких пам'яток від Волги до Дністра [3, 41]. У нашому регіоні одне таке поховання було розкопано у 1899 р. у с. Сукля на Тираспольщині [2, 131], друге — на початку 70-х рр. у с. Силіште [4, 185]. Третє було знайдено у 1985 р. Буго-Дністровською експедицією ІА АН УРСР у с. Гольма Балтського району Одеської області [5, 142-147]. За набором інвентарю ці пам'ятки також пов'язані з XIII — XIV ст. Всі три зазначені поховання різнотипові з точки зору існуючої сьогоденної типології, яка заснована на орієнтуванні кістяків людей та коней. Пошуки аналогій у інвентарі неминуче призводять до порівняння з близькими територіально дослідженими і обставинне датованими масивами пам'яток: кургани Поросся і Кам'янський могильник на Дністрі [6, 177-184].

Публікуючи і трактуючи матеріали Кам'янського могильника, С.О.Плетньова приходить до висновку, що він залишений якоюсь компактною групою кочовиків за порівняно невеликий відрізок часу. Однак, тут, у наявності змішування кількох поховальних звичаїв. Із 16-ти поховань 6 характеризуються західним орієнтуванням кістяків людини, яке

супроводжується укладанням до могили коня повною тушею, також черепом на захід. Інші 7 поховань уявляють собою поховання людини головою на схід, які не супроводжуються укладанням коня.

Не дивлячись на невираженість «канонічних» рис обряду, С.О.Плетньова вважає, що Кам'янський могильник був залишений половцями [6,177-184]. Зі свого боку, Г.О.Федоров-Давидов прямо не відрікаючись від приналежності могильника половцям, датує дві його могили домонгольським часом, а 6 — золотоординським. Від датування інших він просто утримується [3, 14; 22].

Типологічний вид інвентарю парних поховань також надзвичайно схожий з набором речей XIII — XIV ст. із курганів Поросся і Нижнього Подністров'я у Тирасполі. При цьому, за типами обрядів пороські і більшість тираспольських пам'яток також майже аналогічні. Але якщо датування багатьох пороських прадавностей, так як і поховання Кам'янського могильника, викликає суперечності в межах XII — XIV ст., то віднесення ряду тираспольських поховань, вірогідно датованих джучидськими монетами, до золотоординського часу безперечно.

Уявляється доцільним датувати за аналогією і парні поховання золотоординським часом (тим більш, що у похованні у Суклеї є датуюча сережка у вигляді “знаку питання”) [2, 146, 154, 262]. Очевидно, з появою нового обряду відобразилась відмічена нами загальна тенденція до створення змішаних типів за рахунок переселення різних за своїм етнічним складом мас кочовиків, їх постійному контакту і змішуванню між собою. Ці процеси відмічено археологічно на заході степового Причорномор'я, ще з XII ст. [7, 92], але найбільш сприятлива обстановка для такого виду змішування, у тому числі і синкретичного, тут як і в інших районах степів, виникає лише у XIII — XIV ст.[2, 71-75]

Вважаючи, що Кам'янський могильник належить «диким половцям», С.О.Плетньова впевнена, що він вказує на існування постійного кочування, яке могло належати до дружньо налаштованої по відношенню до Галицького князівства половецької орди, яка знаходилась у безпосередній близькості від його південних кордонів у XII — на початку XIII ст. Але якщо у могильнику близько половини поховань відносимо

до золотоординського часу і лише два — до часу утворення могильника, то відносити його до компактної групи кочовиків навряд чи справедливо. Більш ймовірно інше — Кам'янський могильник неоднорідний етнічно і хронологічно, час його утворення XIII — XIV ст., і він, видно, залишений змішаним чорноклобуцьким населенням і місцевими кочовиками — нащадками диких половців. Судячи по датуванням, це сталося у період переміщення чорних клобуків із Поросся на південь і південний захід на початку золотоординського часу, тобто у Нижньому Подністров'ї, що відповідає згаданим спостереженням Г.О. Федорова-Давидова. Вони проникали і в Подунав'є.

Очевидно, всі ці процеси були пов'язані з загальною політикою золотоординців відносно до потрапивших до них у їх залежність кочових об'єднань — це нав'язування теренів для кочувань і використання їх у своїх зовнішньополітичних інтересах. Стає повністю зрозумілим переміщення кочовиків із Поросся у верхів'я Південного Бугу, до середнього і нижнього Подністров'я та Подунав'я, тобто до західних меж території золотоординської держави, яка в той час утворювалась. Якщо пороські кочовики раніше виконували оборонні функції для київських земель від половців, то після татаро-монгольського завоювання їх перебування на Київщині стає для ординців малоістотним, якщо не просто непотрібним. Навпаки, необхідність у контролі над західноруськими землями і за західними кордонами в районі Пруту з боку степу у другій половині XIII ст. різко підвищується.

Тому не дивно, що чорноклобуцька спілка племен була насильно переміщена у межиріччя Південного Бугу, Дністра і Пруту, в області, які були зайняті дикими половцями для здійснення якраз цих функцій. Можливо, з цим переселенням пов'язане і зруйноване поховання у с. Флориновське [8, 153], яке за речовим комплексом схоже з чорноклобуцькими пам'ятками і за молодшою датою відноситься до XIII ст. Стає визначеною і сильна змішаність рис обрядів у Кам'янському могильнику і в самих парних похованнях. Ці пам'ятки, які увібрали в себе змішані риси «чорноклобуцького» і «дикополовецького» населення у межиріччі Південного Бугу і Пруту, а також у Нижньому Подунав'ї повністю могли бути залишені у 40 — 60-х рр. XIII ст. кочовиками, які

ввійшли потім до орди Ногая. Більш пізніми пам'ятками на Тираспольщині (як показують монети, знайдені у похованнях) належать, видно, нащадкам того ж самого кочового населення вже в першій половині XIV ст., яке зберегло традиції своїх поховальних обрядів і після витіснення золотоординців з лівобережжя Дністра.

Треба відмітити, що у «перше тридцятиріччя після умовно реальної» появи татаро-монголів у Північно-західному Причорномор'ї кордони Золотої Орди до підвищення Ногаю за археологічними спостереженнями не простягались західніше Пруту. У кочовому середовищі проходили серйозні етнокультурні змішування і зміни, пов'язані з новою «імперською» політикою золотоординських ханів.

Отже, підвладні золотоординцям «чорні клобуки» і «дикі половці» були переселені в середині XIII ст. у межиріччя Південного Бугу і Дністра, у Середнє і Нижнє Подністров'я. П.Ф. Параска, також впевнений, що в кінці 50-х-на початку 60-х рр. в сферу володарювання татаро-монголів була втягнута майже вся північно-східна частина Дністровсько-Карпатських земель [9, 96-104]. Це було пов'язано з тим, що головною метою ханів у цей час було підкорення Галицько-Волинського князівства [10, 36].

Література

1. Добролюбский А.О., Смирнов И.А. К вопросу изучения средневекового момадизма в Северном Причерноморье // Международные связи в средневековой Европе. Тезисы докладов Всесоюзного научного семинара. — Запорожье, 1991. Смирнов И.О. Проблема вивчення середньовічного номадизму в степах Євразії та в Причорномор'ї // Записки історичного факультету ОДУ. Вип. 8. — Одеса, 1999.
2. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986.
3. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золото-ордынских ханов. — М., 1966..
4. Рафалович И.А., Лапушнян В.Л. Работы Реутской археологической экспедиции // АИМ 1972. — Кишинев, 1974.
5. Добролюбский А.О., Руссев Н.Д. Кочевое и оседлое население степей Северо-Западного Причерноморья в X—XIV вв. // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986.
6. Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков // САИ Е1-19. — М., 1973.

-
7. Добролюбський А.О., Столярик О.С. Візантійські монети в кочовницькому похованні XII ст. в міжеріччі Дністра та Дунаю // Археологія.-43. — К., 1983.
 8. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре. — К., 1986.
 9. Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского Феодалного государства. — Кишинев, 1981.
 10. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.

ЄВРЕЙСЬКА ОСВІТА НА ВОЛИНІ В ХІХ СТ.

Вирішення міжнаціональних відносин і забезпечення національним меншинам необхідних умов розвитку, у відповідності до світових стандартів, — важливий фактор на шляху інтеграції України в Європу. Українською владою вже чимало зроблено на цьому шляху, але для того, щоб остаточно вирішити дану проблему, потрібно досконало знати історію і традиції тих народів, що проживають на нашій землі. Однією з найактуальніших є проблема вивчення історії освіти, оскільки вона є основою духовності народу. Проблеми освіти вивчалися рядом дослідників ХІХ та ХХ ст., найвідомішими з них є Брамсон Л.М., Марек П., Кулішер Р., ГессенЮ., Моргуліс М., Хонігсман Я., Найман А. та інші [9; 8; 7; 2; 1; 19]. Однак в їхніх працях більша увага звертається на загальні тенденції розвитку освіти і мало висвітлюється питання розвитку освіти в регіонах і Волині зокрема, що спонукає нас до дослідження цієї проблеми.

З приєднанням Волині до Російської імперії, в складі останньої опинилась досить значна кількість євреїв. Вони були об'єднані в громади, якими керували кагали, що обиралися членами громади і управляли її життям, їм були підпорядковані рабини, кантери, меламенти. В умовах російської дійсності їхні повноваження значно зменшилися. Тепер вони, головним чином, забезпечували сплату податків, а представницькі функції в стосунках з урядовими установами перейшли до єврейських товариств (зібрання найвпливовіших членів єврейських громад). Хоча єврейська громада була соціальне неоднорідною, але в стосунках з оточуючим її суспільством вона виступала як єдине ціле. М. Драгоманов охарактеризував її як “і стан, і нація і віросповідне товариство” [5, 139]. Єврейська нація, яка була позбавлена своєї держави, в такий спосіб намагалася зберегти свою автентичність. Важливу роль в цьому процесі відігравала освіта. Євреї створили цілу систему навчальних закладів, головною метою яких було забезпечення релігійної освіти дітей.

Навчання в єврейських школах здійснювали меламенти, які поділялися на 3 розряди: І розряд — даркеде-меламдім

(навчав дітей 4–5 річного віку читати по складах); II розряд – ірбув'я-меламдім (навчав дітей 7–9 річного віку опановувати мову і Святе письмо); III розряд – гемара-меламдім (навчав дітей 10–12 річного віку мудрості Талмуду). Школа, в якій навчав меламед, називалася хедером. Навчання тут проходило з 9.00 до 21.00 год., крім суботи і неділі.

Весь навчальний рік поділявся на два семестри, між якими були канікули в місяці нісані (квітні) і тишре (вересні). Відвідування школи було обов'язковим для всіх хлопчиків. За навчання дітей батьки вносили плату. Діти-сироти або діти з бідних сімей, батьки яких не в змозі були платити за навчання, відвідували школу, яка називалась талмуд-тора. Навчання в них було по суті таким самим, як і в хедерах. Ці школи утримувалися за рахунок пожертв багатих євреїв.

Дещо вищим типом єврейських навчальних закладів були бед-мідраші, що являли собою своєрідне поєднання навчальної і релігійної школи. При цих закладах існували бібліотеки. На відміну від нижчих шкіл, вони розташовувались у спеціально споруджених приміщеннях і утримувались на кошти громади та пожертв заможних її членів. Усі ці типи шкіл були характерними і для Волині, зокрема бед-мідрашів на початку XIX ст. нараховувалось 53 [20, 26–32]. Крім вище зазначених, існував ще один тип школи – єшибот, хоча на Волині їх практично не було.

На початку XIX століття система єврейської освіти почала зазнавати змін, вони були зумовлені як внутрішніми (зародженням в середовищі єврейської інтелігенції нових підходів до освіти), так і зовнішніми (впливом російської влади) факторами. Серед єврейської інтелігенції поступово починає формуватися дещо інше бачення змісту і ролі освіти. Почалося це з того, що деякі євреї литовсько-польського походження стали цікавитись вивченням граматики і математики, тобто предметами, які не стосувалися проблем релігії. На Волині палким прихильником цих ідей був Й.Б. Левінзон, який зумів синтезувати нові думки передових представників єврейської інтелігенції. Вони зводилися до наступних положень: 1) освіта не протистоїть релігії, 2) знання повинні розірвати духовну замкнутість єврейського народу, це дасть змогу в майбутньому змінити його політичне і економічне положення, 3) опанування державної мови зменшить напругу

в стосунках з місцевим населенням. Такі ідеї і діяльність отримали назву “Рух хаскалі”.

В 20-ті роки XIX ст. були зроблені перші спроби відкрити приватні єврейські школи, але вони не досягли бажаного успіху, бо були вороже сприйняті керівництвом єврейських общин та релігійними лідерами, які в цьому вбачали небезпеку порушення основ віри. Прихильників “руху хаскалі” стали ототожнювати з невіруючими — “епікурійцями”, що в свою чергу привело до глибокого конфлікту між передовими єврейськими колами та громадою. Крім цього існувала ще одна проблема, що стояла на заваді створення нових шкіл і яку не можна було вирішити швидко — це відсутність кваліфікованих вчителів. Серед єврейського середовища таких не було, а вчителям-іноземцям батьки не довіряли навчання своїх дітей.

Традиційна єврейська освіта зазнавала також впливу з боку офіційної влади. До певної міри вона використовувала “рух хаскалі”, але за декларованою турботою про освіту євреїв проглядається чітка спроба русифікації.

Першим кроком на цьому шляху стало Положення “Про влаштування євреїв”, видане 9.ХП.1804р. Суть його полягала у наступному: всі єврейські діти можуть без будь-яких обмежень навчатися в усіх типах російських навчальних закладах; під час навчання їм дозволено не вивчати той матеріал, що відсторонює їх від віри; якщо євреї не побажають віддавати дітей в російські навчальні заклади, тоді вони повинні утворювати за свій рахунок школи, де обов’язково необхідно вивчати одну з мов: російську, польську, німецьку [12, 751].

В цьому документі прослідковується настійне прагнення влади залучити єврейських дітей до вивчення мови. Щоб заспокоїти побоювання євреїв з приводу того, що світська освіта відірве їхніх дітей від віри, в §2 згаданого Положення єврейським дітям дозволялося не вивчати матеріал, що суперечить їх релігійним переконанням. Однак, це право було досить декларативним. Сумнівно, щоб усі вчителі стали переглядати програми під кутом зору: чи не загрожує вивчення матеріалу єврейській релігії.

Крім того, існувала ще одна проблема, яка стримувала вступ єврейських дітей до російських закладів, а саме — вони

не знали російської мови, на якій велось викладання. Тому для вступу дітей у школу їх потрібно було підготувати в спеціальних класах, де вивчити з ними російську мову, а створення таких класів не передбачалось. Отже, перша спроба влади вплинути на розвиток єврейської освіти була досить неефективною. Це й послужило підставою для видання нового документу “Положення про євреїв” від 13.V. 1835р. Глава шоста якого стосується освіти євреїв.

Як і в попередньому Положенні (1804р.) євреям гарантується вільний доступ до російських закладів освіти, а щоб здобути вищу освіту, дозволено вступати до Університетів і Академій на території імперії. Дещо в іншій інтерпретації викладені гарантії євреям, в тому, що їхні діти не будуть відриватися від релігії. Так в §106 зазначалось, що євреї зобов’язані оголошувати про свою віру, коли віддають дітей в християнські заклади, і тоді їх не зможуть змушувати змінювати віру і дозволять не відвідувати уроки Закону Божого. Це Положення наштовхує нас на думку, що єврейські діти часто зазнавали тиску з боку вчителів, раз про це наголошується в документі такого рангу.

Згідно Положення за євреями зберігається право створювати власні навчальні заклади, але регламентація його дедалі більше починає залежати від влади. Так, в §114 зазначено: “відкривати єврейські училища можна лише з дозволу училищного начальства, при розгляді засобів, які забезпечать їх утримання” [13, X, 321]. В наступних параграфах передбачається, що порядок викладання, призначення вчителів та нагляд за їх діяльністю здійснюється згідно діючих Статутів. В єврейських навчальних закладах обов’язково повинна вивчатись російська мова і навчання повинно здійснюватись тільки по дозволених владою книгах.

Таким чином, тенденція до русифікації єврейської освіти стає більш очевиднішою і наполегливішою. Але і ці кроки влади не примусили євреїв змінити своє ставлення до державних освітніх закладів.

У відповідь, влада стала поширювати думку, що євреї шкідливі своїм невіглаством і фанатизмом, тому їх треба штовхнути на шлях освіти. З цією метою були видані наступні правові акти: “Правила про цензуру єврейських книг і про єврейські типографії”, “Положення про збір євреями добро-

вільних пожертвувань для будівництва їх синагог і молитовних шкіл”, “Надання місцевим губернським начальникам знищувати заборонені єврейські книги” [12, XI, № 9649; XII, № 10437, № 10751]. В грудні 1840 р. був створений Комітет для визначення напрямів і шляхів докорінного благоустрою євреїв, очолив його міністр народної освіти С. Уваров [2, 81].

22.VII. 1842р. приймається документ про “Запровадження нагляду Міністерства народної освіти над всіма єврейськими навчальними закладами” [17, № 15771]. В ньому зазначалось, що згідно Рескрипту від 19.VIII. 1827 р. (№ 1308) про посилення контролю за всіма навчальними закладами, запровадити такий контроль і за єврейськими навчальними закладами, передбачається також створити спеціальну, Височайше затверджену, Комісію для освіти євреїв в Росії [17, 682]. Напрацювання цієї Комісії лягли в основу Указу (від 13.XI. 1844 р.) Міністру народної освіти “Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва” [18, №18420]. В ньому, по-суті, визнається низька ефективність попередніх заходів влади щодо залучення євреїв до навчання в загальних закладах, тому поряд із збереженням за євреями прав навчатися в загальноросійських закладах, передбачалося створення особливих училищ двох типів: I-розрядні (початкові, на рівні приходських училищ) і II-розрядні (прирівнювались до повітових училищ). Для підготовки вчителів і рабинів планувалось створити рабинські училища, які прирівнювались до гімназії.

За цими навчальними закладами встановлювався контроль Міністерства народної освіти. Вчителями Закону Божого повинні були бути євреї, а викладання інших предметів могли здійснювати і вчителі — християни. На учнів цих навчальних закладів поширювалися усі пільги, які дарувалися єврейським дітям, що вчилися в християнських школа, а також ряд нових. Зокрема: “Євреям, які закінчили християнські і єврейські навчальні заклади, обмежено строк рекрутської служби: а) хто успішно закінчив курс повітового училища — 9 років; б) хто задовільно закінчив курс гімназії — до 15 років; в) хто відмінно закінчив курс гімназії при знанні російської мови — звільняється від служби взагалі” [18, 765].

Навчання в приватних навчальних закладах повинно було здійснюватися на основі загальних правил. Але згодом

положення Указу були конкретизовані рядом урядових розпоряджень. Серед них: “Тимчасові правила про підпорядкування єврейських учбових навчальних закладів і домашніх вчителів нагляду Міністерства народної освіти”, “Положення про державні єврейські училища”, “Положення про Рабинські училища”, “Положення про єврейські приватні навчальні заклади і домашніх вчителів” [6, 295]. Аналіз цих документів свідчить про очевидне прагнення влади відірвати єврейських дітей від релігійної освіти та реорганізувати єврейську освіту на загальноросійських засадах. Здійснити задумане передбачалось поступово. Спочатку Міністерство народної освіти намагалось зменшити різницю між конфесійною єврейською школою (хедером) і державною, шляхом запровадження в останній великої кількості єврейських предметів поряд із загальноосвітніми. Так, із 24 годин щотижневого навчання в державному єврейському училищі I розряду на вивчення єврейських предметів відводилось 13,5 годин, а на загальноосвітні – 10,5 годин [8, 103]. Поступово передбачалось зменшити релігійний вплив на учнів шляхом повного перерозподілу навчального часу. Із відкриттям державних закладів планувалось закриття приватних шкіл. Усі єврейські заклади, в тому числі і релігійні, повинні були підпорядковуватись губернським і повітовим Комісіям, які очолювали губернські директори училищ.

За роботою державних училищ здійснювали нагляд наглядачі із християн, які, як правило, і викладали загальноосвітні предмети. Однак, на посади наглядачів призначались далеко не кращі кадри. Так, автор книги “Нариси по історії освіти євреїв в Росії” П. Марек називає їх “розумовими карликами” [8, 58-59]. Схожу оцінку знаходимо і в офіційних документах, звітах про роботу єврейських навчальних закладів. Так, в одному з таких звітів директор училищ Волинської губернії характеризував наглядача Старокостянтинівського єврейського казенного училища як “чиновника непотрібного”, а стосовно іншого зазначав, що “він чиновник неб лагонадійний” [4, 53, 56].

Практична реалізація положень Указу від 13.XI. 1844 р. почалась на Волині дуже швидко. Вже 22.XII. 1844р. дирекцією училищ Волинської губернії була складена відомість про кількість єврейського населення у Волинській губернії і

направлена керівництву Київським учбовим округом [28: 4]. Нею була також створена Волинська губернська єврейська училищна Комісія, вона розпочала свою роботу 15.V. 1845р. Згодом були відкриті повітові єврейські училищні Комісії в Луцьку, Острозі, Рівному і Полонному, до них були приписані і по декілька сусідніх повітів [28: 18, 27, 32].

Комісії почали працювати з населенням, в результаті чого до дирекції училищ Волинської губернії стали надходити листи міщан, підписані поважними громадянами, з проською відкрити казені єврейські училища. Для відкриття училищ Міністерство народної освіти ставило ряд умов: вони повинні фінансуватися за рахунок свічного збору і благодійних надходжень єврейських товариств.

На весну 1846 р. був складений список волзьких міст, де передбачалось відкрити 18 єврейських навчальних закладів (15 I-розрядних і 3 II-розрядних училищ) [29, 19].

Після вивчення стану справ і звітів повітових Комісій дирекція училищ Волинської губернії запропонувала попечителю Київського учбового округу відкрити єврейські училища: в Старокостянтинові, Дубно, Рівному, Острозі, Кременці, а згодом в Луцьку, Ковелі і Корці [23, 19, 55]. Дозвіл на відкриття училищ було отримано 19.XI. 1853р. [23, 65].

В 1855 р. в губернії працювало 9 єврейських училищ. Наведена на стор. 79 таблиця дає нам можливість проаналізувати географію їхнього розміщення і час заснування [29, 19; 23, 85]:

Аналіз джерел свідчить, що з 18 запланованих училищ було відкрито лише половину. Такий стан справ можна пояснити, на нашу думку, тим, що євреї не хотіли віддавати своїх дітей до державних училищ, як результат в них навчалось дуже мало учнів. Так, станом на 1858 р. у восьми оглянутих училищах Волинської губернії навчалось всього 123 учні [4, 52-56].

Єврейські громади теж чинили опір появі нових навчальних закладів. В архівних документах виявлено скарги євреїв, які віддавали своїх дітей в державні школи на те, що єврейська громада перешкоджає навчанню дітей, налаштовує громадськість і дітей проти них [22, 1]. Підтвердження таких дій знаходимо і в працях єврейських дослідників. Так, Я.С. Хонігсман та А.Я. Пойман пишуть, що «...єврейські об-

щини відносились до училищ як до антинаціональних явищ. Батьки намагалися не посилати туди дітей, якщо навіть ним доводилось платити штрафи» [19, 135].

№	Назва навчального закладу	Училища (з роком і 848 р.)		Відкриті училища	
		II розрядна	I розрядна	II розрядна	I розрядна
1.	м. Житомир Районне училище	1	1	-	-
	Церква	-	-	-	-
2.	Воскресенський	-	-	-	-
3.	Духовний	1	1	-	1
4.	Святодуховний	-	1	-	-
5.	Духовний	-	1	-	1
6.	Воскресенський	-	1	-	1
7.	Муромський	-	1	-	1
8.	Миколаївський - Духовний	-	1	-	-
9.	Святодуховний	-	1	-	1
10.	Святодуховний	-	1	-	-
11.	Воскресенський	-	1	-	1
12.	Святодуховний - Муромський	-	1	1	1
13.	Воскресенський	1	1	-	-
14.	Воскресенський	-	1	-	-
15.	Воскресенський	-	1	-	1
	Всього	3	14	1	8

П. Марек підкреслює, що «в єврейські училища ніхто добровільно дітей не посилав, шкільна повинність прирівнювалася до рекрутської. Наглядачі, яких присилали, повинні були вербувати учнів.» [8, 80]. Тому, і не дивно, що на середину 50-х років в структурі єврейської освіти продовжували домінувати приватні школи. Це засвідчують і дані наступної таблиці [30, 4; 3, 43]:

Тип навчального закладу	1848 р.		1854 р.	
	Воскресенський заклад	Воскресенський учил.	Воскресенський заклад	Воскресенський учил.
Воскресенський²	314		345	1387
Кабогори				
I розряд	436	3307	1297	14384
II розряд	178	953		
Миколаївський				
I розряд	280	1355	151	1468
II розряд	304	1365		
Воскресенський	3	91	1	34

² повну кількість учнів виявити не вдалось.

Як бачимо, під тиском влади кількість приватних закладів зменшилась з 1334 в 1848 р. до 593 в 1854 р. та вони значно переважали кількість державних закладів, яких на 1854 р. було всього 10.

Отже, освітня політика часів Миколи I до кінця 50-х років показала всі свої недоліки. З одного боку, владі так і не вдалося встановити контроль над хедерами і перетворити їх на підготовчі класи казенних єврейських училищ і тому, їх практично стали заганяти в підпілля, що робило їх не контрольованими з боку влади. З іншого боку – державні училища, які не тільки не зменшили вплив хедерів, а й самі ледве животіли. І це не дивлячись на велику кількість годин, відведених на вивчення єврейських предметів.

Нові віяння в політиці стосовно єврейської освіти почали проявлятися з приходом до влади імператора Олександра II, їхньою головною метою була ліквідація недовіри євреїв до державної освіти. Першим кроком на цьому шляху став досить жорсткий Указ від 07.VI. 1855р., в якому зазначалось, що через 20 років на посадах рабинів і вчителів зможуть працювати лише ті, хто закінчив рабинські училища, або загальні навчальні заклади [14, №29276]. В такий спосіб, самодержавство намагалось вирішити проблему підготовки вірноповідданих кадрів.

5.XI. 1856р. світ побачив документ “Порядок спостереження за приватним навчанням єврейських дітей і форма відомості, яку рабини повинні надавати про приватні єврейські училища” [15, №31104]. Згідно нової вимоги, при видачі свідоцтв меламедам крім прізвища потрібно вказувати прикмети і вік. На будинку, де розташовувався хедер, пропонувалося зробити відповідний напис. Рабинів зобов’язували доповідати в поліцію про тих вчителів, які не дотримуються затверджених програм та правил викладання. Училищне начальство і поліція повинні були перевіряти достовірність свідчень. Крім цього, запроваджувались щорічні іспити для всіх учнів (до 1859р. екзамени здавали лише учні хедеру II ступеня).

В кінці 50-х років міністр освіти Є.П. Ковальський висловив думку, що державна єврейська школа повинна більше приділяти уваги вивченню загальноосвітніх предметів і якнайменше втручатися у релігійне навчання дітей, залишивши його батькам. Така позиція знайшла своє конкретне втілення в новому Положенні “Про правила навчання єврейських дітей”, яке було Височайше затверджено 04.V. 1859р. В документі висувалися наступні вимоги: 1. діти купців і

почесних громадян повинні обов'язково навчатися в загальнодержавних або казенних єврейських навчальних закладах; 2. за євреями залишається право на організацію приватної освіти; 3. меламенти, які виконують вимоги влади, можуть отримати свідоцтво, що дає право на викладання, але через 10 років свідоцтва будуть видаватися тільки вже існуючим меламендам. Ті, хто виявить бажання його отримати, повинен буде мати відповідну освіту, набуту в державних закладах. 4. в кожному державному єврейському училищі почесний блюститель призначається від єврейської громади; 5. в талмуд-торах потрібно ввести викладання загальноосвітніх предметів [16, 422].

Положення 1859 р. викликало обурення в середовищі євреїв. На це, зокрема, вказують виявлені нами скарги і прохання пояснити термін “обов'язкове навчання”, скоротити для єврейських дітей курс вивчення загальноосвітніх предметів, щоб вони мали час для вивчення релігії. В тих містах, де не було шкіл, просили дозволу вивчати загальноосвітні предмети вдома, а викладати їх зможуть випускники рабинських училищ, якщо вони отримають дозвіл від начальства. Євреї Волині також виступали за те, щоб талмудтори і меламенти були звільнені від будь-якого контролю. Бідним дітям, які навчалися в них пропонувалося, виплачувати державну стипендію [24, 66].

Особливо турбував євреїв термін “обов'язкова освіта”. Так, почесний блюститель Житомирського рабинського училища М.Д. Вайнштейн у відгуку на Положення 1859 р., адресованому попечителю Київського учбового округу Пирогову, вносить пропозицію поширити термін “обов'язкове навчання” на дітей 10-18 років у тих населених пунктах, де є державні навчальні заклади. Разом з тим, вилучити з цього числа дітей, які за станом здоров'я не можуть вчитися і тих, хто вже займається відповідними промислами [24, 87 зв.].

Особливо піклуються євреї про збереження приватних закладів, зокрема, талмуд-тор і пропонують владі розглядати їх не як навчальні заклади, а як притулки для дітей з бідних сімей. “Талмуд-тори по своїй суті не світські навчальні заклади, а притулки для бідних дітей і сиріт, які утримуються за рахунок громади і пожертв приватних доброчинців, де їм дають їжу, одяг і викладають Вчення віри. Єшеботи, в

більшості своїй, це по суті, тіж талмуд-тори, лише під іншою назвою” [24, 63 зв.].

У відповідь на численні звернення Міністерство народної освіти в квітні-червні 1860 року дало відповідні роз’яснення. Стосовно терміну “обов’язкове”, його слід розглядати як чисто моральний обов’язок, за недотримання якого не передбачено жодних покарань. За євреями залишається право навчати своїх дітей як в державних, так і приватних училищах. Меламеди, щоб отримати дозвіл на викладання повинні скласти іспит, але оскільки меламеди зараз отримують звання без екзамену, то вони можуть викладати, не дотримуючись положень програми, затвердженої урядом [24, 101, 112].

Отже, протистояння між владою і єврейською общиною було перенесено в дещо іншу площину. Якщо в 40-50-ті рр. самодержавство, утворюючи державні єврейські училища, прагнуло послабити вплив традиційної школи шляхом поєднання світської і релігійної освіти, то тепер воно вирішило роз’єднати навчальний процес. Державні школи повинні були давати світську освіту, а приватні — релігійну. До навчання в державних закладах влада всіляко заохочувала, тоді як за приватними встановлювався жорсткий контроль, за допомогою якого адміністрація прагнула обмежити, а згодом і зовсім ліквідувати єврейські приватні школи Як-кравим підтвердженням цієї тенденції є дані таблиці про стан єврейських шкіл Волинської губернії на середину 60-х рр. [31, 205, 206; 3, 43].

В 1862 р. були складені державні програми для навчання учнів в I і II розрядних училищах, єшиботах і талмуд-торах, які були направлені для обговорення керівництвом навчальних округів. Відбулось таке обговорення і в Київському навчальному окрузі. Після нього були вироблені узагальнюючі висновки стосовно державних єврейських закладів, суть їх зводилася до наступного: 1) такі училища потрібно зберегти; 2) релігійну освіту доручити меламедам; 3) закрити єврейські училища I розряду в тих містах, де є відповідні загальнодержавні заклади, але в міру того як вони будуть наповнюватися дітьми євреїв. Стосовно приватних закладів було вирішено: 1) створювати нові і до роботи в них заохочувати освічених і прихильних до влади євреїв; 2) враховуючи, що талмуд-тори — це школи для бідних, то виділяти на їхнє ут-

римання по 100 рублів на рік (за умови, що в них навчається не менше 10 учнів).

№	Ім'я	Діти учнів *				Діти сімей учнів **									
		II розряд		I розряд		Жиди		Кайде		Міжгород		Львівський		Всього- всього	
		кількість дітей, %	кількість дітей, %	кількість дітей, %	кількість дітей, %	кількість дітей, %	кількість дітей, %	кількість дітей, %	кількість дітей, %						
1	Ашкеназі		1	10	1	34			169	1368			1	130	
2	Бел.-Литовські		1	17					23	135	18	716			
3	Білоруські		1	18	1	36			41	407					
4	Болотинські								7	70	16	875			
5	Борисовські		1	16					14	120	28	1320			
6	Борисовські										13	363			
7	Буніні		1	3					28	186	17	733			
8	Б.-Литовські		1	23				33	431		33	1334			
9	Семіновські		1	17					33	330	28	1375	1	10	
10	Семіновські										13	709			
11	Борисовські									37	568				
12	Семіновсько- вські	1	17	1	18	1	13	49	271			25	1397		
13	м. Відень (Білор.)			1	38										
14	м. Вороніж (Бел.-Лит.)			1	15										
Всього		1	17	10	183	3	83	108	692	371	3104	191	9441	3	130

* станом на 01.1. 1863р.;

** на 01.1. 1865 р.

В таких закладах повинні обов'язково вивчати російську граматику і правила арифметики. Для викладання цих предметів призначається вчитель з числа євреїв, що володіє російською мовою; 3) ешеботи прирівнюються до училищ II розряду, але в них повинні вивчати загальні предмети в об'ємі училищ I розряду. Були схвалені програми Закону віри в гімназіях, казенному I і II розрядного училищ [24, 157, 158].

Влітку 1864 р., після огляду єврейських училищ, членом ради міністра народної освіти і таємним радником Пастельсоном була висловлена думка про доцільність існування рабинських і єврейських училищ. З метою детального вивчення цього питання була створена Комісія під керівництвом дійсного статського радника Тулова, яка у IX. 1866 р. опублікувала протоколи засідань, де висловлювались думки з цього приводу [27, 2-4]. Члени Комісії в кінці обговорення прийшли до одностайної думки, що єврейські училища потрібно зберегти, а для поліпшення їх діяльності запропонували здійснити наступні кроки: необхідно зберегти викладання єврейських предметів і посилити контроль з боку держави як в державних так і приватних школах; навчання євреїв,

незалежно де вони вчаться, потрібно здійснювати на однакових для всіх основах громадянського і державного життя. Для того, щоб зблизити єврейську громаду з процесом навчання, пропонується надати їй право нагляду за ходом викладання єврейських предметів. З цією метою громада вибирає, крім почесного блюстителя, по два спостерігачі з осіб, що користуються довірою [26, 128].

Але справа на цьому не закінчилася. В 1867 р. міністр освіти відвідав південні губернії, після чого зробив висновок, що багато євреїв навчаються в загальних закладах, а раз так, то чи потрібно утримувати ще й спеціальні єврейські училища. Він запропонував висловити свою думку з цього приводу попечителя Київського учбового округу, який в свою чергу звернувся до училищного начальства в губерніях. У своєму відгуці директор Рівненської гімназії цілком підтримав пропозицію міністра освіти: “На мою думку, закриття Рівненського казенного єврейського училища I розряду вважаю одним із найкорисніших заходів як у фінансовому, так і освітньому значенні” [25, 5]. Схожу думку висловив директор училищ Волинської губернії: “На 18 тис. євреїв Житомира в єврейському I-розрядному училищі навчається не більше 20 хлопчиків, тоді як у приходському християнському – 87. Тому краще закрити єврейське училище, а діти зможуть відвідувати приходське” [25, 9]. Приблизно такі ж думки мали керівники освітніх установ інших губерній Правобережної України.

В результаті цього обговорення 16.III. 1873 р. було видано Указ Міністру народної освіти “Про перетворення Єврейських Учительських Інститутів і початкових єврейських училищ”.

На основі його положень: 1) рабинське училище в Житомирі перетворювалося в Єврейський Учительський Інститут (відповідно Положення 31.V. 1872 р.), на який покладалась ще й спеціальна функція підготовки юнаків для зайняття рабинських посад; 2) казені єврейські училища II розряду закривалися; 3) казені єврейські училища I розряду (там, де багато населення і не вистачало загальних) перетворювалися в єврейські початкові училища (відповідно Положення 31.V. 1872р.), а інші закривалися. В документі зазначалося, що зміни ці потрібно робити поступово, в міру

підготовки кадрів вчителів для початкових єврейських Училищ [13, 332].

У відповідності до цього Указу Міністерство народної освіти повинно було розробити програми для вивчення загальноосвітніх і єврейських предметів в однокласних і двокласних єврейських училищах. Виконання цього завдання доручили попечителю Віленського навчального округу. Вироблені проекти цих програм були надіслані для обговорення попечителям Київського і Одеського навчальних округів. Однак, затвердження їх затягнулося так, що і до 1897 р. їх так і не було прийнято. Тому викладання велось по різних програмах, що складали на місцях [21].

Бажання єврейської молоді навчатися в загальноосвітніх закладах в 70-х рр. XIX ст. набрало такого поширення, що самодержавство поступово починає обмежувати доступ євреям до них. 5.XII. 1866 р. урядом затверджено “Положення про обмеження вступу євреїв у середні і вищі навчальні заклади”, на основі якого була встановлена норма прийому євреїв у навчальні заклади. Вона становила 10% від загального числа учнів в межах “смуги осілости”, поза нею - 5%.

Таким чином впродовж XIX ст. єврейська система освіти зазнала змін. По-перше, прихильники “руху хаскалі” намагалися пом’якшити релігійну спрямованість єврейської освіти і доповнити її світськими знаннями; по-друге, в результаті державного впливу стали з’являтися державні єврейські навчальні заклади, частина євреїв стала відвідувати загальноосвітні заклади; по-третє, в приватних закладах стали вивчати російську мову та деякі інші загальноосвітні предмети. Ці зміни привели до того, що за рівнем грамотності євреї посіли 4 місце (32,6%) у Волинській губернії. Попереду них за цим показником були чехи (59%), німці (37,8%), росіяни (37%). [11, 112-113] Серед євреїв було багато людей, що жили за рахунок розумової праці. Так, в державних органах губернії працювало 155 євреїв, 3211 чол. були вчителями і вихователями, 105 чол. займалися наукою та мистецтвом, 468 чол. працювали у сфері медицини [11, 90-111].

Та все-таки ці зміни так і не змогли перебороти традиційну систему освіти євреїв. На кінець XIX ст. у Волинській губернії нараховувалося 896 приватних і всього 7 державних єврейських закладів [10].

Література

1. *Брамсон Л.М.* К истории начального образования евреев в России. – СПб., 1896;
2. *Гессен Ю.* История еврейского народа в России. – М., 1993.
3. Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр.1161.
4. ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр.1306.
5. *Драгоманов М.П.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – Т. 4. – СПб., 1875.
6. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения 1802–1902. *Состав. С.В.Рождественский.* – СПб., 1902.
7. *Кулишер Рув.* Итоги (Надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет (1838 – 1888 гг.). – К., 1896;
8. *Марик П.* Почерки по истории просвещения евреев в России. Два воспитания. – М., 1909.
9. *Моргулис М.Г.* Вопросы еврейской жизни. – СПб., 1889
10. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1898 г. Разд. III. Еврейские училища. – К., 1899..
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г..Т.VIII. Волынская губерния. – СПб.,1904.
12. Полное собрание Законов Российской империи (Далі: ПСЗРИ). – Т.XI. – СПб., 1836; Т.XII. – СПб., 1837; Т.XXVIII. – СПб., 1830.
13. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т.XLVIII. – СПб., 1876; Собр. II. – Т. X. – СПб., 1836.
14. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XXX. – СПб., 1856.
15. ПСЗРИ. – Т. XXXI. – СПб., 1857.
16. ПСЗРИ. – Т. XXXIV. – СПб., 1861.
17. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XVII. – СПб., 1842.
18. ПСЗРИ. – Т. XIX. – СПб., 1845.
19. *Хонигсман Я.С., Наймач А.Я.* Евреи Украины (Краткий очерк истории). – К. 1992.
20. Центральный Державний Історичний Архів України м.Києві (Далі: ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1197.
21. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 223. – Спр. 26.
22. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 2300.
23. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 2756.
24. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 4281.
25. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 5276.
26. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 5041.
27. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 5042.
28. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп.87. – Спр. 1016.
29. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп.87. – Спр. 1076.
30. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 1345.
31. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 29. – Спр. 39.

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.) У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розвиток історичної науки в останнє десятиліття минулого і перші роки нинішнього століття ознаменувався низкою істотних зрушень. Чи не найпомітніші кількісні та якісні зміни сталися у вивченні доби Української революції. Якщо на кінець 80-х років XIX століття навіть сам термін “Українська революція” не мав “прав громадянства” у вітчизняних виданнях, то на сьогодні захищено понад півтори сотні докторських і кандидатських дисертацій [49, 279-294], з’явилося багато десятків книг, опубліковано сотні статей, які прямо присвячені висвітленню різних аспектів переламного, справді доленосного періоду. Сьогодні навіть не просто назвати скільки-небудь наближену загальну цифру публікацій, якої досяг масив творів про революцію. Певну уяву, щоправда, дає бібліографічний довідник, котрий відбиває досягнення у вивченні можливо найважливішого, найбільш охоплюючого її зрізу — державотворчих процесів революційної доби [157]. І хоча укладачі солідного тому висловили природне застереження, що з цілої низки причин змогли включити із величезної кількості наявних праць лише їх частому, та й вона склала 6848 позицій. Зрозумілим при цьому було намагання максимально репрезентувати праці останніх років.

Очевидно, є достатні підстави і реальний сенс у тому, щоб підвести деякі підсумки: спеціально проаналізувати тенденції, якими характеризується новітній історіографічний процес, оцінити набутки в дослідженні революційної доби, окреслити проблеми, на які варто звернути першочергову чи додаткову увагу, визначити шляхи подальших пошуків, концентрації наукових зусиль.

Варто зауважити, що автор до цього не один раз звертався до спроб оцінки новітніх тенденцій у вивченні історії Української революції [133; 134; 135; 136; 137; 141; 74].

Природно, у пропонуваному дослідженні немає потреби повторювати ті міркування, висновки і узагальнення, які одержали абсолютне підтвердження у сучасних публікаціях.

Однак, не можна і просто продовжувати історіографічний аналіз, відштовхуючись, скажімо, від хронологічно останньої розвідки на поставлену тему. Для з'ясування сутності деяких тенденцій, розуміння їх тягlosti, цілісності, ступеня виразності у деяких випадках часом важливо, часом необхідно повернутися до праць, що уже розглядалися, формуючи на них погляд у контексті ідейно-політичних і наукових уяв сьогодення. Природно, що при усталеності принципів підходів можливі й певні корективи, зрозумілі переакцентування.

Звісно, на підсумкові оцінки і судження мають справити вплив і розвідки інших авторів, які плідно працюють на цьому ж “дослідницькому полі” [70; 76; 3].

Сталося так, що прогрес у освоєнні досвіду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. досягався на двох головних напрямках: публікацією праць, які впродовж десятиліть з'явилися в емігрантському, діаспорному закордонні і були відомі вкрай вузькому колу фахівців в Україні, та на працях тих вітчизняних дослідників, що виявилися здатними подолати інерцію традицій радянського часу, а також молодій генерації істориків, не обтяжених засвоєними жорсткими суспільствознавчими концепціями минулого.

До цього слід додати, що на процес пізнання історії Української революції значний вплив справляв непростий розвиток політичної ситуації в незалежній Україні. Та якщо, за власним рахунком, взаємозв'язок історії і політики — не виняток, а, швидше, загальне правило, то в даному випадку дія цього правила виявилася особливою, зумовила такі ускладнення і суперечності, подолати які не лише не вдалося, а й можна зі значною долею ймовірності передбачити, що такий результат взагалі навряд чи досяжний у скільки-небудь ближчій перспективі.

Звісно, згадані чинники діяли не поокремо і різночасово, а у взаємопереплетіннях і взаємовпливах, що зумовлює відповідне врахування всіх названих обставин при реконструкції історіографічної картини.

Українське суспільство поволі підходило до постановки питання про роль національно-демократичної революції в історичному поступі нації.

В роки горбачовської перебудови, коли розпочався перегляд концептуальних засад історії КПРС, підстав створення та функціонування Союзу РСР, пошук варіантів оновлення радянської федерації, поступово виникли можливості для звернення до тих документів, імен діячів, сторінок минулого досвіду, зокрема, у сфері міжнаціональних стосунків, які до того старанно обходилися, замовчувалися, вважалися апріорі шкідливими, ворожими домінантній ідеології, політичній системі.

Саме так на сторінки партійно-радянської преси, наукових видань почала прориватися інформація про діяльність Центральної Ради, її універсали, про Українську Народну Республіку, про Директорію і Акт злуки між УНР і ЗУНР, про М.Грушевського, В.Винниченка, М.Шаповала, І.Мазепу, С.Єфремова. І те здебільшого набирало вигляду безпосередньої реакції на новітні партійні рішення, прямого виконання історичною наукою, публіцистикою тих завдань, які ставили перед ними глибинні потреби реформування суспільних відносин, необхідність досягнення нової трансформаційної якості, здатної максимально задовольнити виклики часу. А відтак і відчувалося очевидне прагнення досягти якомога більшої об'єктивності, підкресленої неупередженості, у чомусь, навіть, показного рівно віддалення від точок зору, позицій, які ще зовсім недавно тлумачилися як полярно протилежні й взаємовиключні. Втім, поступово посилювався критичний крен щодо оцінок радянського досвіду і зміщення акцентів у, так би мовити, національно-патріотичний бік.

У такій суспільно-психологічній атмосфері часом не лише суперечливій, а й відверто конфліктній, на зламі 80-х — 90-х рр. минулого століття з'являється низка публікацій про непересічних особистостей революційної доби [164; 2; 127; 169; 84; 85; 54; 55; 21; 168; 170; 22]. Ще більшою мірою відзначена тенденція втілилася як у самих фактах публікації творчого спадку уславлених українців, коли від літературних і наукових праць [16; 15; 18; 37; 42; 36; 52] досить форсовано перейшли до теоретично-політичних, мемуарних і документальних, так і в супровідних матеріалах до них (передмовах, примітках тощо). Звісно, на перший план висунулись праці найвидатніших лідерів Української революції М.Грушевського та В.Винниченка, документи тогочасних політичних партій [44; 46;

39; 13; 17; 14; 126; 154], хоча жага до знайомства із недавно ще забороненою літературою покликала до перевидення і праці учасників подій з, так би мовити, специфічним поглядом на важливі процеси [47, 88, 89].

Слід зазначити й те, що у новій ідеологічній атмосфері побачило світ і чимало документів, творів діячів більшовицької партії, що з різних причин не були відомі широкій громадськості практично з 20-х років минулого століття, однак без яких і вивчення проблем Української революції завжди залишалося б неповним, а загальна уява страждала б однобічністю [106; 4; 5; 4; 131]. На жаль, цей процес фактично обірвався після 1991 р., принаймні, надзвичайно загальмувався. З'явилися і перші розвідки, у яких на основі джерел, що до того майже не залучалися до історичного аналізу, було зроблено спроби відтворити окремі епізоди суперечливого часу [114; 64; 65; 87; 124; 174; 145; 62; 68; 138]. Природно, вони виявилися нерівними, несли на собі значний відбиток дискусійності, пошукового компоненту, однак загалом відіграли свою інформаційну, просвітницьку у чомусь — підготовчо-ідеологічну роль, коли українському суспільству довелося визначатися з вибором орієнтацій після здобуття незалежності.

Буквально з перших кроків перебування у новій якості Президент України Л. Кравчук заявив про те, що новопостала держава є прямим спадкоємцем і правонаступником Української Народної Республіки. “...Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народові, — від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки”, — постійно публічно наголошував Л. Кравчук [132]. Ця теза набула значного поширення, була прийнятна українцям діаспори, хоча скільки-небудь предметного обґрунтування вона не одержувала.

Власне, про те, мабуть, ніхто особливо не думав. Просто у пошуках протидії радянському ладу, комуністичній ідеології (звісно на логічно-пропагандистському зрізі) з національного досвіду обрали, як спочатку здавалось, переконливий аргумент-орієнтир.

Це дещо пізніше науковці потурбувалися про відповідну логічну конструкцію і систему доказів для гнучкішого, дещо

“обережнішого” переконання у генетичному зв’язку двох феноменів: “...пострадянська Українська держава є безпосереднім продовженням радянської республіки. Та річ у тім, що державність її будується на радянському матеріалі, але з матриць УНР. Сучасна Україна пов’язує себе з демократичною традицією Центральної Ради” [72, 30]. Однак ще до того виникла істотна плутанина навколо оцінок Української революції, її основних віх і набутків, зокрема у сферах державотворення і національного відродження, ставлення до політичних діячів і т. ін.

Багато що залежало від формування позицій щодо неодмінного елементу історичного поступу — революцій в цілому. А останні після кількарічних невпинних масованих зусиль по їх дискредитації (об’єктом особливо різких, нещадних нападок стали Французька і Жовтнева революції, відповідно — якобінці та більшовики) отримували майже суціль негативну оцінку. Здавалось би, абсолютно очевидних суперечностей при цьому не помічали (мабуть не хотіли помічати — легше було від них просто відвернутись).

По-перше всупереч аксіоматичним істинам, згідно з якими у будь-якій галузі — науці, техніці, виробництві, культурі й т. ін. — без революційних проривів справжній прогрес, розвиток неможливі, настирливо твердилося, що всезагальна закономірність не діє в суспільному поступі. Більше того, революції, як відхилення від природного ходу історії, несуть суспільству лише негативний заряд, призводять до масових трагедій і бідувань, заслуговують на однозначний рішучий осуд. А будь-які назрілі проблеми можуть бути розв’язані природно-еволюційним, реформістським шляхом, причому результат буде не лише ефективнішим, але й дозволить уникнути небажаних катаклізмів, жахливих поневірянь. Всіляко доводилося, що особливі випробування випали внаслідок революційних експериментів у ХХ столітті на долю українського народу.

Своєрідною модою не лише політиків, а й почасти науковців ставало прагнення за будь-яку ціну “витискати сльозу” (або хоча б жалісливі співчуття) у читачів чи слухачів з приводу ганебної, нелюдської поведінки ближчих і дальших сусідів українців, для котрих уся історія виливалася у “ріки сліз” і “моря крові”.

По-друге, старанно замовчувалось те, що Українська Народна Республіка стала логічним результатом Української революції, навряд чи взагалі б відбулася к геополітична реалія без процесів, зумовлених Лютневою та Жовтневою революціями в Росії та й загальноєвропейськими революційними зрушеннями.

По-третє, старанно обходилося питання про те, яка саме з двох Українських Народних Республік – доби Центральної Ради, чи Директорії – стала прообразом і безпосередньою попередницею сучасної Української держави. Не слід доводити, що при одній і тій же назві, схожості значної низки засадничих моментів, насправді це були досить різні за характером і сутністю національно-державні утворення, генетична спорідненість з якими далеко не у всіх випадках слугує підставою для однозначних висновків.

По-четверте, відразу ж виявилися істотні коливання, хаотичні тенденції у виборі політично-моральних орієнтирів на особистісному зрізі. Інакше говорячи, в середовищі еліти новостворюваної держави почали формуватися надто відмінні погляди на політичних діячів, що залишили відчутний слід у історичному поступі України, передусім на М.Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, С. Петлюру, Є. Петрушевича.

“Матеріалізацією” відзначеного було продовження публікації теоретико-політичної спадщини революційного часу голови Центральної Ради. В 1992 р. паралельно вийшло відразу два солідних за обсягом видання. До першого – “Великий Українець”, серед інших матеріалів переважно біографічного характеру увійшли статті й брошури, написані М.Грушевським у 1917 р. з метою обґрунтування платформи Української революції. “Вільна Україна”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Українська Центральна Рада та її універсали перший і другий” та ін. [9] До другого “На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали” окрім тексту брошури 1918 р. з аналогічною назвою було включено низку виступів у періодиці 1917–1918 рр., матеріалів, до яких був безпосередньо причетним голова Центральної Ради (Універсали, закони, Конституція УНР) [40].

Обидві книги мали прекрасне поліграфічне, подарункове оздоблення і вручалися учасникам Першого Всесвітнього форуму українців, урочистостей з нагоди річниці незалежної України та передачі повноважень Державного Центру УНР в екзіні Президентів і владі відновленої Української держави, які проводилися в серпневі дні 1992 р. Окрім того, друге видання, здійснене Українським історичним товариством, мало посвяти “У 75-річчя Української Центральної Ради 1917–1992” і “До 125-річчя з дня народження Михайла Грушевського”.

Водночас у тому ж таки 1992 р. побачили світ і мемуари гетьмана П. Скоропадського [130], почався передрук спогадів одного з ключових міністрів в уряді Української Держави Д. Дорошенка [51], вийшли вибрані праці С. Петлюри (також з посвятою 75-й річниці Української Центральної Ради) [110], спогади І. Фещенка-Чопівського [165]. Окрім численних публікацій деяких документів у періодиці (зокрема у новостворюваних часописах) було видано тематичну збірку, у якій було зібрано конституції України 1917–1920 рр. [66].

Можна, звісно, було б кваліфікувати згадані видання як природне розширення в умовах “свободи слова” джерельної бази для вивчення Української революції. Однак, попри наявність логіки в подібному судженні, гадається, обмежитись ним ніяк не можна. Адже увазі широкої громадськості пропонувалися документи особистостей, політичних організацій, державницьких центрів, які сповідували й наполегливо виборювали не просто різні варіанти дій, а й принципово відмінні, альтернативні, моделі суспільного розвитку. І останні, своєю гарячою, органічно вплітались у канву пошуку керівними колами відродженої України її нових стратегічних орієнтирів.

Чим рельєфніше вимальовувалася рішуча відмова від учорашніх соціалістичної ідеології та федералістських цінностей, тим проти природнішою була (хай позірною – про ґрунтовні знання мова не йшла) – шана до тих лідерів Української революції (серед них на першому місці, безперечно – М. Грушевський і В. Винниченко), які, хоч і боролися свого часу проти більшовиків, радянської Росії, самі були зовсім не платонічними прихильниками і соціалізму, і федералізму. Ось тут у нагоді (мабуть зовсім не з розрахунку, а

само-собою, стихійно) й ставало одночасне звеличення тих ідеалів — консерватизму (антисоціалізму), авторитаризму (антидемократизму, анти республіканізму) і самостійництва, які уособлювалися в іменах П.Скоропадського, М. Міхновського, С.Петлюри, Є.Петрушевича.

Оскільки в результаті створювалась видимість пошуку історичної істини, невизначеність і очевидну розгубленість неважко було видати за дискусійний процес, а відповідальність у черговий раз (подібна традиція спрацьовувала безвідмовно) покласти на фахівців-суспільствознавців — нехай спочатку науковці дійдуть спільного погодженого результату, а не без кінця переінакшують, переписують історію, а потім уже можна буде ставити питання про однозначне державно-політична реагування на досвід революційної доби.

Звісно, діяли й інші чинники. Зокрема, політики, котрі прийшли до влади в 1991 р., як відомо, не мали відпрацьованої ідейно-політичної платформи державотворення, чітких стратегічних орієнтирів, що не могло не позначитись і на оцінках історичної ретроспективи, без чого суспільне життя просто неможливе. Очевидно, не стільки твердими знаннями, чи переконаннями, а більше намаганнями дистанціюватися від усього вчорашнього, радянського, сплеском національної ейфорії, зростанням впливу національно-радикальних сил можна пояснити прийняття 6 квітня 1992 р. Президією Верховної Ради України короткої і маловиразної постанови “Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917—1918 років” [29].

Ухвала з’явилася як мінімум, із місячним запізненням щодо дати початку революції, була дуже непевною, обтічною, готувалася явно поспіхом, навздогін подіям. Та й вона не була реалізована, зокрема, так і не було встановлено меморіальної дошки на будинку Київської філармонії, де 6—8 квітня 1917 р. відбувалися засідання Українського національного конгресу — справді визначної віхи революції, яскравої демонстрації нацією прагнення до консолідації.

Річниці інших віх революції, серед них і проголошення Української Народної Республіки, промайнули зовсім непомітно.

Проведена 21—22 січня 1993 р. з ініціативи Інституту національних відносин і політології Академії наук України

конференція “Українська державність: історія і сучасність” (спів організаторами виступили Міністерство освіти України, Інститут держави і права АН України, Інститут системних досліджень освіти України, Київський університет ім. Тараса Шевченка) стала “першою ластівкою” не лише наукового, а й ширшого – суспільно-політичного реагування на один з революційних, державницьких ювілеїв. Втім вона виявилася більше приуроченою до помітної історичної дати – проголошення державної самостійності України у січні 1918 р.

Державні діячі, вчені-історики, правознавці, філософи, політологи, соціологи, філологи, економісти (понад 250 чоловік) поставили перед собою завдання проаналізувати головні етапи тисячолітнього досвіду українського державотворення і окреслити перспективні шляхи розбудови незалежної України. Одна з шести секцій була присвячена вивченню сутності і форм державності доби Української революції, хоча організатори завбачливо турбувалися про те, щоб не сталося вип’ячування цієї проблематики, а, навпаки, вона навіть де-що нівелювалася за рахунок рівномірної уваги до всіх інших етапів історичного поступу [156].

Отже, конференція якщо і продемонструвала певне наближення до дослідження проблем 1917 – 1920 рр., водночас віддзеркалила і переважну неготовність українського суспільства до визначення чіткого погляду на переламну, суперечливу сторінку свого минулого. Зрілі, досвідчені фахівці, які серед пріоритетних цінностей історичної науки завжди вважали доказовість, документальну, фактологічну вивіреність, виваженість суджень, висновків узагальнень, розпочали скрупульозну рутинну, розраховану на значну часову перспективу роботу по накопиченню емпіричної бази досліджень – підготовці документальних збірників, публікації праць, у яких би ґрунтовно опрацьовувалися порівняно вузькі (за хронологією і постановочними аспектами) конкретні моменти революційного досвіду [35; 32; 34; 33; 25; 67; 166; 167; 173; 122; 121; 93; 120].

Однак чимало виявилось й тих (мабуть їх зрештою було навіть більше), хто розцінив як загальнополітичну кон’юнктуру, так і ситуацію у ставленні до проблем Української революції сприятливішими, щоб порівняно невеликою затратою зусиль у короткі терміни домогтися науково-кар’єрних результатів, задовольнити власні амбіції, а часом і викорис-

тати наукові здобутки (дисертації, монографії, публікації взагалі) у якості плацдарму для досягнення далеко не наукової мети.

Траплялися й випадки, наукову логіку яких збагнути не просто, однак вони справили чималий вплив на суспільну свідомість, ідейно-політичну та публікаторську практику, навіть на позиції дослідників.

Так, наприклад фонд імені М.С.Грушевського очолив Л.Решодько, який, очевидно, щиро й правдиво прагнув до того, щоб українське суспільство віддало врешті, хай запізнілу, шану видатному своєму сину. Однак, мабуть, брак професіоналізму завадив трансформувати можливо й найпрекрасніші почуття в адекватну наукову матеріалізацію. Мова, звісно, про публіцистичні проекти, виступи Л.Решодька, де чи не найнаочнішим втіленням його уяв стали безпідставні наділення М.Грушевського президентськими повноваженнями [94, 131, 83–84, 87, 89], що додало стійкості міфу, який не має жодних документальних підтверджень, а логічно зовсім протиприродний. Тиражування ж небувальщини (“президентоманія” поширилася з допомогою передруку деяких зарубіжних і публікації вітчизняних праць і на С.Петлюру) [94, 4] за умов солідної фінансової та ідейно-політичної, адміністративної підтримки (до закріплення згаданого міфу знайшли можливість долучити й Президента України Л.Кучму, який у “Слові до читача”, що передує виданню фотозбірника “Михайло Грушевський” також називає видатного вченого і політичного діяча Президентом УНР [48, 397–420; 58; 86, 3; 128, 17] набуло оманного ефекту загальнонаціонального масштабу. Не просто неперевірені, чи то сумнівні, а заздалегідь недостовірні, та й відверто сфальсифіковані дані потрапили на сторінки підручників та посібників з історії України [152, 67] продовжують і сьогодні зустрічатись у солідних виданнях [118, 76].

Не дивно, що врешті дійшло до перетворення проблеми президентства М.Грушевського на предмет дискусії, навіть до випуску спеціальних книг [71], хоча, за великим рахунком, сперечатись тут ні про що і виникає, здається, логічне питання — кому все те взагалі потрібно.

Дедалі категоричніші заяви керівництва держави про розрив із тоталітарним радянським минулим, його рішуче

засудження, про принципову орієнтацію на демократичні, загально цивілізаційні цінності, передусім європейські, були розцінені значною частиною істориків, особливо початківців, як цілком переконливу (для когось — зручну) підставу для беззастережного відкидання всіх без винятку надбань радянської історіографії і формованого заповнення вакууму, що створювався, доробком зарубіжної, переважно діаспорної літератури. При цьому фактично ігнорувалося, що свого часу неприродних нашарувань і деформацій зазнало не лише вітчизняне, а й зарубіжне суспільствознавство, що історична наука по обидва боки лінії глобального протистояння була форпостом ідеологічної, психологічної боротьби, у більш широкому сенсі — невід’ємною складовою “холодної війни”. А відтак, позбавляючись одних стереотипів, відбувалося насадження інших.

Чи не найпоказовіший приклад тому — публікація книги О.Субтельного “Україна: Історія” (у 1991–1993 рр. вона з’явилася трьома виданнями, а в 1994 р. — ще й російською мовою [150]. При підготовці передруку її розділів на сторінках “Українського історичного журналу” [149] постало питання, що без серйозних застережень, пояснень-приміток поширенням твору буде досягнуто не лише позитивний, а й негативний ефект.

Скажімо, розділ “Українська революція” починається з підрозділу “Гетьманщина”, а сюжети про всю добу Центральної Ради відносяться до попереднього розділу “Війна і революція”. У прагненні будь-що довести незрівнянно більший вплив на події в Україні в 1917 р. українських національних партій О.Субтельний значно завищує чисельність справді найбільшої, найвпливовішої з них — УПСР — на момент Жовтневої революції — понад 300 тис. членів [150, К., 1991. — С. 296-331.], тоді як за реалістичними оцінками їх було 7-75 тис. [150, К., 1991. — С. 304.]. Після того ж, щоб переконати, що більшовики в той час в Україні “мали мізерний вплив” автор пише: “у 1918 р. їх налічувалося тут якихось 4–5 тис., головним чином у Донбасі” [150, К., 1991. — С. 304.].

Однак у науковому сенсі таке порівняння некоректне. Останні цифри запозичені з даних мандатної комісії І з’їзду КП(б)У, який проходив у липні 1918 р. Наведені відомості торкалися кількості більшовиків, які працювали тоді у

підпіллі. Як відомо, у ході окупації австро-німецькими військами України більшовицькі організації були вкрай знекровлені, майже вщент розгромлені. Що ж до їх чисельності кінець 1917 р. – на початок 1918 р., то вона сягала 80 тис. [103]. Тобто, більшовиків в Україні було приблизно стільки ж, скільки й українських есерів в zenіті їх популярності. Прийом же, до якого вдався О.Субтельний, не наближав до з'ясування істини, а ускладнював шлях до неї. Подібних епізодів у книзі, яку не можна кваліфікувати зібранням злісних фальсифікацій (вона, справді, вирізнялася серед інших порівняно об'єктивнішим підходом), немало. І все ж праця без належного супроводу публікувалася як у журнальних варіантах (тут автором передмови був О.Майборода), так і книжкових перевиданнях (автором передмови був С.Кульчицький).

Звісно, для прогресу у дослідженні історії Української революції більше значення мало поширення зарубіжних творів, спеціально присвячених суспільному феномену. А тут поряд з тим, що явно пригальмувалося перевидання праць прибічників республікансько-демократичних форм державності революційної доби, дедалі наполегливіше поширювалися й пропагувалися праці їх ідейних суперників та критиків.

У 1993 р. вийшла друком книга “Останній гетьман” [102], до якої увійшли матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження П.Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави, яка відбулася у травні того року в Києві, Чернігові та Тростянці, розвідки вітчизняних і зарубіжних авторів, а також архівні документи про діяльність військового і політичного діяча.

Через два роки виходить нове, набагато краще підготовлене в науково-археографічному відношенні, ніж попереднє, видання спогадів П.Скоропадського за 1917–1918 рр. [105]. Редактором тому і автором ґрунтовної передмови виступив відомий американський дослідник українського походження, призначений директором Інституту східноєвропейських досліджень НАН України Я.Пеленський, вступну статтю (і до книги “Останній гетьман”). Його позиція абсолютно чітка, безкомпромісна – діяльність П.Скоропадсь-

кого, прихід генерала на вершину української влади були викликані прагненням убезпечити Україну від соціалістичних експериментів, чого так і не поталанило реалізувати через дії тих же лівих сил, що має, на думку Я. Пеленського, слугувати серйозною пересторогою для новітньої генерації українських політиків.

“Сьогодні “Спогади” Павла Скоропадського публікуються в критичний для України момент, — наголошує історик. — Український народ і його еліта намагаються — уже вкотре — збудувати українську державу. Але історія повторюється і зарисовується поділ між силами, які прямують до остаточного утвердження незалежності, та силами, що негативно настроєні до національного руху, закликають до відновлення СРСР (тобто перетворення сучасної російської імперії на російську над імперію та підтримують реорганізацію СНД у двоконтинентальну над імперію на ленінсько-сталінських й федералістських основах). Крім того, провідники і лідери цих сил пропагують, як це було і в 1917–1920 роках, згубні концепції федералізму і соціалізму в його тоталітарно-комуністичному варіанті, використовуючи страх, зубожіння і відсутність національної свідомості певних прошарків українського населення, а водночас обіцяючи їм, як це робили колись більшовики, світле майбутнє у безкласовому і нібито безнаціональному, а в дійсності російському імперському суспільстві.

Тому надруковані тут “Спогади” є не лише цінним історичним джерелом, а й важливим повчальним документом про будівництво української держави та її падіння у 1917–1920 роках.

Вони покликані донести сумний урок історії до покоління, зацікавленого в побудові сьогоденішньої держави, а разом з тим стати усвідомлюючим чинником для відповідальних за державне будівництво українських політичних еліт. Державне будівництво — це справа політичного розуму. Тому не можна допустити повторення трагічного досвіду 1917–1920 років та, уникаючи його, треба об’єднати всі сили для збереження української державності” [105, 33].

Хоч українські соціалісти, прихильники федералістського курсу тут не називаються, неодноразові згадки про падіння держави, трагічний досвід 1917–1920 рр. не залишають

жодних сумнівів у тому, хто залишився “поза кадром”, кого, крім більшовиків, має на увазі автор.

Багато де в чому – той же лейтмотив і тому, створеного на основі матеріалів конференції, проведеної 2–6 червня 1992 р. до 110-річчя головного ідеолога українського монархізму, натхненника національного консерватизму В.Липинського [79].

Ті ж акценти супроводжували і найвагоміший твір В.Липинського, присвячений революційній добі, а також розпочатого друкування його епістолярної спадщини [77; 78].

Певною мірою означені підходи перегукуються з оцінками і висновками, до яких прийшли раніше дослідники за межами України, а потім і їх вітчизняні колеги, торкаючись спадку видатного історика і політика [80; 30; 31].

В 1993 і 1994 р. вийшло два чималих за обсягом томи статей та документів С.Петлюри [111, 108]. Останній у лютому 1919 р. порвав із членством в УСДРП і надалі виборював політичний курс, який швидше може кваліфікуватись як правий, можливо – право-центристський, аніж – лівий. С.Петлюра активно сприяв розвитку такого явища як отаманщина, перетворенню неконтрольованої військової влади на стрижень моделі державної політики, одночасно доклав зусиль до трансформації колективного вищого органу державної влади – Директорії – на одноосібне (по суті – авторитарне) правління. Представляючи виступи С.Петлюри в добу Української революції, автор передмови до збірки О.Климчук беззастережно на боці антидемократичних, навіть антиреспубліканських тенденцій. Він зокрема стверджує, що в цей час “Симон Петлюра стояв на українському овиді, мов біблійний велет” [61, 5].

Прямо кореспондуються з подібними оцінками і підходи В.Михальчука, В.Сергійчика та Д.Степовика до чергової збірки документів про життя С.Петлюри та його родини [128]. Зокрема В.Сергійчик дуже промовисто назвав свою розвідку – “Постать світового рівня” [128, 16-21].

Серед авторських праць, до яких із різних причин було виявлено підвищений інтерес, стали передруковані монографії І. Нагаєвського та Р.Млиновецького [100; 97]. Обоє авторів об’єднує відверта антипатія до народоправних варіантів української державності та автономістсько-федера-

лістських орієнтацій лідерів Української революції. Доводячи переваги гетьманської моделі державності І. Нагаєвський наголошує: “Найбільшою перешкодою в позитивному державному будівництві 1917 – 21 років була обставина, що соціалістичні доктринери і романтики на початку революції випадково захопили владу в свої руки і звели визвольну боротьбу з вірної дороги на манівці. Замість вести політику національного визволення, вони поставили на перше місце соціальну програму. Українські соціалісти некритично копіювали московських соціалістів і, як блудні вівці, крутилися в їх тіні, в це паралізувало їх добрі наміри і плани. Сьогодні ясно, що Центральна Рада мала добру нагоду закріпити українську державність, коли на Московщині планували нелад і анархія. На жаль, соціалістична доктрина не дозволила їй створити військову силу, на яку могла б спертися Українська держава в час загрози. ...Своїм бойкотом Гетьманського уряду українські соціалісти паралізували його намагання створити справжню силу, на яку могла б спетися держава” [100, 407].

Можна було б сказати, що в нелюбові до українських соціалістів з цитованим положенням солідаризується Р. Млиновецький, і тим обмежитись. Однак його книга, котра явно поступається за рівнем не лише публікації І. Нагаєвського, але й взагалі здається, не витримує жодного випробування скільки-небудь науковими критеріями, одержала досить широку підтримку тих вітчизняних авторів, які схиляються перед самостійництвом. Оскільки ж останній не користувався помітним впливом на суспільні процеси в 1917 р., відповідно — не залишив якихось виразних документальних слідів, сьогоднішні противники українських соціалістів хапаються за солідну зовні (понад 32 друкованих аркуші) книгу Р. Млиновецького, як за істину, свідомо чи несвідомо, закриваючи очі на практично повний брак підтверджень запропонованих концепцій, що при перевірці виявляються нічим іншим, ніж плодом нестримних фантазувань. А відтак, мабуть виправдано, зупинитись докладніше, ніж це було зроблено раніше [144, 10-11, 201; 142, 24-25, 135; 141], на якостях публікації Р. Млиновецького.

Вочевидь вважаю кращим методом захисту напад, автор з перших же сторінок твору намагається будь-що здискре-

дитувати соціалістів, автономістів-федералістів і кидається “відбронзувати” ті постаті Української революції, які були “ворогами ідеї відновлення держави предків”. Це — автономісти. “Саме ці автономісти, — стверджує автор, — своєю ортодоксією у справі автономії і тільки автономії спричинилися у великій мірі до катастрофи, що нею закінчилися ті змагання, а опинившись по спричиненій ними катастрофі на еміграції, звичайно, використали частину вивезених державних грошових засобів на те, щоб скинути з себе відповідальність в очах сучасників і майбутніх поколінь шляхом публікування неповних, високо тенденційних, а навіть сфальшованих описів подій і видавання спрепарованих у власному інтересі матеріалів до історії визвольної боротьби” [97, 8]. Прикметно, що “під приціл” Р. Млиновецького потрапляють передусім М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христю, Д. Дорошенко, М. Шаповал, І. Мазепа.

Першими згадуються Винниченків трьохтомник “Відродження нації”, “де події висвітлені з суб’єктивного становища автора, в ту пору — лівого, комунізуючого соц.-демократа” і “чотирьохтомова праця Христюка “Матеріали до історії української революції”, в якій матеріали ті або відповідно спрепаровані, або підібрані так, щоб могли доводити таку тезу: коли б влада цілковито належала укр. соц. Революціонерам і вони не мусіли б рахуватися з іншими партіями — то могли б своїми реформами випередити, соціалізувавши землю, московських большевиків і спираючися на “трудові ради” забезпечити існування Укр.. Центр. Ради та й перемогу над усіма ворогами ...” [97, 8-9].

Далі розвінчується Д. Дорошенко, який як “драгоманівець” і автономіст лише в площині політ-соціальної різнився від своїх противників” і “щойно на еміграції став “гетьманцем”, “забувши” про свої попередні позиції [97, 9].

Дістається за несумлінність і неправдивість М. Шаповалу [97, 10], а на довершення — за запізніле прозріння М. Грушевському, людині, “яка не хотіла звертати увагу на попередження, що прямує до прикритої зверху ями — впавши в неї (і потягнувши мільйони своїх земляків), пише “Кінець московської орієнтації” [97, 15-16].

Що ж до інших авторів, в тому числі і мемуаристів (праці не називаються, окрім “Літописа української революції”

Т.Доцента і тритомника “Україна в огні й бурі революції” І.Мазепи, та ще двох-трьох інших), то Р.Млиновецький вважає, що “всі вони не виходять поза межі “приписової схеми”, бо зрештою всі вони, за малими винятками, або самі належали до табору автономістів, або уважали вказаним у всьому підтримувати, а пізніше виправдувати політику автономістів [97, 9-10].

Як прихильника самостійницьких поглядів, а відтак і непримиренного ворога автономізму Р.Млиновецького, звичайно, можна зрозуміти. Однак, навряд чи можна визнати переконливою систему доказів, до якої він вдається.

Прикметно, що після виходу в 1970 р. у канадському видавництві “Чужина” першого тому другого видання праці “Нариси з історії українських визвольних змагань”[99] автор швидко переконався у тому, що більшість читачів його просто “не зрозуміли”, і змушений був те визнати у передмові до другого тому, який побачив світ у 1973 р. [99, 7].

Оскільки жодних нових доказів добути не вдалося, Р.Млиновецький просто перелічив всі найсуттєвіші сумніви щодо своєї попередньої книжки з категоричним рефреном — “незаперечним фактом є...” (на с. 11— 12 він вживається 12 разів — практично у кожному реченні), очевидно, сподіваючись, що заклинаннями можна замінити аргументи. Інакше, як іронічно, це навряд чи може сприйматись. Народна мудрість давно проголосила: “Скільки не повторюй слово “цукор” — у роті солодко не стане”. Не судилося спростувати її і Р. Млиновецькому. Образи ж навіть на емігрантську пресу, яка “не почула” сенсаційних “відкриттів” і звинувачення її в упередженості — як результаті змови “таємних автономістів” [98, 15-16] дедалі посилюють враження, м’яко кажучи, делікатності становища, у яке потрапляє автор.

Для прикладу візьмемо відтворення в обох (другому і третьому) виданнях процесу створення Центральної Ради. Ідентичність текстів тут абсолютна. І в обох випадках немає жодного посилання на документи, які б підтверджували твердження Р.Млиновецького про те, що на таємному засіданні українських самостійників (“братчиків”) негайно після повалення самодержавства було ухвалено утворити центральний орган для керівництва, координації боротьбою за відновлення української державності. Нею і стала утворена

15 березня (н. ст., тобто 2 березня ст. ст. — В.С.) Українська Центральна Рада — “перша самостійницька Українська Центральна Рада”, яка “початково містилася в домі Дмитра Антоновича”. (До речі, у той час український соціал-демократ Д. Антонович не поділяв самостійницьких настроїв, та Р. Млиновецький на це не зважає). Далі “автономісти, почувши про створення Укр. Центральної Ради й довідавшись про політичні плани її організаторів — заметушилися і кинулися творити власний центр і 19 березня (6 ст. ст. — В.С.) створили “також свою “Українську Центральну Раду” в приміщенні клубу “Родина” [98, 98-99].

Після прибуття до Києва М. Грушевського 27 березня (14 ст. ст. — В.С.), про плани і настрої якого буцім-то мало хто здогадувався, авторитетний професор історії підступно переглянув “на свій бік менш досвідчених молодих прихильників самостійницької ідеї” й використав їх “для об’єднання” двох Укр. Центр. Рад”. Врешті-решт “проф. М. Грушевський, який ще підчас своєї діяльності у Львові набув великого досвіду у всяких позакулісових потяганнях та партійній боротьбі, дуже допоміг автономістам в їх заходах що-до зліквідовання самостійницької Укр. Центральної Ради” [98, 99-100].

За Р. Млиновецьким, злиття “обох Рад” сталося 29 (16 ст. ст. — В.С.) березня 1917 р., “що мало в майбутньому фатальні наслідки” [98, 101].

Замість підтвердження наведеної дати (ні в документах, ні в спогадах, ні в дослідженнях інших авторів її немає), Р. Млиновецький у підрядковій примітці зав’язує дискусію з П. Мірчуком, який у публікації про М. Міхновського “вказує виразну дезорієнтацію її автора, який заплутався в тенденційних публікаціях Винниченка і Шемета, які до того ж **не знали** про існування “Братва самостійників”, не знали про те, хто проводив цілу акцію творення військ і тому приписували її **персонально** Міхновському, не знали, хто був творцем партії “соціалістів-самостійників” і не знали, або не хотіли знати про існування самостійницьких організацій, та повірив вигадці про “розходження” Міхновського з УНП (Українською народною партією — В.С.). Слова В. Винниченка (т.І, ст. 255), які стосувалися до кінця червня 1917 р. — П. Мірчук достосував до березня того ж року і подав цілком

не відповідаючи правді, але вигідну для автономістів дату злиття двох У.Ц.Рад” [98, 101]. Перечитавши таке, хтось просто згадає банальне, однак, напрочуд відповідне: “На городі — бузина, а в Києві — дядько”, а хтось, до краю спантеличений, все ж потягнеться до тритомника В. Винниченка, щоб, можливо, у такий спосіб розвіяти сумніви — і зовсім уже нічого не зрозуміє, оскільки на названій сторінці не знайде згадки ні про М. Міхновського, ні про подію — “злиття двох У.Ц.Рад”.

Таким чином, за Р. Млиновецьким, про діяльність втаємничених самостійників не знали (і не хотіли знати) сучасники, не дізнались (і не хотіли дізнаватись) нащадки-дослідники. Не може, природно, не звернути на себе уваги уже така немаловажна деталь. Тоді як з поваленням самодержавства всі політичні сили в Росії, що загально визнано стала за кілька днів найвільнішою країною у світі, і в Україні в тому числі, діяли цілком легально, “Братство Самостійників” проводило “тайні засідання”.

Залишаючи читачів без відповіді на елементарні питання, Р. Млиновецький наголошує на тому, що всі, хто йому не вірить — то неодмінно самі автономісти, або прихильники цієї хибної політичної орієнтації. Виходить — одному Р. Млиновецькому вдалося досягнути істини. А якщо схема вибудовується не на фактах і документах (вони не наводяться не тому, що автор забуває про них, а тому, що їх немає в природі), то можна вдатись і до абсурдної логіки і до наукоподібної форми (посилання на будь-що в надії, що переважна частина недолугих читачів повірить формі і не вдасться до перевірки). Однак, що робити з тими, хто орієнтується в предметі розмови, або задасть собі труд поцікавитись документальними підтвердженнями?

Нав’язливій ідеї — боротьбі всіх і вся” проти самостійників (начебто іншої мети ніяка українська політична сила не переслідувала), Р. Млиновецький підпорядковує всі тогочасні скільки-небудь помітні політичні акції — з’їзд Товариства українських поступовців, Український національний з’їзд (конгрес), з’їзди й конференції УПСР, УСДРП, товариства “Просвіта”, учителів, агрономів, кооператорів тощо [98, 101-109]. Звичайно, всі названі, як і численні інші зібрання були майже суціль автономістськими за складом і за ухваленими

рішеннями, що дуже не подобається Р. Млиновецькому і єдине пояснення, яке він може дати домінуючій тенденції, зводиться до того, що “автономісти мали більший досвід у провадженню зборів, чим самостійники, і могли використовувати допомогу “впливових громадян”, що здебільшого були людьми поміркованими, лояльними, отже і московфілами-автономістами” [98, 109].

Ось досить типовий для Р. Млиновецького зразок анти-самостійницьких дій підступних автономістів. На Національному З’їзді “виступав і Міхновський, але... з позачерговою заявою” (і то з обмеженою часом) в справі українського війська, але тому, що її передала преса цілком **спотвореною** — не подаємо її. З неї в звідомленнях виключені були всі гасла самостійницького характеру” [98, 169].

На логічні питання — які гасла виголошував М. Міхновський, і які не потрапили до газетних звітів? — відповіді в книзі годі й шукати. Читач беззастережно чомусь повинен вірити Р. Млиновецькому... і крапка. Що стоїть за висновком — інтуїція автора, чи його хворобливі уявлення — ролі не грає. Однак науковець, та й, врешті-решт, будь-який хоч трішки допитливий і уважний читач обов’язково і в даному разі, і в безлічі інших випадків буде просто збентежений подібним “дослідницьким” рівнем книги Р. Млиновецького і змінити цього враження неможливо.

Додаткове підтвердження тому — запропонована оцінка факту виборів Національним З’їздом до складу Української Центральної Ради лише одного самостійним — В. Отамановського із загальної кількості 115 чоловік. “...Гумористично мале число (один), — пише Р. Млиновецький, — мало на меті з одного боку приховати правду, що то був з’їзду автономістів, а з другого — викликати вражіння, що самостійників майже немає” [98, 174].

Брудне політиканство, підступні змови, безсовісний обман — ось головний арсенал засобів, що використовувались автономістами у боротьбі з самостійниками — практично на кожному кроці твердить Р. Млиновецький [98, 230-231, 242, 247].

Що ж, коли хтось бачить лише те, що він хоче бачити, і не зважає ні на об’єктивні факти, ні на здоровий глузд, сперечатися з ним немає сенсу. Все й так очевидно.

Що торкається діяльності самостійників, то бодай якихось документів, фактів, окрім відомих (скажімо, з праць В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка) Р. Млиновецький майже не наводить [98, 106]. Оскільки ж питома вага таких надто невелика, то їх вкраплення в текст (як водиться, з посиланнями), очевидно, покликані хоч якось “прикрити” практично абсолютну відсутність підкріплень на всі інші твердження, виклади фактів, переповідання документів, яких ніхто ніколи не бачив. Вникає природня підозра в тому, що, крім примітивних фактизувань, Р. Млиновецькому важко щось пред’явити читачеві. Натомість без належних підстав автор будь-яку згадку в пресі про радикальні елементи українства, українських партій, про рішучі висловлювання в національній сфері, тим паче, згадки про сепаратизм, шовінізм тощо однозначно ототожнює з самостійництвом [98, 215].

Те, що є незаперечним (“незаперечними фактами”, “незаперечною правдою” і т. ін.) у Р. Млиновецького, наприклад, твердження, що “українські народні маси бажали створення своєї власної цілком самостійної української держави” [98, 117], викликає не тільки сумніви, а й цілком обґрунтовані (тобто надійно підкріплені фактами, документами) заперечення, абсолютні спростування. Та й сам автор майже на кожній сторінці висловлює розлогі жалі з приводу низького рівня політичної культури й національної свідомості народних мас (вони були національно цілковито несвідомими” [98, 116], особливо селянства й солдатів, які на кожному кроці давали себе ошукати, завести на манівці тощо, чим без кінця займались автономісти [98, 131, 148, 150, 152-153].

Заслугує на відтворення (передати це власними словами просто неможливо) й підсумок, до якого приходять Р. Млиновецький, “дослідивши” питання про співвідношення впливу самостійників і автономістів на перебіг подій в Україні: “Але, хоча також самостійників і **не було так мало**, як це хотілося б автономістам, а тим більше не було їх так мало щоб взагалі їх можливо було не згадувати (!? — В.С.), хоча й не діяв сам один Міхновський, як це здається Мірчуку, однак їх було, на жаль, все ж замало, а мали вони проти себе політиків “**малого формату**”, але **демагогів і інтриганів — “великого формату”** [98, 148]. Отож автономісти і “захопили владу”.

Хоч далеко не у всіх деталях, Р. Млиновецьким правильно і переконливо відтворюється хіба що процес створення перших українських військових формувань [98, 118-144], то мало не єдиний сюжет, з основним висновком з якого – про особливу роль самостійників, персонально М. Міхновського, деяких його прибічників у започаткуванні цього процесу можна погодитись.

В притаманному йому стилі (на кожному кроці “демагогія”, “крутість”, “обман автономістів”) автор виконав і другий том праці, щоправда у войовничому запалі часто виходячи за межі хронологічно означеного об’єкту розмови [99].

До передруку в Україні другого тому так і не дійшло. Можливо – з огляду на надто вже істотні порушення будь-яких уяв про елементарні вимоги до наукового дослідження. А, можливо – тому, що навіть в час розпаду “холодної війни” книзі було влаштовано обструкцією емігрантських кіл. Втім, автора те, схоже, не особливо збентежило. Він пояснював замовчування своєї праці підступними діями “тайних автономістів”, які й за кордоном, захопили в свої руки пресу, а більшість читачів з легкістю дає себе завести в оману, не може піднятися до розуміння “відкриттів” палкого апологета самостійництва [99, 15-16]. На жаль, гіпертрофована, хвороблива самовпевненість Р. Млиновецького також чомусь не насторожує тих, хто вдається до популяризації аж надто сумнівних публікацій. Гірше за все, що це робиться навіть у шкільних підручниках, посібниках [152, 11, 23-25].

Таким чином, праці Р. Млиновецького ніяк не можна віднести не те що до справжніх наукових витворів, а й, навіть, до рядових явищ. Швидше – це книги з негативним знаком. Непропорційно не значна увага, яка їм надана, пояснюється тим, що вони продовжують справляти свій деструктивний вплив на історіографічний процес, як буде показано нижче – спричиняють спекулятивно-сенсаційний ажіотаж у середовищі невибагливих, або ж кон’юнктурно орієнтованих істориків.

Вочевидь, емоційні вислови, якщо не сказати грубі лайки, на адресу лідерів УНР видавались за зручний аргумент, трактувались за суголосні тим політичним настроям, які накидалися українському суспільству, що перед потребою

розв'язання складних, нагальних проблем не знаходило оптимальних відповідей в інтересах більшості народу, і тому оформлялися у гасла на кшталт “Не треба нам ковбаси по 2.20 — була б незалежна держава!” “Розбудова самостійної держави — понад усе!” та ін.

Тому і в досвіді давньої революції ганьбилися як щось дуже меншовартісне (ба, навіть шкідливе!) будь-які соціальні проекти (їх зверхньо іменували народницькими, народоправницькими [24, 86] — і куди їм піднятися хоча б до теорії еліт?!), тим більше спроби їх реалізації обома “виданнями” Української Народної Республіки. На противагу всіляко підносилися і навіть абсолютизувалися моменти національного державотворення (що робилося у більшості випадків штучно, науково некоректно — про це нижче) як над важливі чинники формування модерної політичної нації.

Пальму першості у прагненні до збереження української державності нерідко віддавали гетьманату П. Скоропадського. Оскільки ж так уже сталося, що Українська Держава хронологічно “втиснулась” між двома УНР — незаперечними породженнями національно-демократичної революції, з'явилися спроби “вписати” в революційний контекст і антидемократичний, авторитарний, монархічний, диктаторський режим.

“Українську Державу 1918 р. треба вважати закономірним етапом розвитку національної революції, — пише, наприклад, В. Клименко. — Після невдалого соціалістичного експерименту Центральної Ради це була спроба творення незалежної української держави на іншому, не соціалістичному, а виразно буржуазному ґрунті. Гетьман привів до влади реально мислячих буржуазних діячів, які розуміли необхідність соціально-економічних перетворень, проте воліли здійснювати їх шляхом реформ зверху, поступово задовольняючи інтереси усіх класів та прошарків суспільства, тобто сприяти соціальному миру. Це було вкрай важливо для країни, яка тільки-но виборювала незалежність [60, 61].

Подібні погляди ладні відстоювати й інші, переважно молоді дослідники. Вони готові “закрити очі”, “не помічати” (чи ж то робити вигляд) антидемократичної сутності і форм правління встановленого з кінця квітня 1918 р. режиму. По суті затушовується і питання про ступінь залежності гетьман-

ського уряду від австро-німецьких окупантів. Лише мимохідь, явно остерігаючись бути звинуваченими у необ'єктивності, такі автори для "страховки" згадують: "Українська Держава, проголошена 29 квітня 1918 р., ґрунтувалася на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад... Фактично, це різновид військової диктатури, що трималася силами не власної армії, а окупаційних військ" [60, 60]. Головне ж тут полягає в іншому – уряд був антисоціалістичний і жодною мірою не пов'язаний із панівною в Росії радянською владою, більше того – гранично ворожий їй. Остання ж розглядається як неодмінний антипод будь-якої національної державності українців, основне джерело імперських амбіцій, планів і дій.

Дещо критичнішу позицію зайняв Ф. Проданюк. Підсумки дослідження проблеми закумульовані у захищеній ним 1997 р. кандидатській дисертації "Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року)". "Від квітня до грудня 1918 р. на терені України існувало своєрідне державне утворення, – стверджує автор. – За формою це було диктаторське правління із зовнішніми атрибутами національної традиції, залежне від німецького командування. За соціально-класовим характером – спроба відродити народне господарство України за допомогою відновлення приватної власності. За політичною суттю – антидемократичний режим консервативної частини населення України, яка не мала чіткої моделі побудови нової держави" [115, 21].

Однак подібні спроби знайти виважені, адекватні історичному досвіду оцінки не знайшли широкої підтримки, звучали швидше дисонансом у загальному хорі тих, хто прагнув протилежного результату. Звісно, що поряд з численними публікаціями, в яких науковість приносилася в очевидну жертву нестримній апологетиці [1], з'явилися й значно серйозніші, ґрунтовніші, професійніші, врешті – гнучкіші логічні вибудови – концепції, історичні версії. До числа таких праць слід віднести монографію Ю. Павленка і Ю. Храмова "Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз)" [104].

Свою книгу вони розпочинають прикметною тезою: "Не применшуючи історичне значення першої та другої Українських Народних Республік (відповідно кінець 1917 – початок

1918 рр. та кінець 1918 – 1919 рр., а якоюсь мірою і 1920 р.), а також Західно-Української Народної Республіки, необхідно визнати, що апогеєм державотворчого процесу тих часів в межах України була Українська Держава гетьмана П. Скоропадського” [104, 3].

Звісно, автори вдаються і до відповідної аргументації. Вони намагаються розглядати історичний розвиток України в ХХ столітті в контексті світових подій і доходять висновку що найпринциповішими було два моменти: 1) «шлях до незалежності»; 2) «утвердження, а потім і лише тільки розпочате подолання тоталітарно-соціалістичної системи» [104, 5].

Ю. Павленко і Ю. Храмов доводять, що на нинішньому етапі суспільного поступу «звільнення у найширшому розумінні має два аспекти: національно-політичний, тобто здобуття повної державної незалежності, і соціально-економічний — подолання тоталітарної соціалістичної системи та влади — власності панівного класу номенклатури на одержавлені засоби виробництва.

На початку ХХ століття необхідно було вирішувати передусім лише перше, державотворче завдання, тоді як друге, соціально-економічне, вимагало не радикально-революційного, а обережного реформаційного розв’язання» [104, 8]. І вже із врахуванням вищезазначеного формулюється підсумковий висновок: «Гетьманат П. Скоропадського був природною альтернативою спробі утвердження в Україні соціалізму в його половинчасто-центрально-радівському або радикально-більшовицькому вигляді» [104, 10].

Наведені витяги взято із «Вступу» до книги Ю. Павленка і Ю. Храмова. Звісно, вони майже не суперечать подальшим підходам, втіленим у монографії, значною мірою кореспондуються із її «Підсумками», хоч висновки останніх під невідпорною силою фактів виглядають уже обережнішими, не такими однолінійними, містять певну питому вагу критичних обмовок і т.ін. В уяві авторів з легкістю «розводяться» національно-державницькі і соціально-економічні завдання українства на тогочасному етапі. Перші, за їх переконанням, варто було форсувати, другі ж, навпаки, якомога гальмувати (і це було б в інтересах нації).

Однак, основний урок подій 1917 – 1920 рр. в Україні саме в тому і полягає, що спроба лідерів нації розірвати тісно

взаємопов'язані між собою, взаємодетерміновані складові цілісного революційного процесу призвели до серії прорахунків, невдач, поразок і, в кінцевому рахунку — до провалу планів, які накреслювались лідерами нації на початках революційного шляху. Тобто, суспільна практика неодноразово (принаймні, крупномасштабно - тричі) довела неспроможність спроб волюнтаристських підходів до такого складного явища як революція, зокрема, довільного ранжування її завдань, відкладання деяких з них «на потім».

Взагалі, подібний підхід є свідченням спрощеного, неадекватного розуміння сутності Української революції, механізму її зародження і реалізації, факторів, які могли б сприяти досягненню стратегічних завдань визвольного руху. Адже, можливість здійснення тих чи інших державотворчих задумів у 1917—1920 рр. виникла не сама собою, і не була вінцем попередніх етапів, широкого розмаху національно-визвольного руху. Вона виникла в ході досягнення загальнооросійською революційною боротьбою високих щаблів розвитку, передусім, перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, подальшого поглиблення започаткованих нею процесів. І, незважаючи на самостійність завдань Української революції, відмінність її рушійних сил, особливості протікання суспільних процесів, розраховувати на успіх можна було лише за умови синхронізації (нехай своєрідної) розв'язання всього вузла суперечностей, який детермінувався сукупними обставинами, що дуже мало залежали від волі керівників українства.

Той же, хто думає інакше, схоже, схильний до ідеалізму. Для того, щоб у 1917—1920 рр. реалізувались сьгоднішні уомглядні концепції, слід було б — ні мало — ні багато — відмінити... саму революцію, яка лише й дала українцям шанс до відродження на ту ж таки жаданну державність. Що ж до традиційних посилань на приклади Польщі та Фінляндії, то вони в науковому сенсі небездоганні, допустимі в межах співпадіння, схожості умов і наявних факторів, які насправді значно більше різнилися, ніж виявляли тотожність, подібність. У будь-якому разі порівняння потенційних можливостей і реальних проявів тогочасних рухів у Польщі, Фінляндії та Україні в 1917 та наступних роках явно не на користь останнього регіону.

І ще про одне. Чомусь із поля зору сьогоднішніх прихильників гетьманського варіанту державного будівництва (вільно чи невольно) випадають, здавалось би, обов'язкові, логічні питання. Хоча б такі. Які чинники – внутрішні, чи зовнішні домінували у самому приході гетьмана до влади? Чому для цього довелося вдатися до державного перевороту?

Чому переворот П. Скоропадського і запроваджений ним режим не отримали скільки-небудь серйозної підтримки свідомих політичних сил українства? Чому провідні партії національно-визвольного руху опинились у радикальній опозиції, утворивши Український Національний Союз, потім Директорію? Чи була скільки-небудь надійна соціальна база у режиму і якою була його соціальна сутність? Чи справді місяці гетьманування були часом “ладу і порядку” чи, навпаки, періодом небувалого за всю добу 1917 – 1920 рр. загострення соціальних суперечностей, вибухом громадянської війни, стихійні потоки якої були лише спрямовані Директорією у більш-менш організоване (правда, умовно, відносно організоване) русло, яке змело антинародне урядування?

Не обмежуючись риторичністю поставлених питань, можна звернутися до чималої низки досліджень, автори яких зважаються на прямі, відверті, принципові кваліфікації означеного періоду, як, приміром П. Захарченко, котрий промовисто назвав свої книги про ставлення основної маси українського населення до гетьманату “Селянська війна в Україні: рік 1918” [56].

Дискусії навколо соціалізму і його спадкоємців взагалі довели політичні сили у безвихідь, і швидше спробою “відмахнутись” від проблеми, аніж її по-діловому розв'язати, стала постанова Верховної Ради України про відзначення 80-річчя Української революції [20, 143]. Та й справді, як можна вважати серйозним суспільно-політичним реагуванням на події доленосні, епохальні проведення конкурсів студентських наукових робіт (один із трьох (!) пунктів постанови)? А революцію як феномен взагалі зробили спробою втиснути у “прокрустове ложе” парламентаризму – до цього мали звестись одна із спеціальних засідань Верховної Ради (потім про це забулося) і наукове зібрання у Харківській юридичній академії. Спроба спрямувати настрої у гарантовано

безконфліктне русло (розмови про парламентаризм) загалом зрозуміла, хоча з наукової точки зору зовсім небездоганна. І не лише тому, що зводить революцію лише до зародження українського парламентаризму — неприпустимо свавільно переінакшувати події.

Незмінний голова Центральної Ради, з якою і пов'язується виникнення парламентських традицій, відзначав, що цій інституції так ніколи і не судилося стати справжнім Повноцінним парламентом [44, 1988, № 9, 122-123].

Виконавчою владою навесні 1997 р. було створено оргкомітет по відзначенню подій Української революції. Однак логіку заходів було задумано і здійснено так, що цілісного реагування на історичний феномен врешті не склалося.

У міру хронологічного наближення ювілейних річниць проводилися наукові зібрання щодо окремих явищ революційної доби.

Першим із урядових заходів стала міжнародна конференція, організована 20 березня 1997 р. Національною академією наук України “Центральна Рада і український державотворчий процес”.

У надісланому учасникам зібрання привітанні Президента України звертають на себе увагу кілька моментів. По-перше, намагання максимально уникнути визначених оцінок революції, як такої, проглядає у зверненні до науковців: “Почесним обов’язком українських вчених є дослідження всіх напрямків діяльності Центральної Ради, об’єктивне висвітлення закономірностей національно-визвольної боротьби 1917–1920 років.

Неупереджене відзначення пам’ятних подій Української революції слугуватиме зростанню національної самосвідомості українського народу, підвищенню його політичної культури [162, 7].

По-друге, така ж стриманість, навіть підкреслена обережність та академічне дистанціювання відчувається і в кваліфікації утворення УНР, діяльності її визначального чинника — Центральної Ради: “Найважливішими етапами національної революції, на чолі якої стояла Центральна Рада, було утворення демократичної Української Народної Республіки і проголошення її незалежності... Центральна Рада діяла лише тринадцять місяців. Це були складні, революційні, державо-

творчі часи. Не простою була і діяльність Центральної Ради. Звідси її неоднозначні оцінки”[162, 6].

По-третє, якщо п’ятиріччя тому чимало твердилося про генетичну спорідненість створеної Центральною Радою УНР і незалежної України кінця 90-х рр. ХХ ст., то у 1997 р. було виявлено турботу про те, щоб делікатно обійти таку пряму постановку питання, передбачливо запропонувавши “еластичну” формулу, яка могла бути витлумачена багатоваріантно і задовольнити різні політичні смаки: “...Ми повинні віддати належне цьому політичному органу (Центральній Раді – В.С.) і його ролі у відродженні української державності. На його демократичних традиціях започатковано державотворчий процес, який набув якісно нового змісту у 90-х роках” [162, 6].

По-четверте, у документі немає жодної згадки про події після ліквідації Центральної Ради, хоча, звісно, Українська революція не завершилася у квітні 1918 р.

У такому ж приблизно дусі було виконано і звернення Президента України Л.Кучми до читачів журналу “Пам’ять століть”, перший номер якого з’явився на початку 1998 р. [75]

Ювілей утворення УНР, що припадав, як відомо, на листопад 1997 р., пройшов узагалі непоміченим на державному рівні. Та й засоби масової інформації також практично не відреагували на дату. Щоправда, у січні 1998 р. столичну громадськість було запрошено на урочистості до Національної опери, де відбувалося вшанування 80-річчя створення незалежної Української Народної Республіки (формула далеко небездоганна, оскільки в листопаді 1917 р. було створено автономну УНР у складі неіснуючої Російської Федерації, а в січні 1918 р. автономна до того УНР офіційно набула якісно нового статусу — була проголошена самостійною, ні від кого незалежною, суверенною республікою українського народу). Однак, це ще можна зрозуміти, сприймаючи як прагнення поєднати у короткій формулі дві події, яке втілювалося не в оптимальний варіант.

Значно сутніснішою виявилася тенденція так подавати суто історичні сюжети, щоб домогтися враження, ніби Українська революція завершилася, або досягла свого апогею із відмовою від “московської орієнтації” (тобто переходом з автономістсько-федералістської платформи на самостійницьку) і від соціалістичних ідеалів. Головним аргументом слугу-

вали висловлювання, запозичені з праці М. Грушевського “На порозі Нової України. Гадки і мрії” [83]. Не маючи підстав для однозначних суджень щодо окресленого підходу, хотілось би зауважити, що в тому ж творі М. Грушевського на інших сторінках можна знайти чимало цитат зовсім протилежного спрямування і смислу [39, 44-45; 101], які знайшли своє підтвердження і розвиток у пізніших публікаціях політика і вченого [43; 45; 38; 107]. І вони цілком переконливо доводять, що один з найвпливовіших ідеологів і керманців Української революції не зрадив соціалістичним і федералістським уподобанням. Ще впевненіше можна стверджувати подібне і щодо позиції В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, хоча водночас було б не виправдано не помічати і певної еволюції у поглядах згаданих непересічних особистостей, які, зокрема, не ототожнювали соціалістичний ідеал лише з більшовицькою моделлю його втілення, повноцінними суб’єктами можливого федеративного об’єднання бачили абсолютно самостійні, суверенні національно-державні утворення, а основною підставою союзу України з Росією вважали гарантовану рівноправність потенційних партнерів [139; 140].

Втім, про еволюцію УНР, особливо друге її видання – за доби Директорії – воліли або не згадувати зовсім, або відбуватися більше ритуальними скоромовками. Очевидні незручності, з якими стикалися владні структури в потребі принципової оцінки Центральної Ради, Української Народної Республіки, Директорії, їх найяскравіших репрезентантів з додатковою силою відтінялися розмахом, пишнотою атмосфери, в якій проводилися конференції, присвячені річницям гетьманату, його уособленню – П. Скоропадському [27].

Можна помітити певну непослідовність в офіційному реагуванні на породження революційної доби. Скажімо, Президент України Л. Кучма, порушуючи це питання, заявляє: “Безперечно, одним з головних, а може, й центральним, є питання про ставлення до трьох державних формувань, які з’явилися внаслідок Української революції: Української Народної Республіки (УНР), гетьманської Української держави та Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Державне утворення в Галичині – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) – мала регіональний характер, а його оцінка в науковій літературі більш-менш усталена.

Що ж до державних формувань на Наддніпрянщині – УНР, Української держави та УРСР, то всі вони, коли підходить неупереджено, були фазами в розвитку української державності, а тому жодного з них не можна викинути з нашої історії. Інша річ, якої оцінки заслуговують ці події з відстані 80-ти років, що минули.

Осмислюючи увесь національний досвід державного будівництва, маємо визнати, що низка об'єктивних критеріїв вивищує Українську Народну Республіку над іншими названими державними формуваннями. І хоч якою драматичною була доля УНР, саме її доба багато в чому визначила магістральну лінію суспільного поступу” [75].

Невдовзі ж, порівнюючи державні моделі УНР і ЗУНР, Президент уже віддає свої симпатії останній, за окремими параметрами навіть протиставляє її переваги (не завжди безспірні) паралельному державотворчому досвіду в Наддніпрянській Україні [7].

Скромною спробою привернути суспільну увагу чи хоча б увагу науковців до необхідності врахування, використання глибинних традицій національного державотворення у пошуках перспективних орієнтирів сучасної України, знайти у власному історичному досвіді додаткові аргументи для вибору якомога оптимальніших варіантів (з органічним поєднанням іманентних нації начал, її особливостей, менталітету з кращими цивілізаційними зразками) стало кілька спеціальних виступів і публікацій [136; 137; 166], які, на жаль, здається не мали очікуваного для автора ефекту.

Очевидні суперечності в історіографічному освоєнні досвіду Української революції (які виявилися, природно, не зненацька) викликали потребу підведення певних підсумків цього процесу, здійснення оцінок публікацій, що лавиноподібно нарастали. Окрім коротких історіографічних сюжетів, які включалися до вступних частин книг із конкретних проблем революційної доби, з'явилася і спеціальна праця Л.О.Радченко “Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 років” [117]. В публікації було згадано післявоєнні публікації в зарубіжжі, в тому числі деякі праці діаспорних вчених. Основна ж увага була зосереджена на дослідженнях в Україні в 90-ті рр.. Позитивно в цілому оцінюючи зусилля Л.Радченко, слід

водночас вказати, що обмежитись лише її твором для того, щоб одержати повну уяву про досягнення і вади історіографії Української революції на середину 90-х рр. минулого століття не можна.

Автор ретельно згрупувала виявлені нею публікації і прийшла до висновків, що одні праці можна практично беззастережно віднести до наукових здобутків, а інші на таку роль претендувати можуть лише за умови коригування певних (здебільшого дрібних) моментів, виправлення деяких помилок, уточнення окремих даних, оцінок тощо. Звісно, такий підхід теж має право на існування, несе в собі заряд корисної інформації. Однак з монографії Л. Радченко важко уявити собі скільки-небудь предметно тенденції в розробці проблем Української революції, передусім — на концептуальному рівні. Практично не можна знайти пояснень, тлумачень (або хоча б міркувань) щодо тих чи інших методологічних домінант і збочень.

Зважаючи на вищевикладене, було зроблено спробу розібратися, передусім, у висхідних моментах продуктивного дослідження історії Української революції, як вони уявлялися автору [144; 144]. А таких, найголовніших і найнагальніших вималювалося два.

Перший — це з'ясування ідейних засад, концепції (платформи) національно-демократичної революції. Чим більше з'являлося публікацій українських дослідників, тим очевиднішим ставало, що попри наростання критичної тональності щодо поглядів, позицій найвизначніших лідерів українства М. Грушевського, В. Винниченка, програм найвпливовіших тогочасних партій — УПСР, УСДРП, УПСФ, скільки-небудь предметного, ґрунтовного вивчення документів не відбувалося. Замість того, з праці до праці переконували стереотипи, розбавлені, в кращому разі, кількома висмикнутими з контексту цитатами (так би мовити “само викривального” характеру) та обов'язковими посиланнями на зарубіжні видання, які не просто стали масово доступниками, а й своєрідно вплітались у вітчизняний історіографічний процес.

Отже, було проведено аналіз політичних документів 1917–1920 рр., який дозволяв не опосередковано, а, так би мовити, “з перших рук”, не абстрактно-відсторонений, а з урахуванням конкретно-історичних обставин відтворити

процес зумовленості появи революційних, державотворчих ідей, обґрунтування планів суспільного розвитку, їх кристалізації в ході зіткнення з альтернативними варіантами поступу, перевірки розрахунків і гасел у жорсткому горнилі соціальної практики. Сутність програмних настанов. Стратегії, тактики революційної боротьби, які розроблялися непересічними особистостями, талановитими мислителями, вченими, колективним розумом кращих інтелектуальних сил тогочасного історичного моменту, виявилися значно відмінними, набагато вмотивованішими і аргументованішими за їх пізніші оцінки. Адже останні нерідко робилися на основі надто довільного використання, препарування першоджерел, відбору з них “потрібних” елементів під зарані сконструйовані схеми, які, своєю чергою, легше було піддавати критичним нападкам.

Другим визначальним моментом була принципова оцінка історіографічних надбань про Українську революцію в емігрантській, діаспорній літературі. Критичний настрій щодо головних ідеологів національно-демократичної революції був з часом поширений і на їх історичні праці (згадуваний уже Р. Млиновецький однаковою мірою нападає на “шкідливу діяльність” соціалістів, народників, автономістів і на їх “шкідливі книжки” [99, 468]. Загальний позірний підхід тут зводився до того, що зазнавши поразки в національно-визвольній революції, її провідники — М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христю, М. Шаповал, І. Мазепа, Д. Дорошенко та інші автори найґрунтовніших історичних розвідок про події 1917–1920 рр. насправді на “науковому фронті” просто прагнули виправдати свою колишню безпорадність, неефективність втрати такої рідкісної можливості для реалізації національних сподівань, яка випадає на долю далеко не кожного покоління.

Абстрактно розмірковуючи, такий варіант, звісно, зовсім не виключений. І справді, ті, хто першими взявся за перо, щоб відтворити для нащадків карколомні звиви революційного поступу, відразу ж опинилися в несприятливій, значною мірою, психологічно дискомфортній ситуації. Їм належало відстоювати об’єктивність, обороняючись від ідейного пресингу переможців (більшовицьких ідеологів, радянських істориків), що для сторони, яка зазнала поразки, завжди

нелегко, пов'язано з традиційним подоланням підозри у свідомій маніпуляції суспільною думкою. Водночас треба було продовжувати ідейне суперництво з тими представниками українського ж табору, які покладали на лідерів революції провину за провал спроб досягнення визвольних задумів. Щоправда, у такій, виправдувальній від самих своїх витоків, позиції були не лише мінуси, які неминуче нашаровувались на процес підготовки історичних праць, а й певні позитивні моменти. До останніх, безперечно, відносилась вихідна самокритичність, як своєрідна захисна реакція на ймовірні (більше невідворотні) звинувачення у науковій недобропорядності.

Та найголовніше, мабуть, полягало в тому, що наріжні камені у фундамент історіографії Української революції закладали справді визначні вчені, мислителі, пошук правди для яких становив і наукове і життєве *credo*. Та й справді, наукова компетентність, високий професіоналізм істориків М. Грушевського і Д. Дорошенка, виняткова ерудиція соціолога М. Шаповала, гідні подиву скрупульозність П. Христюка, відповідальність І. Мазепи, феєричний талант В. Винниченка перетворювали кожен їх працю про Українську революцію на справжнє історіографічне явище, на чергову виразну віху у пізнанні надзвичайно складної сторінки минулого. Якщо до того додати ще й те, що саме в працях означених авторів сумарно було введено до наукового обігу практично все коло джерел, якими оперували їх наступники аж до рубежа 80–90-х рр., то можна зрозуміти неперехідну цінність, актуальність історичних розвідок 20-х – 30-х рр.

Такий висновок переростає у стійке переконання після неупередженого порівняльного аналізу згаданих праць із тими, які з'явилися друком пізніше. Так, після другої світової війни публікації про Українську революцію здебільшого присвячувались ювілеям тих чи інших подій 1917–1920 рр. [8; 112; 129; 50; 57; 109; 116; 163; 155]. Звичайно, з фактологічного боку прирощення нових знань практично не було [19; 158]. Принципово відмінних концепцій також не з'являлося. Природно зменшилась кількість мемуарних творів. Втім, в цілому вдалими виявились спроби створення синтетичних нарисів про непросту добу історії України, зокрема енциклопедично – довідкового характеру [53; 59; 113].

Однак, чергові поразки від радянської влади, крах спроб ОУН і УПА, інших національних сил досягти бодай якогось реального результату у боротьбі за незалежну українську державність привели до посилення емоційно-негативних настроїв щодо росіян, комуністичної ідеології, національної політики, що здійснювалась у Радянському Союзі.

Такі настрої поширювались і на історичну ретроспективу, не просто включалися до праць про події 1917 – 1920 р., а часто перетворювалися на наскрізну ідею, домінантний мотив. Активно залучаючись у такий спосіб до тогочасної ідеологічної боротьби, ставши одним із форпостів психологічної війни, такі праці мало що додавали в науковому сенсі. Навпаки, спостерігалось очевидне сповзання на крайні, непримиренні позиції, в процесі чого у жертву приносилась науковість, об'єктивність, виваженість. Нехтування фактами, документами, елементарною логікою нерідко набирало чималих масштабів. В невщухаючій полеміці з радянською історіографією, в обопільних звинуваченнях на перше місце поступово виходили й абсолютизувались ті, часто не найголовніші моменти, які найбільше відрізняли позиції одних і других [91; 95; 148; 6].

Характерно, що В. Винниченко відчув нагнітання пристрастей і збочнення в історіографічному процесі уже наприкінці 40-х рр. і прагнув вкотре відстоювати історичну об'єктивність у “Заповіті борцям за визволення”. Але до його думок, справедливих застережень у 50-х – 80-х рр. взагалі мало хто прислухався (написана 1949 р. праця визначного письменника і політика навіть не була надрукована).

Не дуже зважали і на теоретично глибокі, без перебільшення – історико-філософські розвідки дуже своєрідного, самобутнього науковця – І. Лисяка-Рудницького [81, 82].

Його прагнення йти від фактів і документів до висновків, а не навпаки – прагматично підлаштовувати під довільну (це зовсім не значить, що випадкову, без свідомого розрахунку) схему, сприймалося швидше як претензія на оригінальність, винайтовку, почасти навіть дивакуватість.

Отже, підтверджений фронтальним порівняльним аналізом публікацій 20-х – 80-х років один з кардинальних висновків двотомного дослідження “Українська революція: концепція та історіографія” зводився до того, що праці

основоположників історіографії революційної доби (М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Мазепи, їх однодумців) мали значно більшу історіографічну цінність, аніж тих, хто перейняв від них естафету, особливо ж тих, які з суб'єктивних міркувань не лише відходили від принципів наукових досліджень, а й зробили спробу необ'єктивного осуду попередників¹.

А інший, взаємопов'язуваний зі згаданим, значною мірою похідний від нього висновок, природно, полягав у тому, що для дальшого ефективного освоєння історичною наукою досвіду Української революції слід орієнтуватися більше на дослідження авторів 20-х — 30-х років, які не втратили суто історіографічного значення, а не на пізніші праці, котрі, очевидно, поступалися науковим гатунком і результатами. Додаткової впевненості у правильності такого висновку додавала і об'єктивна порівняльна оцінка новітніх історичних надбань — публікацій 90-х років, одним (хоча, звісно не єдиним) із критеріїв вододілу яких на продуктивні і контрпродуктивні сама собою постала все та ж ціннісна орієнтованість на відмінні за підходами і якостями праці попередніх десятиліть. Запропонована логіка була схвально зустрінута і підтримана рядом авторитетних вчених, визнаних фахівців у вивченні проблем історії революцій [123].

Здавалось, на користь запропонованих узагальнень прямо говорили солідні документальні видання, здійснені академічними інститутами [160; 90; 161]. Включені до них матеріали спонукали укладачів, членів редколегій у супровідних компонентах (передмовах, довідкових частинах) дистанціюватися від авантюризму, екстремістських крайнощів з відвертим нехтуванням фактами, документами на догоду зарані обраним схемам.

Природно, що орієнтація на пошук істини, на турботу про доказовість науковими засобами пропонованих точок зору зумовили появу низки праць з достатньо високими фаховими якостями [11; 69; 63; 119; 125; 92]. Це тим важливіше, що частина з них були виконані як навчальні посібники, де елементи гіпотетичності, дискусійності, сумнівності мають бути по можливості зведені до мінімуму.

Природно, що публікаторський бум навколо актуальної, важливої проблеми зумовив і появу еkleктичних праць, у

яких акумулювалися дослідницькі досягнення (звісно, це здійснювалося також під певним умоглядним кутом). Хоча за своїм призначенням подібні твори не можуть претендувати на роль вартісних, визначальних чинників історіографічного процесу, пройти повз них також було б несправедливо, оскільки в них певною мірою віддзеркалюються успіхи і вади розвитку науки. Щоправда, немає потреби у детальному аналізі такої літератури, обмежившись одним, але достатньо промовистим прикладом.

Так, на ознаменування 80-річчя IV Універсалу Центральної Ради та 80-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки у Львові вийшла досить велика за обсягом, панорамна за задумом праця канадського історика Василя Вериги “Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.” [10]. Автор скрупульозно відтворив всі скільки-небудь значимі події переламного десятиріччя в історії України. Він використав опубліковані документальні збірники, мемуарну і дослідницьку літературу (здебільшого – емігрантську, діаспорну, зарубіжну, частково – радянські видання).

Ставши на в цілому помірковану, толерантну позицію, В.Верига ретельно підібрав багато з того, на що вийшла зарубіжна історіографія Української революції на початок 90-х рр. XX століття і зробив спробу знайти своєрідний знаменник, інтегральний підсумок. З одного, інформаційного, боку, значення проведеної роботи безсумнівне, і вона може слугувати корисним хронологічним путівником щодо подій буремної доби. З іншого ж, концептуального, боку, цілісності, оригінальності досягти не вдалося. В результаті виявляються суперечності, логічні “нестиковки” в підсумкових, порівняльних оцінках різних форм державності – УНР доби Центральної Ради і Української Держави за гетьманування П.Скоропадського, УНРдоби Директорії і Західно-Української Народної Республіки. Чіткої шкали підходів В.Верига (можливо й свідомо) не запропонував і це врешті не дозволяє визначено судити про згадані феномени, явища, які розглядаються. Те ж стосується і численних політичних партій тощо.

Взагалі зробивши явний акцент на фактологічний бік відтворення досвіду, автор порівняно мало аналізує процеси, занурюється в їх глибинну сутність, механізми їх детермінації і взаємопов’язаність, виявляє домінантні тенденції і законо-

мірності, відтінює особливості. У тих випадках, коли В. Верига йде за відомими, більш-менш усталеними історіографічними зразками, надбаннями (вони досить легко “прочитуються”), все само собою зрозуміло. У тих же випадках, коли автор пробує витворювати власні схеми (наприклад, виступ полуботківців у липні 1917 р., перший Всеукраїнський з'їзд Рад у грудні 1917 р., особистісні суперечності в Директорії на початку 1919 р. та ін.), виникають обґрунтовані питання щодо рівня аргументованості, документальної вірогідності, ступеня виваженості запропонованих тлумачень, які здебільшого не можуть надійно протистояти критичним закидам, що невільно народжуються.

Виникають заперечення і щодо цілого ряду висновків, так би мовити, основоположного, стрижневого характеру. Повторивши кілька разів тезу про те, що доля Української революції була цілком передрішена, а справа — програна на кінець 1917 р. [10, Т. I, 8, 396; Т. II, 415], В.Верига водночас слідом за О.Терлецьким намагається доводити, що доба визвольних змагань українців продовжувалась від березня 1917 р. до березня 1923 р. [10, Т. I, 7-8; Т. II, 412-413] Однак і логічне і, головне, сутнісне обґрунтування хронологічних рамок періоду явно залишає бажати кращого. Та незрівнянно важливіше те, що незрозумілим стає весь сенс такого детального розгляду подій не лише до 1923 р., а й навіть у межах до 1920 р.

Ще більш дивно поставлене питання про ціну революційних здобутків. Вони виглядають як “програна українська державність”, людські, матеріальні та культурно-історичні втрати.

За логікою викладу виходить (можливо автор і сам того і не сподівається), що краще б тієї доби взагалі не було, якщо платити за суспільно-національний прогрес подібним чином [10, Т. II, 415-416].

Далеко не у всьому бездоганна і структура двотомника: наприклад спочатку подається повна історія ЗУНР (включаючи емігрантське існування її політичного проводу), а потім читач змушений повертатися до початків відродження УНР у грудні 1918 р. і наскрізно прослідковувати історію цього державницького феномену під проводом Директорії, в тому числі й ті її етапи, коли революція здійснювалась со-

борним фронтом, а ЗУНР офіційно була оголошена областю УНР.

“Генеалогія Української Соціалістичної Радянської Республіки чомусь починається лише з грудня 1919 р., з “третьої советської окупації України”, а вмотивованість хронологічного продовження розповіді, виходячи з висунутої ідеї – визвольні змагання – до 1923 р. залишається як мінімум, проблематичною, оскільки об’єкти, на яких зосереджується автор, мають до означеної дії здебільшого опосередковане відношення.

Не вельми виправданими, органічними виглядають в даному розділі (про УСРР) сюжети щодо українців поза межами етнічно-державної території (Поволжя, Зелений Клин, Середня Азія, Європа, США і Канада, Бразилія і Аргентина). Втім і в інших розділах, так би мовити, етногеографічний бік справи теж часом викликає певні сумніви (скажімо, коли мова заходить про Білорусію, Бессарабію тощо).

Отже, не ставлячи під сумнів потрібність книг, подібних виданій В. Веригую, віддаючи належне пізнавально-інформаційній функції, яку вона може виконувати, не можна, однак, віднести її до праць дослідницько-новаторського характеру, історіографічних явищ, які допомагають розв’язати якусь наукову проблему, чи в результаті нетрадиційних підходів відкривають оригінальний погляд на неї, вносять корективи в уяви про малодосліджені, малозрозумілі, або заплутані аспекти досвіду, наближають до об’єктивного пояснення складних, суперечливих процесів. Наявність же зовнішньої атрибутики (солідність поліграфічного оформлення, навіть – очевидне багатство видання, спеціальні підсумкові сюжети у розділах, кінцеві висновки, серйозний довідковий апарат, включаючи характерні лише для академічних видань останнього часу детальна бібліографія, іменний та географічний покажчики тощо) лише зайвий раз підкреслюють розрив між тим, яким бачився двотомник в ідеалі, і тим, яким він врешті виявився.

Природно, серед інших з’являлися і публікації, автори яких прагнули вийти на власне розуміння того, що сталося в революційну добу, зав’язували дискусії навколо різних аспектів історичного досвіду, енергійно відстоювали запропоновані точки зору.

Своєрідною ремінісценцією означеного став збірник статей запорізьких істориків [159]. Відстоюючи підхід, згідно якого Українська революція хронологічно обмежувалась березнем 1917 р. – початком 1918 р., автори поряд із досить слухними міркуваннями та введеними до наукового обігу новими фактами і документами, вступили в дискусії з приводу низки питань, серед яких на чільне місце висунулися справді ключові моменти – про діалектику національного і соціального чинників у політичному курсі Центральної Ради та про ставлення до її автономістсько-федералістських орієнтацій, спроб їх практичної реалізації. Однак слід відразу ж сказати, що визнати запропоновані аргументи переконливими навряд чи можна. Прикладом тут може бути стаття Ф. Турченка і Г. Кривоший, яка відкриває збірник: “Магістралі й глухі кути Української революції”.

Намагаючись зрозуміти й оцінити розвиток подій в Україні в 1917 р. через їх порівняння з історичним розвитком інших націй, автори резонно зауважують, що вітчизняний досвід виявився нетиповим для європейських національних революцій. Там завоювання політичної незалежності і соціально-економічні перетворення виявилися розведеними у часі.

В Україні ж ці процеси були одночасними, навіть не паралельними, а взаємо переплетеними й взаємозумовленими. Гадається, можна висунути й категоричніше (в силу своєї очевидності) твердження. Саме соціальна (Лютнева) революція стала детонатором національної (Української) революції, а істотне поглиблення останньої, її піднесення на якісно вищий національно-державотворчий щабель прямо пов’язано з іншою соціальною (Жовтневою революцією), яка змела з політичної арени Тимчасовий уряд як основне гальмо національної (Української) революції. Без особливого ризику помилитися можна стверджувати й інше: якби у лютому 1917 р. в Росії не відбулося буржуазно-демократичної революції, що повалила самодержавство, як оплот соціального і національного гніту, до національно-демократичної революції в Україні того року могло і не дійти. В усякому разі аналіз характеру і масштабність українського визвольного руху, тенденцій його розвитку у роки імперіалістичної війни: не дає підстав для висновків, що самотужки він міг

набути такої масовості, глибини й інтенсивності, яке дозволяло б говорити про переростання у нову, вищу фазу, а саме — революції.

Однак, всупереч добре відомим фактам, Ф.Турченко і Г.Кривоший хотіли б, щоб розпочавшись із соціального катаклізму подальші процеси в Україні (на той час невід’ємній частині Росії і якимось інакше майже ніхто ситуацію й не оцінював) набули лише національно-визвольного характеру (як в Європі), щоб “на цьому етапі (після повалення самодержавства і початку початку Української революції — В.С.) соціальні суперечності і антагонізми, питання про соціально-економічний лад в майбутній державі не розкололи націю” [153, 27].

“Підганяючи” українську ситуацію під європейський контекст (швидше — схему), автори розвідки, без будь-яких на те серйозних підстав, вважають, що Українська революція розпочиналася за загальновідомим сценарієм, оскільки, за їх переконанням “з вирішенням соціально-економічних питань люди готові були деякий час почекати” [153, 27]. Звичайно, будь-якому читачеві бажано було б знати, про яких людей мова. — Невже безземельних селян, голодуючих солдаток та їхніх дітей, виснажених від перевтоми робітників? Бажано було б також, щоб запропонований висновок підтверджувався документами щодо настроїв цих “людей”, зафіксованих, скажімо, в резолюціях їх зібрань тощо. Однак, відчуваючи очевидний брак у таких документах, у конкретних фактах, історики спритно підміняють предмет розмови (взагалі дуже примітна риса й інших статей збірника). “Перспектива відновлення українського суверенітету, — ведуть далі Ф.Турченко і Г.Кривоший, — об’єднувала всю націю, всі соціальні групи” [153, 27]. І зовсім не зважаючи на те, що національна консолідація далеко не тотожна відмові від соціальних прагнень, тим більше, що суспільство в Україні було поліетнічним, автори статті закликають на допомогу М.Грушевського, який на початку революції писав: “Національні почуття — скільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв’язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського суспільства — від панських і буржуазних груп до пролетарів” [41, 91].

Зрозуміло, що М. Грушевський тут відзначає тільки історичні особливості, які сприяли формуванню однакових прагнень різних верств українського суспільства в національній сфері. Однак вчений і політик зовсім не констатує відсутності у трудящих бажання і готовності боротись за свої соціальні інтереси. Навпаки, в основі запропонованої Головою Центральної Ради концепції революції лежала ідея народоправства, реалізація якої була немислима без кардинальних соціальних змін в суспільстві. І саме ці соціальні зміни, запровадження в життя справжнього, всеохоплюючого демократизму тільки й могли бути найвірнішим гарантом реалізації національних, національно-державних прагнень українців.

А.Ф.Турченко та Г.Кривоший навіть не помічають, як вони починають суперечити власним висновкам, коли тут же пояснюють, що основною причиною “затягування” в досягненні “політичного суверенітету України” стало те, що керівництву Центральної Ради “не вистачило рішучості очолити соціально-економічні перетворення”.

Даремно покладаючись на Тимчасовий уряд, який свіdomo зволікав з розв’язанням будь-яких проблем, український провід став заручником чужої волі, зрадив власній концепції, стратегії руху. “Ця обставина істотно вплинула на перебіг Української революції, навіть сприяючи посиленню соціальної напруженості в суспільстві, переходу конфліктів у неконтрольовано-стихійну сферу, ведучи до наростання суперечностей між самими українцями” [153, 28], — змушені визнавати під натиском незаперечних фактів Ф.Турченко і Г.Кривоший.

Доводиться лише гадати, які причини зумовлюють безплідний пошук ними варіантів спростування очевидних істин. Можливо, в основі хибної позиції лежить елементарна нездатність проїняти духом революційної епохи, зрозуміти її феноменальність, невідповідність холодній логіці, сьогодинішньому розрахунку.

Адже один із загальновизнаних уроків Української революції полягає в тому, що її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись з декларуванням її головних компонентів, програвали в часі іншим силам.

Не в змозі ігнорувати самоочевидне, запорізькі історики продовжують відтворювати причинно-наслідковий зв'язок політики і невдач Центральної Ради, особливо наполягаючи на тому, що соціалістичне керівництво Української революції штучно звузило соціальну базу руху, “відмовившись від співпраці з ліберальними і консервативними елементами суспільства” — помісництвом, буржуазією, іншими зажиточними верствами.

Ф. Турченко і Г. Кривоший висувають персональні претензії до М. Грушевського, який на початках революції чимало говорив про “безкласовість”, “безбуржуазність” української нації, однак у наступному дедалі більше закликав до “необхідності боротьби з власною буржуазією і панством, витіснення їх на периферію політичного життя” [153, 29].

Однак переважна більшість нації, як це визнають і автори статті, брала участь у революції, нетерпляче домагаючись соціальних змін, що не могло не враховуватись лідерами Центральної Ради, яка взяла на себе місію виразника народних інтересів. В результаті “неприхований політичний тиск штовхав українську буржуазію і поміщиків (як і територіальні групи підприємців і землевласників) до опозиції Центральній Раді і навіть до вступу в загальноросійські підприємницькі і поміщицькі організації в Україні (“Союзы земельных собственников”, “Союзы фабрикантов и заводчиков”, галузеві об'єднання підприємців), які байдуже, а то й вороже ставилися до національно-визвольної боротьби українського народу” [153, 33]. Конституція недалеко від істини. Дивне ж те, що у об'єктивних процесах, виявляється, винен той же М. Грушевський, його оточення. “Таким чином, — прямо продовжують свої міркування Ф. Турченко і Г. Кривоший, — інтереси існуючих верств українського суспільства штучно (! — В.С.) фокусувалися на соціально-економічних питаннях, а національно-державні мотиви діяльності відступали на другий план” [153, 33].

Тобто, суб'єктивному чиннику (проводу Української революції) приписується роль, якої він не міг виконувати — свавільно управляти об'єктивними суспільними процесами. І, здається, ті, хто взявся провести читачів складними лабіринтами революційних хитросплетінь і вивести їх із “глухих кутів” нерозуміння, убезпечити від “рецидивів класово-пар-

тійного підходу”, самі “заплуталися у трьох соснах”. Тому й змушені вдаватися до голої демагогії. “Якщо в умовах соціальної революції компроміс між класами з різними економічними інтересами є виключенням з правила, то в умовах революції національної, навіть якщо вона має демократичний характер, такий компроміс є правилом, запорукою успішного розвитку національного прогресу” [153, 34], – твердо заявляють Ф. Турченко і Г. Кривоший.

Однак тут доведеться нагадати, що, згідно конкретно-історичного підходу, кожна революція здійснюється за своїми “правилами”, що диктуються реальними обставинами із дією безлічі об’єктивних чинників, а не вигаданими “заднім числом” “правилами” сучасних істориків, кон’юнктура “за-програмованість” яких виявляється на кожному кроці.

Так мало не на кожній сторінці відповідного підрозділу статті (“Поміщики, капіталісти й національна солідарність”) Ф. Турченко й Г. Кривоший повторюють, що через соціалістичні погляди лідерів Української революції до роботи в Центральній Раді “не були допущені” поміщики й капіталісти. Як це можна було зробити в 1917 р. при пануванні нічим не обмеженої демократії, відсутності будь-яких адміністративних важелів у М. Грушевського, В. Винниченка та інших соціалістів – загадка, якщо, втім, не допустити, що такий результат був природним, реальним виявом тієї ж таки соціальної революції, переплетіння її з національно-визвольною боротьбою, чого сучасні історики так би не бажали. Адже це вже не “за їх “правилами”.

Не менш довільно згадані автори поводяться і при з’ясуванні такого важливого аспекту Української революції – боротьби в ній двох тенденцій – автономістсько-федералістської та самостійницької.

Безумовні симпатії Ф. Турченка і Г. Кривоший на боці самостійників, у першу чергу М. Міхновського. Що ж до автономістів, відношення до них однозначно критичне. Дослідники вважають, що “самостійники, добиваючись для України незалежності, вели значно реалістичнішу політику, ніж автономісти”.

Прорахунки самостійників “були прорахунками у тактиці боротьби, у той час коли прорахунки автономістів були стратегічними” [153, 23].

Дивно, але для Ф. Турченка і Г. Кривоший реалізм є швидше абстрактним поняттям, аніж конкретним. У протилежному випадку, як можна пояснити те, що “значно реалістичніша політика” самостійника з початку ХХ століття і аж до кінця 1917 р. М. Міхновського мала надто обмежене коло прибічників, тоді як гасла автономізму і федералізму були явно домінуючими в середовищі політичної еліти і незрівнянно сильніше підтримувались масами. Реалізм в політиці — це і можливості втілення в життя найпривабливіших, найсправедливіших задумів. Переважна більшість лідерів Української революції в 1917 р., керуючись саме реалістичними підходами, науковим аналізом ситуації, віддавали перевагу автономістсько-федералістським орієнтаціям. Однак, на думку згаданих авторів, метою Української революції була зовсім не автономна Україна, як то доводили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Єфремов та ін., як було визнано в тисячах резолюцій найрізноманітніших зібрань українців, підтверджено їхніми діями. За Ф. Турченком і Г. Кривоший, “мета революції визначається не програмами її лідерів, не їх прагненнями, а тим більше суб’єктивними оцінками своєї діяльності” [153, 23].

Можна цілком припустити, що історики через 80 років після подій, що вивчаються, можуть бачити крізь призму наступних суспільних процесів якісь аспекти досвіду глибше, сутнісніше, аніж учасники революцій. Однак це зовсім не може бути достатньою підставою для того, щоб всупереч відомим фактам довільно переінакшувати історію на догоду певним уподобанням. Така ситуація (по суті — зрада принципу історизму) неминуче веде саме в ті “глухі кути”, в які, на думку сьогоденних істориків, завели Українську революцію її керманічі.

Знайомлячись із працями запорізьких дослідників, їх критикою концепції М. Грушевського (зауважимо, також історика з неабиякими аналітичними здібностями), не можна не звернути уваги на ще одну умоглядну конструкцію. В їх уяві в 1917 р. існувала Україна (точніше нація, яка обирала свою долю) і решта колишньої імперії — Росія. Оскільки українські автономісти “не зустрічали підтримки російського суспільства, без якої федерація звичайно ж була неможлива, Україна повинна була або погодитися на дальше перебування

у складі унітарної Росії, перебудованої у відповідності з інтересами домінуючих в ній політичних сил, або наважитися на повний політичний розрив із нею. Якогось третього, компромісного шляху (а федерація – це завжди міжнародний компроміс) не було. Отже, незалежно від поглядів і прагнень окремих партій чи їх політичних лідерів, український визвольний рух стояв перед завданням досягнення незалежності. Тому прагнення самостійників співпадали з логікою історичного процесу, у той час як дії автономістів гальмували цей розвиток”[153, 23–24].

Однак, варто пам’ятати, що Росія у своїй абсолютній більшості складалася з національних регіонів. А лютий 1917 р. поклав початок демократичній децентралізації романівської “тюрми народів”. Українська революція стала органічною складовою цього об’єктивного процесу. Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради враховував політичні реалії й передбачав пере устрій держави (тієї ж таки Росії) на демократичних засадах із збереженням її цілісності, що мало над важливе значення в умовах імперіалістичної війни, коли Україна перетворилася на один із головних об’єктів чужоземних зазіхань. Варто пам’ятати, що подібні до позицій Центральної Ради погляди сповідували і лідери більшості національних окраїн (регіонів) колишньої імперії. В результаті це дозволяло надійно просувати справу державотворення (виборювати) автономію явочним шляхом (Універсали Центральної Ради, створення Генерального Секретаріату, вимушені кроки щодо визнання української автономії де-факто Тимчасовим урядом). Нарешті рішення форумів усіх провідних політичних партій, усіх впливових громадських організацій, Національного конгресу, З’їзду народів. Тисячі резолюцій зборів, мітингів з місць – це не накинута М. Грушевським усій нації точка зору, а, навпаки, теоретичне оформлення народного воле вияву, іманентних настроїв.

Що ж до самостійництва, то при всій повазі до його речників, не можна сказати, щоб вони запропонували нації скільки-небудь переконливі гарантії утримання проголошеної самостійності. Це не могло не усвідомлюватись як відповідальними політиками, так і широким загалом, який не поспішав висловити своєї прихильності, ще більше – бажання конкретними діями підтримати абстрактно дуже

привабливі (і безумовно — історично справедливі) гасла самостійників.

Можливо, сказаним можна було б і обмежитись. Однак, запорізькі автори, швидше за все, відчуваючи хисткість своєї позиції, прагнуть підкріпити її елементами, важливими для історика. Вони намагаються довести, що самостійницька течія була вже досить потужною у 1917 р. Крім Української Народної партії М. Міхновського називаються ще Братство самостійників, Союз української державності, групи членів в УПСР, УСДРП, УПСР. Сюди ж зараховується й Українська хліборобсько-демократична партія, котра тільки-но зачиналася влітку 1917 р., й Українська партія самостійників-соціалістів, утворена в грудні 1917 р.

Жодних даних про чисельність хоча б однієї з організацій не наводиться. Це не дивно — їх просто не існує. Впродовж року згадується хіба що кілька прізвищ, які інколи збуджували настрої запальними виступами із радикальними заявами. Це також відомо, не один раз описувалося в літературі. Однак, при бажанні, виявляється, можна робити й значно далекосяжніші висновки, свідомо перебільшуючи ступінь впливу самостійників. “Іх голос звучав сильно, — майже патетично заявляють Ф. Турченко і Г. Кривоший, — інколи навіть досить різко і багатьом не подобався (! — В.С.). ...Твердження, що самостійників було мало і їх заклики не зустрічали підтримки в народі... відверто упереджене і не аргументоване” [153, 25].

Як водиться, далі починається аргументація протилежного. Першим фактом наводиться враження кореспондента “Киевской мысли” від Першого всеукраїнського військового з’їзду, в настроях якого “політичний піднесений націоналістичний підйом з перевагою радикальних націоналістичних тенденцій” [153, 25]. Що з’їзд був скликаний з ініціативи Українського військового клубу на чолі з М. Міхновським і мав у складі делегатів прихильників самостійництва — безперечно. Цього не можна було не “помітити”. Що ж до “переваги радикальних націоналістичних тенденцій”, то такими для ліберальної, (хтось ладен сьогодні іменувати її право соціалістичною) великодержавної “Киевской мысли” були будь-які національні вимоги взагалі, в тому числі й автономістсько-федералістські гасла Центральної Ради, що

й засвідчує знайомство з публікаціями друкованого органа продовж року.

Другим фактом називається вибух емоцій на Першому українському селянському з'їзді після виступу самостійника О. Степаненка. Ось тільки з наведеного витягу з праці Б. Мартоса неясно, чому зчинився “страшний рев”, “крик”, “галас” – від підтримки самостійницьких гасел всупереч автономістській позиції президії з'їзду на чолі з В. Винниченком, чи від обурення, викликаного іншими причинами. Справа в тому, що О. Степаненко виступав у процесі обговорення звіту делегації Центральної ради до Петрограду, якій було відмовлено у національних домаганнях (їх сутність – широка національно-територіальна автономія у федеративній демократичній республіці Росія). І саме остання обставина викликала відповідний настрій. Що ж до картини в цілому, то “панівними темами у промовах стала критика діяльності уряду та вимоги самочинного проголошення автономії. ...Ідея самостійності підтримки з'їзду практично не знайшла” [11, 148].

Більше “фактів”, окрім двох вищезгаданих (як самоочевидно – не надто переконливих), у статті не наводиться. Далі ж автори впевнено заявляють: “Подібні приклади можна довго продовжувати”. Неважко передбачити, якби у Ф. Турченка і Г. Кривоший був вибір, вони б запропонували щось справді доказове замість дещо сумнівного. Однак їх ситуація, схоже зовсім не бентежить. І на стіл кидається “останній козир”: “Зрештою робота по їх (“подібних прикладів” – В.С.) систематизації вже проведена у двотомній монографії М. Млиновецького, в книжці П. Мірчука “Українська державність. 1917–1920 рр.” (Філадельфія, 1967) і в деяких інших роботах зарубіжних і вітчизняних авторів. Можна довго сперечатися про якість цих робіт. Але одне очевидно: наведений у них матеріал переконливо свідчить, що у випадку із самостійниками мова аж ніяк не йде про “нечисленну групу радикально настроєних українців на чолі з М. Міхновським”, “тимчасових попутників Української революції. Мова йде про важливу суспільну тенденцію, від якої об'єктивний дослідник не має права відмахуватися...” [11, 26].

Те, що “деякі інші роботи зарубіжних і вітчизняних авторів – це та ж сама “пісня”, що й “подібні приклади

можна довго продовжувати” — доводити не варто. Що праця М. Млиновецького — то суцільні вигадки і фальсифікації замість будь-якого документального забезпечення — показано вище, і в більшості поділяється сучасними дослідниками. Крайня заангажованість позиції П. Мірчука також всім добре відома. Знаючи про це, Ф. Турченко і Г. Кривоший мляво застерігаються — “можна довго сперечатися про якість цих робіт”. Якщо мова про наукову якість, то вона практично відсутня, історіографічний ефект швидше негативний. Проте це мало турбує істориків, оскільки вони вважають очевидним, що наведений у працях зарубіжних авторів матеріал (ще раз доводиться із сумом констатувати, що поодинокі і зовсім неоднозначні правдиві факти буквально “тонуть” у масі відвертих підтасовок, спотворень, фантазувань) переконливо доводить їх правоту. А відтак і “козирна карта” швидше є тією рятівною соломинкою, за яку хапаються Ф. Турченко і Кривоший, намагаючись вибратись із того виру необ’єктивності, в який їх затягує за інерцією, як людей, що стали на сумнівний шлях пошуків істини негідними методами.

Інші автори статей збірника більше повторюють, хоч і не так виразно, підходи і висновки Ф. Турченка і Г. Кривоший [147, 65-118; 26, 119-158].

Звісно, вищевідзначене не може не мати свого негативного ефекту при загальній оцінці видання запорізьких істориків.

Щось подібне доводиться спостерігати, знайомлячись з деякими публікаціями, присвяченими пізнішим етапам Української революції. З жалем доводиться констатувати, що тлумачення й використання принципів демократії й плюралізму, як вседозволеності й безвідповідальності, певною мірою поширилося й на історичну науку, загрожуючи стати нормою хоча б для частини фахівців. Досить прикметними з цього погляду стали публікації adeptів українського монархізму й авантюризму, аби лиш останні були забарвлені в агресивно антинародоправні й яскраво антиросійські тони.

Прихильники гетьманської моделі влади часом виявляють прямо таки дива винахідливості в її захисті (звісно у ретроспективному сенсі). Наочним прикладом тут може бути солідна монографія О. Тимошука про охоронний апарат Української Держави [151].

Слід зразу сказати, що у правничому аспекті (в усякому разі, наскільки про це може судити історик) дослідження виконано на високому рівні. Воно містить цікаві спостереження, на які не звертали увагу інші фахівці, оригінальні тлумачення непростих, суперечливих явищ і процесів, нетрадиційні, специфічні оцінки. Однак, часто погоджуючись в абстрактно-теоретичному контексті з багатьма юридичними кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій, їх результатів, далеко не у всьому можна пристати на запропоновану автором формально-логічну схему підходу до конкретно-історичного моменту вітчизняного досвіду, найменованого гетьманатом.

Так, однією з передумов приходу до влади П. Скоропадського О. Тимошук вважає “анархо-кримінальну ситуацію в Україні” (подібним чином навіть названо один з параграфів книги) [151, 57]. А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції із їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи відміну III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О. Тимошук вважає, що “невиразність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні” [151, 58]. В результаті цього, а потім наступного кроку — земельного закону від 18 січня 1918 р. — “звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом” [151, 60]. Припинити хаос, хижацьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і порядок і був покликаний П. Скоропадський. Щоправда для цього бойовому генералу довелося взяти на себе зобов’язання виконати висунуті уже іншим німецьким генералом — К. Тре-нером — умови: відмовитися від власного війська (досить окупаційного! — але хто тоді не лише є, а й буде залишатися справжнім господарем становища?); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча

ілюстрація суверенітету!); дозволити союзникам “огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій” (О. Тимошук “переклав” юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: “тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території”) [151, 72]; погодитися зі звільненням із державних установ “соціалістичних” елементів і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі і ще низку пунктів подібного роду. Дослідник змушений у цьому зв’язку чесно визнати: “Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам (схвалена визначеність і категоричність), але ж у своїй більшості (!) це й не ставило значних перешкод (!) для розвитку власного народного господарства (зрозуміла туманність — що тут іще скажеш?) і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату, (читай — насильного припинення демократичних перетворень — В.С.) для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична — В.С.)” [151, 72-73].

Однак іще сумнівніші висновки О. Тимошука, які логічно довершують запропоновану схему. “Безумовно, — констатує правник, — коментуючи прихід до влади П. Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним... Певна річ, вирішальну роль в одержанні (!) П. Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського... Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П. Скоропадського була відчутність ефективного державного управління, а приводом — анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (невже ситуація в країні і потреба її змінити — то лише привід для кардинального зламу державного ладу? — В.С.). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень” [151, 74-75]. Іншими словами, для наведення порядку

(зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним (“формально-нелегітимним” [151, 76] шляхом, а потім у такий же спосіб зміцнювати й утримувати свою владу. А якщо в науці для цього “вигадали” певні терміни – кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх “абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень” і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, “зняти проблему” щодо П.Скоропадського. Щоправда, відносно “анархо-кримінального” народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси через призму “конкретно-історичного підходу” забуваються (чи відкидаються) й у нагоді стають “абстрактні кліше теорії держави і права”. Збройні виступи проти гетьманату це апріорі “різновид політичного і кримінального бандитизму” [151, 142].

Подібна “асиметрія” практикується, як гадається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого рорахунку – будь-що виправдати певну політичну позицію. Тому О.Тимошук понад усе прагне “зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців – В.С.), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника”!

Так ось, врешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідовувати республікансько-демократичний лад, відмінити Конституцію, забороняти скликання Українських Установчих зборів, селянського і робітничого з’їздів, форумів провідних національних партій (УПСР і УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості – на Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися по праву сили (“карний тиск на селянство” [151, 144]) на користь німецьких і австрійських зайд – і це не буде порушенням нічийх прав, буде торжеством того ж закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародною і антинаціональною.

Однак, навіть визнаючи дискусійною кваліфікацію бандиських повстанських загонів, якими вкрилася практично вся Україна, автор намагається довести правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали “законослухняних громадян” (цензову абсолютну меншість населення України).

Черговим виявом асиметрії — уже з певним національним наголосом — є спроба О.Тимощука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату і окупантів результатом, передусім, злочинних дій Радянської Росії, РКП(б) [151, 148-150, 156-161]. Навіть “анархо-комуніст” Н.Махно був “засланий” в Україну В.Леніним і Я.Свердловим із завданням здійснення терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання [151, 148, 414].

А тому режим мав “досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О.Тимошук відносить усі ліві політичні сили, у тому числі й українські як “екстремістські” [151, 156] — В.С.). Їхня діяльність складала реальну загрозу життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній частині населення України” [151, 150]. Зовсім не дивно, що “головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (мова про царське судочинство — В.С.), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П.Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники — В.С.), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні” [151, 341].

Що ж, з погляду монархічних переконань і орієнтацій П.Скоропадського, все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це, принаймні, переконливо засвідчує досліджуваний О.Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими штатами не

прикрити його непривабливої дійсності (до речі, автор не може скрити, що й “німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу” [151, 341]. Мова вже не йде про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства і суду тощо.

Природно, що політико-правова модель гетьманату, як історичний анахронізм і антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку. Проти цього не може нічого заперечити й О. Тимошук: “...Відповідь на запитання про причини краху Української Держави 1918 р. доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов’язувати її із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі держави влади” [151, 420].

Однак, як не дивно, науковець вважає, що на той час республіканські форми державного правління просто не виявили на досвіді своїх негативних якостей, не стали панацеєю від усіх соціальних хвороб, а П. Скоропадський зі своїми однодумцями з’явився на українській державній арені передчасно [151, 421]. “Гетьманат як форма правління, федерація з небільшовицькою Росією як державний устрій, авторитаризм як політичний режим виявилися в остаточному підсумку нежиттєздатними”, – наголошує О. Тимошук [151, 3] і тут же намагається знайти пояснення очевидного історичного результату передусім у зовнішніх щодо системи чинниках.

На цьому фоні вираженішою конструктивнішою виглядає позиція О. Реєнта, який присвятив П. Скоропадському спеціальну монографію у серії “Особистість і доба” [118]. Власне, лєвова її частка, мабуть, обґрунтована, присвячена подіям, пов’язаним із гетьмануванням П. Скоропадського. Часто сюжети набувають навіть не суто біографічного, а значно ширшого характеру: мова йде про процеси, у центрі яких перебував і вирішальною мірою впливав на які гетьман. І тут автор уникає необґрунтованих перебільшень, абсолютизацій, у порівнянні з іншими начебто “приземляє” свого героя. Насправді він знаходить рівнодіючу між крайнощами і, враховуючи різні точки зору, намагається відтворити реальну

картину 1918 р.: розкрити “пружини”, які “виштовхнули” П. Скоропадського на політичний Олімп, схилиючись при цьому до скептичної оцінки Української народної громади, намагаючись зрозуміти особисті мотивації поведінки гетьмана [118, 64, 68 та ін], оцінити його персональний внесок у вироблення і здійснення політичного курсу Української Держави.

Всебічно проаналізувавши всі найважливіші зрізи функціонування гетьманської системи (органів влади, судової системи, внутрішньої і зовнішньої політики, духовно-культурного сегменту), О. Реєнт об’єктивно підкреслює позитивні моменти, водночас звертає увагу на негативи будівництва і розвитку Української Держави, політичні прорахунки, показує, як практично у кожній сфері життя накопичувалися передумови її невідворотного краху. Зрештою закономірний фінал гетьманату, на думку автора, був детермінований всім ходом подій, а Грамота про федерацію з Росією була тактичним маневром у фарс-мажорних обставинах, стала каталізатором (а не головною причиною) повстання [118, 235].

На жаль, складаючи історичне мозаїчне панно, О. Реєнт у низці моментів некритично поставився до деяких мемуарних свідчень, приміром, Н. Суровцевої. Зокрема, всупереч її твердженням, В. Винниченко ніяк не міг проводити 30 квітня 1918 р. засідання політичних партій на київській приватній квартирі [118, 77], оскільки перебував на хуторі Княжа Гора неподалік Канева і про переворот дізнався значно пізніше, взагалі ніякої участі в політичних подіях з кінця січня 1918 р. до арешту гетьманською вартою і наступного швидкого звільнення на початку липня 1918 р. не мав.

Не можна погодитися з істориком і в тому, що “грамота про федерацію з Росією ніяких практичних та юридичних наслідків не мала, залишаючись декларацією намірів”, що “цей політичний козир гетьманська влада вжила суто для внутрішнього користування” [118, 236]. Ця теза посилено відстоюється тими, хто намагається всіляко применшити ефект від одного з відчайдушних, водночас цілком закономірних кроків П. Скоропадського. Насправді, практична безрезультатність згаданого задуму була зумовлена зовсім не тим, що гетьманська адміністрація не доклала зусиль до реалізації документа. Особливу активність тут, природно,

виявляв Г.Афанасьєв — міністр закордонних справ, відомий антантофіл, який 14 листопада 1918 р. змінив на посаді міністра закордонних справ “германофіла” Д.Дорошенка.

Уже 16 листопада Г.Афанасьєв у телеграмі головнокомандуючому Добровольчої армії генералу А.Денікіну повідомив, що “українські сили в порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і на відновлення єдності Росії” [172, 2]. Наступного дня від А.Денікіна надійшла відповідь, в якій зазначалося: “Оскільки Україна стала на шлях російської державності, вважається необхідним досягти згоди з питань єдиного фронту, єдиного командування — для боротьби з більшовиками і єдиного російського представництва на міжнародному конгресі” [172, 6-7].

На черговому засіданні Ради Міністрів того ж 16 листопада 1918 р. Г.Афанасьєв повідомив присутніх про “намір урядів усіх новостворених у Росії держав зібратися на конгрес у Києві”. Уряд доручив міністру закордонних справ “з’ясувати всі необхідні для скликання такого конгреса дані, а також програму конгреса” і увійти з цього питання “у зносини з представниками всіх зацікавлених держав” [171, 49 зв].

20 листопада Г.Афанасьєв звернувся з відповідною телеграмою до командування Добровольчої армії, урядів Дону, Кубані, Тереку та Грузії, запропонувавши обговорити в Києві “загальний єдиний план боротьби з більшовизмом, як на зовнішніх кордонах, так і всередині держав і областей”, та спільну позицію на міжнародній мирній конференції щодо “запровадження порядку в окремих частинах Росії” [172, 8]. 2 грудня 1918 р. міністр закордонних справ Української Держави повторив своє звернення, визначивши днем проведення конгресу 18 грудня [172, 11].

Одночасно з цими кроками міністр закордонних справ Г.Афанасьєв повідомив країни Антанти про склад нового уряду та його мету — відновлення єдиної Росії на федеративних засадах, зі збереженням за Україною всіх правових гарантій її державної й національно-культурної самобутності і, головним чином, зі збереженням і зміцненням державного правопорядку в Україні [28].

Колишній посол Російської Республіки Василь Маклаков, зі свого боку, інформував міністра закордонних справ Фран-

ції Стефана Пішона, що реорганізація українського гетьманського уряду створює реальне підґрунтя для співробітництва. Тому Ясська конференція за участю представників держав Антанти та російських антибільшовицьких сил, що відбулася 16–23 листопада 1918 р., запропонувала Києву дотримуватися порядку, спокою і чекати приходу з Півдня військ Антанти, а зброю застосовувати лише проти більшовицьких повстанців.

Проте військові успіхи Директорії звели нанівець усі спроби Г.Афанасьєва врятувати гетьманат шляхом отримання допомоги від Антанти та білої Росії. (Далі буде)

Література

1. Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. — К., 1997.
2. Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. — 1988. — 21 липня.
3. Білян Л.Я. Історіографія Української революції 1917 — початок 1918 рр. Дисертація... к.і.н. — Львів, 2001.
4. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность. Февраль 1917 — июль 1918). Сб. документов и материалов. — К., 1990.
5. Бош Е.Б. Год борьбы. 2-е изд. С приложением биографических писем автора. — К., 1990.
6. Брик О. Тернистый шлях українського уряду (1918–1921). — Вінніпег, 1969.
7. Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. — Львів. 1 листопада 1998 року // Урядовий кур'єр. — 1998. — 3 листопада.
8. В 30-річчя самостійності й соборності. — Б. м., б.р. .
9. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К., 1992.
10. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. Львів. 1998. Т. 1. — 524 с.; Т. 2. .
11. Верстюк В.Ф. Українська революція // Історія України: нове бачення. — У 2-х т. — Т. 2. — К., 1966. ; Історія України. — К., 1997.; Там само. — К., 2000.; Вид. 3-е доп. й перероблене.
12. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. — К., 1997.
13. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). К., 1990. — Ч.І., ч.ІІ., Ч.ІІІ. ; Паралельно деякі сюжети з тритомника у 1990 і 1991 рр. були надруковані у журналах “Наука і суспільство” та “Дніпро”.

14. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.
15. Винниченко В. Краса і сила. Повісті та оповідання. — К., 1989.
16. Винниченко В. Сонячна машина — К., 1989
17. Винниченко В. Щоденник // Київ. — 1990. — № 9. — С.91-125; № 10. — С.96-110; № 11 — С.85-106; Дружба народів. - № 12. .
18. Винниченко В. Вибрані п'єси. — К., 1991.
19. Відновлення Української держави 1918 року. — Детройт, 1979.
20. Відомості Верховної Ради України. — 1997. - № 19.
21. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990.
22. Волковинський В.Н. Махно и его крах. — М., 1991 .
23. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17—22 октября 1918 г.: Протоколы. — К., 1991.
24. Выдрин Д.И. Невостребованные идеи или об истоках отечественной политологии. — К., 1992.
25. Галенко О.І., Яневський Д.Б. Перший уряд демократичної України. — К., 1992.
26. Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність. — С. 119-158.
27. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. — К., 1998. — 241 с.; Те ж саме // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999.
28. Голос Києва. — 1918. — 17(4) ноября.
29. Голос України. — 1992. — 16 квітня.
30. Горелов М. “Класократична” версія. // Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. — К., 1996.
31. Горелов М. Предтеча незалежної України // Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. — К., 1994.
32. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (грудень 1917 — початок 1919 р.). — К., 1993.
33. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й. — К., 1997
34. Грищенко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. — К., 1996.
35. Грищенко А.П. Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи I-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11—14 (24—27) липня 1917 року. — К., 1992.
36. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991;
37. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1991.
38. Грушевський М. Метеор. — Літературно-науковий вісник.. — 1919.— Кн. 2.
39. Грушевський М. На порозі Нової України. — К., 1991.
40. Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк — Львів — Київ — Торонто — Мюнхен, 1992.
41. Грушевський М. Наші завдання // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К., 1992.

42. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу. — К., 1991.
43. *Грушевський М.* Роковини, 20/17 падолиста 1917 // Літературно-науковий вісник. К., 1918. — Кн. 10/11.
44. *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988 — № 9.; № 10.; № 11.; № 12..
45. *Грушевський М.* Україна окремішна. — Літературно-науковий вісник.. — 1919. — Кн. 1. (Дзвін. — 1991. — № 4.
46. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991
47. *Деникин А.И.* Поход на Москву (“Почерки русской смуты”) — К., 1990.
48. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. — С. 397-420;
49. Дисертації по проблемах Української революції, захищені в Україні протягом 1991–2001 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002.
50. *Донцов Д.* За яку революцію. — Торонто, 1957. ;
51. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. 1992. — № 6.; ! 7-8;; № 9.; № 12.; 1993. — № 1.; № 2-3.; № 4-6.; № 7-8..
52. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів. — 1991. .; Те ж саме. — К., 1992. — Т.1. .; Т.2. .
53. Енциклопедія українознавства. — Т.2. — Мюнхен, 1949.; Т. 9. — Марсель — Париж, 1981.
54. *Жулинський М.* Володимир Винниченко (1880–1951) // Літературна Україна. — 1989. — 30 листопада;
55. *Жулинський М.* Художник, распятый на хресте политики. Судьба Владимира Винниченко // Дружба народов. — 1989. — № 12.
56. *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997.
57. *Збаразький С.* Крути: у 40-річчя великого чину 29-го січня 1918 — 29 січня 1958. — Мюнхен — Нью-Йорк, б. р.
58. *Іваник В.* Симон Петлюра — Президент України, 1879-1952. — Дрогобич, 1991. — 265 с.; 1993
59. Ідеї і люди визвольних змагань. 1917-1923. — Нью-Йорк, 1968
60. *Клименко В.* Українська гетьманська держава 1918 року: місце в українській революції // Нова політика, 1996, № 4.
61. *Климчик О.* “Я повернусь” // Симон Петлюра. Статті.
62. Комуністична партія України: з’їзди і конференції. — К., 1991.
63. *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навчальний посібник. — К., 1998.
64. *Кондуфор Ю.Ю.* Великий Жовтень і доля інтелігенції (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 12.
65. *Кондуфор Ю.Ю.* Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Український історичний журнал. — 1990. — № 11.
66. Конституційні акти України. 1917 — 1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.

67. Копиленко О.Л. “Сто днів” Центральної Ради. — К., 1992.
68. Копиленко О.Л. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991.
69. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917—1920. Навчальний посібник. — К., 1997. — 208 с.;
70. Коцур В.П. Коцур А.П. Історіографія історії України: курс лекцій. — Чернівці, 1999.
71. Ксенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (від історії національних катастроф до катастрофи національної історії). — К., 2003.
72. Кульчицький С. Форма і зміст радянської національної державності // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — К., 1997.
73. Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. — К., 1978.
74. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — 1999. — Вип. 7.
75. Кучма Л. До читачів журналу // Пам’ять століть. — 1998. — № 1.
76. Левенець Ю., Гошуляк І. Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002.
77. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // В’ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. 1. — Київ — Філадельфія — 1995.
78. Липинський В. Листування. — Т.1 (А-Ж). — К. — Філадельфія, 2003.
79. Липинський В. Студії. Т.1. В’ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. — Київ, Філадельфія, 1994.
80. Лисяк-Рудницький І. В’ячеслав Липинський; В’ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель; Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу та ін. // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.2. — К., 1994.
81. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. Т. 1. — К., 1994.
82. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники; Українська революція з перспективи сорокаліття; Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. — Т. 2.
83. Літературна Україна. — 1998. — 29 січня.
84. Лозицький В. Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. — 1989. — 24 серпня;
85. Лозицький В. Не сприйнявши нових реалій. Сторінки політичної біографії В.К. Винниченка // Під прапором ленінізму. — 1989. — № 12.

86. *Лукінов Ю.* Третій Президент. — К., 1996.
87. *Маршрутами історії.* — К., 1990.
88. *Махно Н.* Воспоминания, материалы и документы. К., 1991.
89. *Махно Н.* Воспоминания. К., 1991. — Кн. 1. — 211 с. — Кн. 2. — 162 с.; Кн. 3.
90. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* — Київ — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999.
91. *Мироненко М.* Українська національна революція. — Мюнхен, 1951.
92. *Мироненко О.М.* Витоки українського революційного конституціоналізму. 1917—1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. — К., 2002.
93. *Мироненко О.М.* Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995.
94. *Михайло Грушевський.* — К., 1996.
95. *Мірчук П.* Українсько-московська війна (1917—1919). — Торонто, 1957.
96. *Млиновецький Р.* Назв. праця. — С. 8 (посилання робляться на львівське видання, автентичне з канадським).
97. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (“Про що історія мовчить”). — Львів, 1994.
98. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (Про що “історія мовчить”). Друге видання, переглянуте і значно доповнене. Торонто, 1970.
99. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (Про що “історія мовчить”). Т. 2. Друге видання переглянуте і значно доповнене. Б. М., 1973.
100. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993.
101. *Нова рада.* — 1918. — 22 березня.
102. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського.* 1873 — 1945. — К., 1993.
103. *Очерки истории Коммунистической партии Украины.* Изд. 4-е, доп. — К., 1977.
104. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995.
105. *Павло Скоропадський.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія, 1995.
106. *Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 г.: Протоколы.* — К., 1988.
107. “Передусім признання нашої незалежності”. Невідомий лист М. Грушевського // Літературна Україна. — 1996. — 9 вересня.
108. *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. — К., 1994
109. *Петлюра С.* Московська воша: Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити. — Париж, 1966.

110. *Петлюра С.* Народе український. Вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992
111. *Петлюра С.* Статті. — К., 1993.
112. *Петлюра С.В.* Статті, листи, документи. В 2-х т. Нью-Йорк, 1956. — Т. 1.; Т. 2
113. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Мюнхен, 1976 (репринтне відтворення. — К., 1992).
114. Про минуле заради майбутнього. — К., 1989.
115. *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1919 року). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1997.
116. *Прохода В.* Симон Петлюра. — Новий Ульм. 1968.
117. *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. — Харків, 1996.
118. *Реєнт О.* Павло Скоропадський. — К., 2003.
119. *Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. — 1921 рік). Події на східних теренах національної території // *Реєнт О.П.* У робітних історичної науки. — К., 1999.
120. *Реєнт О.П., Симоненко Р.Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919 р.). Збірник документів. К., 1996.
121. *Рент О.П.* Більшовизм і українська революція 1917—1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. — К., 1994.
122. *Рент О.П.* Робітництво України і Центральна Рада. — К., 1993.
123. *Рецензії В.Т.Сарбей* (Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 145-149); *Б.І.Андрусишина* (Там само). — 2000. — № 3. — С. 137-143; *В.П.Воловика і П.С.Григорчука* (Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія). — Вінниця, 2000. — С. 274-278 та ін.; *Калінець Ю.* Українська революція як складний феномен // Віче. — 1998. — № 10. — С. 157-159; *Його ж.* Феномен Української революції // Там само. — 1999. — № 6. — С. 156-159.
124. *Романчик О.* Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. — К., 1990
125. *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання. 1917—1921 рр. — К., 1999.
126. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. — Тернопіль. — 1991.
127. *Сарбей В.* Як нам ставитися до М.Грушевського // Радянська Україна. — 1988. — 27 серпня;
128. Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. — К., 1996.
129. Симон Петлюра. Державний муж. — Нью-Йорк 1957.
130. *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992.
131. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. — К., 1991.
132. Слово Президента України достойного Леоніда Кравчука

24 серпня 1992 року в Маріїнському палаці // Державний Центр Української Народної Республіки в екзіні. Статті і матеріали. – Філадельфія – Київ – Вашингтон. – К., 1993.

133. *Солдатенко В.Ф.* Вступ. Історіографічні нотатки // Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.3-66;

134. *Солдатенко В.Ф.* Вступ. Попередні міркування та застереження // Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – С.3-26;

135. *Солдатенко В.Ф.* Вступ. Попередні міркування та застереження. Висновки // Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – С.3-26; 405-418;

136. *Солдатенко В.Ф.* Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроби оцінки деяких тенденцій вивчення державотворення в добу революції 1917 – 1920 рр. // Україна: ретроспектива і перспектива. Збірник. – К., 1999. – С. 62-67;

137. *Солдатенко В.Ф.* Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки вивчення процесу державотворення в добу революції 1917 – 1920 рр.) // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали між нар. наук. конф. 15–16 грудня 1998. – К., 1998. – С. 17-24;

138. *Солдатенко В.Ф.* До питання про початок громадянської війни на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С.16-26;

139. *Солдатенко В.Ф.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. К., 2003. – С. 205-250;

140. *Солдатенко В.Ф.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну в 1920 р. // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 14-24, № 2. – С. 14-22, № 3. – С. 21-30.

141. *Солдатенко В.Ф.* Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С.68-85; № 2. – С. 27-48;

142. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 24-25, 135;

143. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999.

144. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. К., 1997.

145. *Солдатенко В.Ф.* Чотири кроки у безвихідь (Центральна Рада та її універсали) // Радянська Україна. – 1990. – 19, 20 січня;

146. *Солдатенко В.Ф.* У пошуках коріння сучасної української державності // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах. Зб. наукових праць у 2-х ч. – Ч. 1. – К., 1999. – С. 26-32.

147. *Старух О.В.* Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція 1917 – початок 1918 рр. – С. 65-118;

148. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Торонто. Т. 1. — 1962. — 272 с.; Т. 2. — 1963. — 248 с.; Т. 3. — 1963. — 276 с.; Т. 4. — 1964.
149. *Субтельний О.* Україна: Історія // Український історичний журнал. — К., 1991. — № 4. — С. 124-137; 1 6. — С. 102-112; 1 7. — С. 113-124.
150. *Субтельний О.* Україна: Історія. — К., 1991 — 512 с.; 1992 — 512 с.; 1993 — 720 с.; 1994
151. *Тимошук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень — грудень 1918). — Харків, 2000.
152. *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. Ч. 1. 10 клас. — К., 1994.
153. *Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф.* Магістралі й глухі кути Української революції //Українська революція 1917 — початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. — С. 27.
154. *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. — К., 1991
155. У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918. — Торонто, 1978. — 183 с.
156. Українська державність: історія і сучасність. Матеріали науково конференції. Січень 1993 р. — К., 1993..
157. Українська революція і державність (1917—1920 рр.). Науково-бібліографічне видання. — К., 2001.
158. Українська революція. Документи 1919—1921 рр. — Нью-Йорк, 1984. — 478 с.
159. Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. Збірник наукових статей. Запоріжжя, 1985.
160. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — 591 с.; Т. 2. — 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997.;
161. Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003.
162. Учасникам міжнародної конференції “Центральна Рада та український державотворчий процес” // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). Ч. 1. — К., 1991. — С. 6-7.
163. *Феденко П.* Влада Павла Скоропадського (п’ятдесяті роковини перевороту в Україні). — Лондон — Мюнхен, 1968
164. *Федченко П.* Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В.Винниченка // Київ. — 1987. - № 12. — С. 49-59;
165. *Фещенко-Чопівський І.А.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. — Житомир, 1992.
166. *Хміль І.В.* Перший Всеукраїнський селянський з’їзд (28 травня — 2 червня 1917 року). — К., 1992.
167. *Хміль І.В.* Український національний конгрес — з’їзд 6-8 квітня 1917 року. — К., 1994.

168. *Хміль І.С.* Петлюра і петлюрівщина // Український історичний журнал. — 1990. — № 3. — С.107-119;

169. *Хміль І.С.* Політична діяльність В. Винниченка // Український історичний журнал. — 1989. — № 7. — С.82-91;

170. *Хміль І.С.* Політичні метаморфози Симона Петлюри // Україна. — 1991. - № 4. — С.18-20;

171. ЦДАВО України — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 49 зв.

172. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк.2.

173. *Шусь О.* Всеукраїнські військові з'їзди. — К., 1992.

174. *Яневський Д.* Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (грудень—листопад 1917 р.). — К., 1990.

175. *Яневський Д.Б.* Маловідомі Конституційні акти України 1917—1920 рр. — К., 1991.

Бойко О.Д.

УКРАЇНА МІЖ ПУТЧЕМ І ПУЩЕЮ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУСПІЛЬНО–ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ (СЕРПЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1991 Р.)

У грудні 1991 р., не доживши кількох тижнів до свого чергового – 69-го дня народження, припинив існування Радянський Союз. В результаті з політичної карти світу не просто щезла остання імперія в Європі, а кардинально порушився світовий баланс сил, різко загострилися локальні конфлікти, суттєво змінилися геополітичні вектори багатьох країн, на уламках СРСР утворилась ціла низка молодих незалежних держав, однією з яких була Україна.

Завершальний етап існування Радянського Союзу – серпень – грудень 1991 р., (варто додати, існування юридичного, а не фактичного), був доволі подієвонасиченим та драматичним.

Спроба консервативного табору перейти до активних дій, силою взяти соціальний реванш знайшла своє втілення у здійсненні 19 – 21 серпня 1991 р. державного перевороту. Варто підкреслити, що серпневі події 1991 р. викликали серйозні зміни у державному і суспільному житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. Уже 20 серпня 1991 р. естонський парламент прийняв рішення про державну незалежність республіки, наступного дня вищий законодавчий орган Литви затвердив Конституційний закон про державний статус республіки. Україна юридичне рішення про незалежність прийняла 24 серпня. Невдовзі після України про свою незалежність оголосили Білорусія, Молдова, Азербайджан, Киргизстан, Узбекистан.

Помітна активізація розгортання процесу суверенізації у післяпутчовий період суттєво змінила геополітичну ситу-

ацію на теренах СРСР: по-перше, різко зросли відцентрові тенденції; по-друге, практично перед кожною з республік постали питання та проблеми яких раніше не було: кордони, дефіцитні ресурси, статус національних меншин, зовнішньополітичне визнання тощо.; по-третє, Росія абсолютно відверто почала виявляти імперські амбіції, претендувати на право єдиного спадкоємця СРСР і нового центру інтеграції.

22 серпня Б.Єльцин видав указ “Про забезпечення економічної основи суверенітету РРФСР”, відповідно до якого всі підприємства та організації, що розташовувались на території республіки переходили у підпорядкування Росії. 25 серпня 1991 р. під тиском обставин (в першу чергу російського керівництва) М.Горбачов був змушений видати указ про ліквідацію Ради Міністрів СРСР, місце якого тимчасово мав зайняти Комітет оперативного управління народним господарством. Показово, що його очолив російський прем'єр-міністр І.Силаєв, а заступниками стали відомі актори російської (втім, на той час ще союзної) політичної сцени – А.Вольський, Ю.Лужков та Г.Явлінський. На думку російських аналітиків, утворення згаданого Комітету та розстановка ключових фігур по суті проілюстрували одну з основних політичних тенденцій післяпутчового періоду – “переведення союзних структур під управління російських органів влади” [24].

Такий розвиток подій у Москві викликав невдоволення і стурбованість політичних еліт решти союзних республік. Очевидно інтегрально висловив суть їх позиції Л.Кравчук, який вже на початку вересня 1991 р. акцентував: “Центр розвалився, його немає. Той комітет, який працює, не може виконати навіть елементарних функцій. **Але, боюсь, щоб нас не пограбували, щоб ми не виявилися обдуреними, бо зараз хто ближче, хто активніший, той хоче перебрати до себе якомога більше** (виділено – О.Б.)” [15].

Самочинного проголосивши себе фактично новим Центром, Росія була абсолютно незацікавлена у пришвидшенні “параду суверенітетів” і у наростаючій дезінтеграції Радянського Союзу, ключовими важелями влади якого вона поступово оволодівала. Саме в руслі цих процесів слід розглядати заяву прес-секретаря Б.Єльцина П.Вошчанова від 26 серпня 1991 р., у якій зазначалось, що Росія не ставить під сумнів право на самовизначення, “однак існує проблема

кордонів, неврегульованість якої можлива і є допустимою лише при існуванні закріплених відповідним договором союзницьких стосунків. У разі їх припинення РРФСР залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів. Сказане стосується всіх союзних республік”. Основні претензії Росія мала до ключових гравців “ново-огарьовського процесу” – України, якій, за словами прес-секретаря російського Президента, під “ювілей” передали Крим, та Казахстану, якому в “ході освоєння цілини” були прирізані території Омської та Оренбурзької областей.

Переговори, що відбулись між представниками Росії та України для обох сторін були не простими і повчальними. На їх динаміку суттєво вплинула політична ситуація в Україні, яка на той час вже радикально змінилась порівняно з досерпневою. У результаті українська влада не “проковтнула” заяву прес-секретаря Президента РРФСР та докори прибулої делегації а досить різко на них відреагувала; численні учасники демонстрацій протесту проти дій російської сторони змусили візитерів різко змінити та пом’якшити свою позицію, і навіть відмежуватися від власного Президента шляхом акцентування думки про те, що заява прес-секретаря Б. Єльцина – ще не позиція російського парламенту [18]. Невдовзі заяву П. Вошанова було дезавуайовано.

На цьому етапі у російської сторони були, на перший погляд, досить серйозні аргументи на користь укладення нового Союзного договору. По-перше, необхідно зберегти державу від краху, а оскільки саме союзні структури виконували роль державних, то їх варто залишити хоча б на перехідний період. По-друге, не можна допустити дроблення керівництва Збройними Силами у державі, нашпигованій ядерною зброєю. По-третє, ліквідація союзних міністерств в умовах катастрофічної економічної ситуації призведе до автоматичного руйнування каркасу радянської економіки, що зумовить реальну загрозу економічного розпаду та краху. По-четверте, російські демократи стверджували, що прискорений курс на набуття незалежності може сприяти консервації націонал-комуністичних режимів у тепер вже суверенних республіках.

Втім, як влучно підкреслив публіцист А. Костюков, “ніхто з братніх республік, схоже не вірить в добрі наміри об’єд-

нувальниці Росії, підозрюючи під чепчиком сестри милосердя картуз “старшого брата (виділено – О.Б.)” [30]. Республіканські еліти чудово розуміли, що справжньою суттю і своєрідним зверхзавданням російської стратегії у цей час стало намагання втримати під своїм впливом та контролем все, що можна було втримати; одержання під тиском нафтової та газової труб максимального результату від поділу спадщини Радянського Союзу, а при сприятливій політичній кон’юнктурі у ході трансформування старого союзного центру оволодіння основними важелями впливу на пострадянському просторі.

У цьому зв’язку, очевидно має рацію колишній прес-секретар М.Горбачова А. Граčov, який характеризує перебіг подій в СРСР другої половини 1991 р., зазначав, що “в цілому еліта “першої серед рівних” Росії на противагу іншим республікам не мала політичних претензій до “імперського центру”...тому, що принаймні на тому етапі розраховувала, взявши Кремль, сама зайняти його місце” [7]. Російський історик Т. Ворожейкіна, аналізуючи перші кроки російських демократів, що знаходились при владі, у післяпутчовий період, підкреслювала: “нове російське керівництво підтвердило, що у Росії будь-яка визвольна ідея (соціалістична, демократична) рано чи пізно неодмінно зливається з імперською” [6].

Між тим суспільні процеси в післяпутчовий період у СРСР розвивались доволі динамічно і вимагали радикальних рішень та дій. 2–5 вересня 1991 р. проходив V (позачерговий) З’їзд народних депутатів СРСР. Розвиток подій на цьому форумі був надзвичайно драматичним. Виступ Н. Назарбаєва, який оголосив “Заяву Президента СРСР та вищих керівників союзних республік”, шокує вплинув на зал. Пізніше один з членів команди Горбачова В. Медведев напише у своїх спогадах з приводу цього моменту з’їзду: “...по суті такі рішення необхідні, як останній шанс для врятування країни. Звичайно ззовні вони виглядають не дуже демократично, але така вже ситуація” [21]. Мета зробленого кроку полягала в тому, щоб нестандартною, радикальною дією нейтралізувати консервативні сили, які домінували у союзному парламенті, а підґрунтям для прийняття такого рішення було поступове переміщення реальної влади у республіки, які одна

за одною проголошували свій суверенітет. З огляду на викладене, очевидно, можна погодитися з думкою колишнього працівника апарату Президента СРСР З. Станкевича, про те, що саме на відрізок 19 серпня – 5 вересня 1991 р. кардинально змінилося співвідношення сил між прибічниками та противниками збереження СРСР, як суверенної держави. Причому відбулося суттєве посилення позицій останніх [27].

Отже, у цей період ситуація у СРСР дедалі глибше після серпня занурювалась у біфуркаційну зону розвитку, у якій різко зростав ступінь невизначеності, втрачалась суспільна рівновага і гострішою ставала потреба швидкої розробки комплексу радикальних, нестандартних, а головне – ефективних трансформаційних моделей змін та практичних дій по їх реалізації, які б забезпечили не лише стабілізацію системи, а й її вихід на якісно новий динамічний режим.

Утворення 3'їздом народних депутатів СРСР Держради по суті завершило процес легалізації реально існуючого закритого клубу керівників республік, який активно обговорював у режимі суворої таємності майбутню долю СРСР в рамках “ново-огарьовського процесу” ще з квітня 1991 р. Втім, очевидно, деякі акценти і навіть базові принципи у позиціях республіканських лідерів після серпневих подій суттєво змінилися, що радикально вплинуло на хід, динаміку та напрям переговорного процесу. В цьому зв'язку не випадково фахівці акцентують, що новостворена Держрада “на практиці була не органом “для узгодження вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики, що заторкували загальні інтереси”, як декларувалося спочатку, а інститутом, у межах якого оформляли свій рух до цілковитої незалежності республіки, що відчували смак свободи. Під дахом Держради відбувався демонтаж союзних структур. Головну роль у цьому процесі, що отримав назву “Ново-Огарьово – 2”, грали Росія та Україна” [1].

Держрада протягом жовтня – листопада 1991 р. провела сім засідань. По суті рішення цього досить впливового суб'єкта політичного процесу практично зводилося до трьох цілком прагматичних позицій: по-перше, визнати і легітимізувати політичні реалії у республіках, навіть тоді коли вони суперечили діючому союзному законодавству; по-друге, усунути політичні структури, що заважали подальшому розвитку

суверенізації республік; по-третє, уникнути обвального, неконтрольованого розвалу союзних структур. У цьому плані показовим було вже перше засідання Держради 6 вересня 1991 р., на якому всупереч діючому союзному законодавству була визнана незалежність Латвії, Литви та Естонії.

Характерно, що найбільш реальним та ефективним важелем для запобігання обвального розпаду СРСР була визнана стабілізація економіки. Варто підкреслити, що теза про економічну інтеграцію була ключовою у ході “ново-огарьовських” дискусій восени 1991 р. І це невипадково: шляхи політичної реформації та пошуки моделі консолідації на новій основі такої ускладненої структури як СРСР виходили за межі найсміливіших і найрізноманітніших футуристичних програм і проєктів, саме тому на той час союзні “інтегратори” цілком прагматично зробили ставку на економіку, стверджуючи, що лише у спільному союзі республіки зможуть вийти з економічної кризи, а в подальшому нормалізують інші сфери суспільного життя.

Отже, першоцеглиною майбутнього державного утворення повинна була стати економічна консолідація, через яку планувалось простимулювати та прискорити процес політичної інтеграції. На приховані політичні пружини розвитку економічних процесів на міжреспубліканському рівні неодноразово вказували політичні оглядачі. Зокрема, М. Шакіна з усією відвертістю зазначала на сторінках “Нового времени”: “...розмови про те, що економічна угода колишніх республік СРСР не має на увазі нічого крім економічної доцільності, — для простаків. Мета таких розмов — не налякати республіки, які бажають вважати себе незалежними, і дати їм для початку міцно “зав’язнути” у спільному економічному просторі. А потім на столі опиниться цілком політичний Союзний договір” [33].

1 жовтня 1991 р. у Алма-Аті відбулась зустріч 13 керівників республік, на якій обговорювалися основні положення проєкту Договору про економічне співтовариство в межах СРСР.

На цьому зібранні Україну представляли заступник Голови Верховної Ради України В.Гриньов та Прем’єр-міністр республіки В.Фокін, які брали активну участь у дискусії. Зокрема, українська делегація категорично виступила

проти спроби надання заключній Заяві політичного характеру і навіть зняла свій підпис з цього документа.

Ще одним каменем спотикання стала проблема бачення майбутньої моделі Союзу. Президент Казахстану Н. Назарбаєв висловився за побудову могутньої федеративної держави, у відповідь на це В.Гриньов заявив, що не слід змішувати політичні поняття з економічними. Заступник Голови Верховної Ради України наполягав і на тому, що співтовариству не потрібні ні Президент, ні стара структура Союзу. Всі ці заяви та демарші дали підставу засобам масової інформації заявити про “особливу позицію” України [29].

З новою силою дискусія стосовно основних положень проекту Договору про економічне співтовариство розгорілась 11 жовтня на засіданні Держради. Втім, як к не намагався Г.Явлінський, який в черговий раз виступав як гравець “команди Горбачова”, переконати присутніх у перевагах спільного економічного простору здійснити це було надзвичайно важко, оскільки на цьому етапі дедалі більшу роль у визначенні подальшої долі СРСР почали відігравати політичні пріоритети і розрахунки республіканських еліт. Саме тому, як і варто було очікувати, ключові суб’єкти переговорного процесу, відчуваючи слабкість Центру, різко підвищили свої ставки – представники делегацій Росії, України та Азербайджану зробили заяви про те, що підпишуть угоду лише за певних умов.

Хоча позиція України і викликала, як писали газети, “напруження” з Росією, яка оголосила себе, не рахуючись з іншими республіками, правонаступницею власності колишнього Союзу, все ж вона була односторонньо підтримана в Алма-Аті 12 республіками. Така реакція республіканських лідерів була зумовлена, очевидно, тим, що комплекс документів, які мали регулювати подальше економічне життя на пострадянському просторі, включав не лише договір про економічну співдружність, а й два десятки угод, у яких мали б детально відображені механізми регулювання економічних відносин, а саме ці життєво важливі документи ще не були підготовлені. За цих обставин швидке підписання Договору про економічну співдружність асоціювалось з одруженням “всліпу”, адже всі його позиції могли бути зведені нанівець угодами, які б приймалися заднім числом.

Між тим економічна ситуація ставала дедалі кризовішою. Спад виробництва в СРСР у 1991 р. склав 15%, а у 1992 р. очікувався, за розрахунками експертів, 23–25%. Безробіття сягнуло двох мільйонів осіб, рівень інфляції – 2–3% щомісяця, зовнішній борг – 800 млрд. крб. Зупинка виробництва і зростання цін у 2–3 рази могли створити протягом дуже короткого часу по суті тупикову ситуацію[34, 476]. За цих обставин 18 жовтня 1991 р. Президентом СРСР та керівниками 8 республік був підписаний Договір про економічне співтовариство суверенних держав. Україна, Молдова, Грузія та Азербайджан з різних причин проігнорували підписання цього документу.

Варто підкреслити, що у цей час процес суверенізації ще продовжувався – 27 жовтня було проголошено незалежність Туркменії. Такий стан справ свідчив про те, що на цьому етапі значна частина суб'єктів загальносоюзного політичного простору з різних причин перебувала різноступеневу у стані невизначеності: у надрах республіканських механізмів влади значною мірою похапцем відбувалось остаточне з'ясування позицій, підрахування ресурсів та окреслення політичних векторів майбутнього розвитку, мобілізувалися ресурси, формувалася громадська думка. Очевидно саме тому, характерними рисами позицій та дій більшості колишніх республік у ході переговорів щодо економічного союзу були обережність та уповільненість.

Намагаючись прискорити та інтенсифікувати процес економічної інтеграції, Центр ініціював звернення до Верховної Ради України, підписане М. Горбачовим та лідерами восьми республік, що уклали договір про економічну співдружність [3].

Беручи до уваги те, що московські архітектори оновленого Союзу вбачали у підписанні економічної угоди перший крок до майбутньої більш тісної інтеграції, ця фраза мала не лише економічний, а і свій геополітичний, етнополітичний, демографічний, та воєнний виміри. По-перше, враховуючи, що на даному етапі у процесі формування оновленого Союзу активно брали участь лише дві слов'янські і шість мусульманських (п'ять з них тюркомовні) республік, цілком реальною була перспектива зміни зовнішньополітичної вектору з європейського на азіатський; по-друге, збільшення

ступеню етнічної та конфесійної неоднорідності майбутнього державного утворення, яке було б одночасно тюрко-слов'янським та християнсько-мусульманським могло різко знизити ступінь його єдності та міцності, суттєво погіршити функціональні можливості новоствореної державності, посилити з моменту утворення потужні відцентрові тенденції; по-третє, слов'янські та азіатські народи, що планували увійти до оновленого Союзу мали різну динаміку демографічного зростання, яка в перспективі могла призвести до абсолютного домінування азіатського етносу (за оцінкою З. Бжезинського, “будь-яка нова євразійська єдність, побудована на чисто російській владі, без України, неминуче ставатиме з кожним наступним роком менш європейською і більш азіатською”) [2].; по-четверте, в разі ігнорування Україною консолідаційних процесів з іншими союзними республіками в економічній та політичній сфері Союз мав шанс втратити статус “держави однієї ядерної кнопки”.

Аналізуючи ситуацію, що склалась, Г. Старовойтова та В. Свобода, натякали, що наша республіка, уникаючи втягування в економічний союз, в такий спосіб торує шлях до незалежності, робили глибокий та багатозначний висновок: “...можна припустити: вичікувальна позиція України має не просто тактичний характер, що враховує нинішню політичну кон'юнктуру. Причини та наслідки обережності лідерів України можуть виявитися значно глибшими...”[28].

Наприкінці жовтня ситуація з вирішенням питання “Підпише, чи не підпише Україна Договір про економічну співдружність?” стала критичною. Намагаючись убезпечити республіку від найменшої загрози втратити незалежність, український парламент прийняв рішення про недоцільність участі України у створенні та діяльності будь-яких міжреспубліканських структур, “які призводять або можуть призвести до включення України як частини в іншу державу”[23].

4 листопада 1991 р. відбулось чергове засідання Держради, на якому були присутні президенти восьми республік та прем'єр-міністри України і Вірменії. Мова йшла про модель майбутнього Союзного договору. Заяви Б. Єльцина, які прозвучали на листопадовому засіданні Держради, про те, що “ми намагаємося, не зважаючи на всі ускладнення створити нову державу — Союз Суверенних держав”, план

економічних реформ буде узгоджений з республіками; “Росія не збирається створювати власну армію і в цьому процесі не буде ні першою, ні другою, ні третьою, ні четвертою” приспали увагу М. Горбачова, оскільки створювали ілюзію про те, що російський Президент усвідомив і прийняв аргументацію команди “горбачовців” щодо майбутньої долі Союзу.

Втім, вже на цьому зібранні був тривожний для Президента СРСР сигнал: у обговоренні його сорокахвилинної доповіді взяв участь лише один Н. Назарбаєв. Радіо “Свобода” так прокоментувало цей момент: “лідери неросійських республік не готові йти на відкрите з’ясування стосунків з Єльциним, а сам Єльцин усією своєю поведінкою мав намір показати, хто в цій залі справжній хазяїн” [31]. Однак, Президент СРСР в той час не дуже цим переймався, адже він досяг на цьому етапі головної мети: повідомлення про засідання Держради містило важливу констатацію — 14 листопада 1991 р. буде парафоровано узгоджений проект союзного договору.

Між тим, 6 листопада 1991 р. у сесійній залі українського парламенту розгорнулась гостра дискусія, суть якої полягала у вирішенні одного питання — “Давати чи не давати згоду Верховної Ради на парафування Договору про економічне співтовариство?”. У ході обговорення висловлювались різні думки та застереження. Присутні у залі українського парламенту коливалися, і тоді В. Фокін, вийшовши на трибуну, багатозначно застеріг: “Як у відомому романсі “а на последок я скажу”: відмовившись ухвалити договір, наголошую про економічне співробітництво, покладаємо на себе відповідальність за тяжкі наслідки” [16]. (Прем’єр-міністр справді мав рацію, адже на момент парафування Договору Україна за найоптимістичнішими оцінками на підставі світових цін мала негативне сальдо між ввезенням і вивезенням найважливіших видів продукції, яке становило 12 млрд. доларів. Це означало, що у разі розриву з членами економічного співтовариства, наша республіка вже у листопаді мала б 1,5 млн. безробітних, а наступного місяця ця цифра могла б зрости до 3,5 млн. осіб. Плюс до цього: через два-три місяці падіння обсягів виробництва перевищило б критично допустиму позначку, яка становить 25%. За оцінкою Вітольда Павловича, ви-

словленою 13 листопада 1991 р. на прес-конференції, “це означало б повний економічний крах” [5]). Чи то останній аргумент виявився досить переконливим, чи, як писали газети, “група 239 діє, хоч КПУ немає”, остаточне рішення було прийняте – за парафування Договору проголосували 236 депутатів [16].

Того ж дня В.Фокін, прибувши в Москву, поставив свій підпис під Договором про економічне співтовариство та ствердив “Угоду про принципи торгово-економічних відносин між Україною і РРФСР на 1992 р.” Здійснюючи цей певною мірою вимушений крок, тогочасна правляча українська еліта намагалась відтягнути час до референдуму і саме тому акцентувала увагу на двох важливих юридичних моментах: по-перше, парафування, це лише згода брати участь у договірному процесі, а зобов’язання виконувати настане лише тоді, коли сесія Верховної Ради ратифікує Договір про економічне співтовариство; по-друге, цей документ буде виноситися на ратифікацію разом з усіма додатками (більше 25), які потребують надзвичайно тривалого часу для їх узгодження. Крім того, українське керівництво зайняло дуже жорстку позицію у питанні політичних аспектів подальшої еволюції Союзу. Зокрема, Л. Кравчук однозначно заявив 8 листопада на своїй прес-конференції у Києві, що “ново-огарьовський процес вже не існує і не потрібно до нього повертатися” і додав “ми будемо виступати і виступаємо проти того, щоб утворювалися будь-які, навіть з найменшим натяком, центральні органи” [19].

Втім, навіть за цих обставин (підписання Україною договору про економічне співробітництво) реалізувати оптимістичні плани М. Горбачова щодо парафування проекту союзного договору в середині листопада так і не вдалося. 14 листопада Б. Єльцин при підтримці С. Шушкевича не очікувано для більшості, яка була переконана, що обговорює вже узгоджений попередньо текст, висловився проти створення єдиної держави. Після виступу Президента Росії спалахнула гостра чотиригодинна дискусія, в епіцентрі якої знаходились принципи питання: Який базовий принцип має лежати в основі подальшої еволюції СРСР ? Яка модель буде взята за основу – союзної держави чи союзу держав ? Розглядалося три варіанти майбутнього Союзу: 1) Союз суверенних дер-

жав, що не має взагалі централізованого державного зв'язку; 2) Союз з федеративною чи конфедеративною формою державного зв'язку; 3) Союз, що виконує деякі державні функції, але без статусу держави та назви [26]. Атмосфера засідання все більше розпалювалась. Цілком реальна загроза М. Горбачова піти у відставку на цьому етапі не вписувалась у плани Президента РРФСР, який ще не оволодів ключовими важелями управління в межах території СРСР, і тому Борис Миколайович пішов на компроміс. Суть укладеної між лідерами угоди полягала в тому, що базовими принципами майбутньої моделі Союзу стали створення єдиної конфедеративної держави (за Горбачовим) , відсутність єдиної конституції (за Б. Єльциним) [14, 35, 36, 38]. Отже, ініційовані Б. Єльциним політичні торги відбулися.

Характерно, що на фініші зустрічі Президент Росії прокинув “українську карту”, заявивши, що слід створити умови для приєднання України до політичного об'єднання, яке утворювалося. Варто підкреслити, що Б. Єльцин, як досвідчений політичний гравець, всебічно розробляв “українську тему”: з одного боку, він загрозив тому, що Україна в Союз не піде тиснув на М. Горбачова і підписантів Союзного договору, щоб максимально послабити централістські основи майбутнього державного/міждержавного утворення, з іншого — мав досить прагматичне ставлення до свого ситуативного партнера/інструменту (?) політичної дії про що свідчить його заява: “При укладенні економічної угоди ми підрахували, що у перерахунку на світові ціни взаємних зобов'язань між Україною і Росією різниця на нашу користь повинна становити 80 млрд. доларів. Якщо Україна погодиться ввійти до Союзу — можемо їй цей боржок забути, якщо ні — нехай платять” [14, 37].

Укладений між Б. Єльциним та М. Горбачовим компроміс став підґрунтям для прийняття остаточного (чи ба, чергового проміжного) позитивного рішення: на прес-конференції учасники засідання Держради в один голос стверджували — “Союзу бути”.

Втім, ситуація навколо союзного договору лишалась ще доволі напруженою. Масла у вогонь підлив Л. Кравчук, який у своєму інтерв'ю газеті “Труд” 19 листопада 1991 р., розмірковуючи над можливими векторами розвитку суспільно-

політичних процесів у СРСР, окреслив таку модель інтеграції: “... я думаю, що було б непогано, саме зараз, коли накопичилося маса проблем, які важко вирішити..., декільком республікам, скажімо Україні, Білорусі і Росії, виступити ініціаторами створення такого співтовариства, у якому всі держави, що до нього входять були б рівноправними... І вирішувати їх спільно, дружньо, залишаючись державою без будь-якого політичного центру”[32]. Отже, ключова ідея подальшої біловезької угоди була публічно заманіфестована. Знаючи реальну вагу тогочасної “української карти”, можна з впевненістю стверджувати, що висловлена українським лідером теза не лишилась поза увагою ключових політичних гравців, отримала значний резонанс не лише у Москві та Мінську, а й в інших республіканських центрах, які одразу взяли за прорахування сценаріїв можливого розвитку подальших подій.

Усі крапки над “і” повинні були бути поставленими 25 листопада 1991 р. Розпочинаючи засідання Держради, М. Горбачов підкреслив, що сьогодні має відбутися парафування Союзного договору. Однак, вже на початку зібрання прозвучала сенсаційна заява Б.Єльцина про те, що “з’явилися нові моменти” (до речі, одним з цих “нових моментів” цілком могло бути і листопадове інтерв’ю Л. Кравчука газети “Труд”) і російський парламент не ратифікує договору, в основі якого лежить концепція конфедеративної держави, а проголосує лише за конфедерацію держав. Крім того він додав, що “без України Союзу не буде. Вона ж може прийняти рішення, яке одразу розвалить Союз. Достатньо для цього запровадити власну валюту”[34, 477 – 478].

Відчувши, що у ході чергової політичної баталії вдасться ще більше врізати повноваження Центру (якщо не скасувати його взагалі), С. Шушкевич, С. Ніязов, і І. Карімов підтримали Президента Росії, стверджуючи, що не варто поспішати з парафуванням, а краще розіслати проект Союзного договору до Верховних Рад для обговорення. Горбачова підтримали лише Н. Назарбаєв та О. Акаєв, які, очевидно, були не стільки палкими прибічниками моделі конфедеративної держави, скільки не бажали надмірного посилення Б.Єльцина.

У подальшому ході дискусій все ж вдалось знайти ком-

промісне рішення і до відставки М.Горбачова справа не дійшла. У підписаному комюніке констатувалося: виносячи узгоджений текст договору на обговорення парламентів, члени Держради виходять з того, що договір буде підписано та ратифіковано до кінця поточного року. Втім, у це мало хто вірив, більшість ключових політичних гравців чудово розуміла – це не відкладена політична партія, а по суті її фінал. Подальший вектор розвитку подій в СРСР визначався вже за стінами Держради – в Україні, де менше ніж за тиждень мав відбутись всенародний референдум та вибори Президента.

Характеризуючи сумарний вектор суспільних настроїв перед референдумом, “Литературная газета” писала у своєму прогнозі: “Звичайно, теоретично можна уявити собі ситуацію, при якій результати всеукраїнського референдуму 1 грудня виявляться негативними. Але це лише теоретично. Тому що державної незалежності прагнуть не лише люди, які сповідують національну ідею, а й більшість населення республіки”[17]. Такий стан справ значною мірою розв’язував руки українській правлячій еліті та зміцнював її позиції у міжреспубліканських стосунках та протистоянні з Центром.

1 грудня 1991 р. відбулись всеукраїнський референдум та вибори Президента України. З 37,9 млн. громадян, що мали право голосу, у голосуванні взяли участь 31,9 осіб, або 84,2%. На питання внесене до бюлетеня “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” позитивно відповіли 28,8 млн. громадян, тобто 90,3%. Не стримуючи емоцій від неочікуваного шоку, центральна преса так прокоментувала результати українського референдуму: “Приголомшливо величезний відсоток тих, хто проголосував за незалежність України... Зруйновано ще один міф комуністичної епохи – міф про те, що всі народи колишнього СРСР бажають жити в одній державі” [13].

Якими ж були результати президентських виборів? Як і очікувалось, переконливо переміг Л.Кравчук, якого підтримали 61,59% виборців. Рейтинг решти претендентів мав такий вигляд: В.Чорновіл – “за” – 23,27%, Л.Лук’яненко – 4,49, В.Гриньов – 4,17, І.Юхновський – 1,74, Л.Табурянський – 0,57% [9].

Результати як референдуму так і президентських виборів

в Україні кардинально змінили ситуацію в СРСР, оскільки розставили крапки над “і” у невизначених питаннях. Вони переконливо публічно продемонстрували, що народ України в цілому підтримує політичний курс правлячої української еліти на незалежність. За цих обставин всі ілюзорні сподівання та надії, втрачаючого реальний ґрунт під ногами, М. Горбачова та неймовірно ослаблених структур союзного Центру на те, що спираючись на “глас народу” можна буде переломити хід подій на свою користь не лише в Україні, а й в СРСР в цілому, фактично одномоментно рухнули і розвіялись. У результаті Україна в цей час стала саме тією вирішальною гирькою на вагах історії, яка по суті і визначила долю Радянського Союзу.

7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі провели зустріч Президент України Л.Кравчук, Президент Росії Б.Єльцин та Голова Верховної Ради Білорусі С.Шушкевич, які підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. Варто підкреслити, що ще й досі грудневі події у білоруській урядовій резиденції “Віскулі” оповиті машкарою таємничості. Суперечливі, іноді взаємовиключні твердження мемуаристів-учасників зустрічі, різкі оцінки публіцистів, обережні підходи істориків породжують більше питань та плодять міфи ніж дають чіткі відповіді та висвітлюють реальну картину тогочасних подій.

Втім, попри різні трактування подій та їх наслідків, на нашу думку ніякої критики не витримує міф про те, що три слов’янські лідери у Біловезькій пущі розвалили/розпустили СРСР. Адже, не слід забувати, що руйнація такої великої та потужної держави як Радянський Союз не може бути одномоментним актом, який можуть здійснити кілька осіб. Це масштабний і багатоплановий процес.

У науковій літературі у ході аналізу одних і тих же суспільних змін та явищ у СРСР доби перебудови (особливо фінішного етапу) дослідники досить часто вживають в якості синонімів “розпад”, “розвал”, “переділ” [10], що значною мірою неправомірно. На нашу думку, ці терміни характеризують різні фази дезинтеграції Радянського Союзу:

перша фаза “розпад” (квітень 1985 р. – березень 1989 р.) – дестабілізація суспільства під впливом дії глибинних чинників, що беруть витоки з попереднього періоду розвитку, та

перших кроків реформування; пробудження національної свідомості у жителів союзних республік; суттєве порушення вертикальних управлінських зв'язків у пануючій командній системі; деградація і дезінтеграція політичного стрижня СРСР – КПРС; поява та утвердження альтернативних комуністичним політичних об'єднань та рухів, що претендували на владу;

друга фаза “розвал” (березень 1989 р. – серпень 1991 р.) – вихід опозиційних сил на державний рівень; усвідомлення національними елітами своїх інтересів та пріоритетів; посилення національних рухів; активна “охоронна” реакція консервативних сил; протистояння альтернативних політичних течій, що мало наслідком руйнування у процесі боротьби не лише традиційних суспільних структур, усталених зв'язків, а й загальних понять та уявлень, радикальну зміну вектору громадської думки;

третя фаза “переділ” (серпень – грудень 1991 р.) – посилення відцентрових тенденцій; послаблення союзних структур; перенесення ядра реальної політичної влади з союзного Центру у республіки; загострення протистояння під час поділу спадщини СРСР.

Отже, у Біловезькій Пущі відбувся не “розпад”, “розвал” чи “розпуск” Радянського Союзу, який здійснили лідери України, Росії та Білорусії, а наступив вирішальний момент фази “переділу”, за яким стояли об'єктивні історичні закони. Дуже влучно з цього приводу висловився Л. Кравчук: “Чому розпався Союз? Та не тому, що поганими політиками і людьми виявилися Кравчук, Єльцин і Шушкевич. Чи, навпаки, гарними. Не в тім річ. Все одно прийшли б інші й зробили б те саме. Існують об'єктивні закони, з якими не можна не рахуватися” [20].

Якою ж була реакція на рішення “біловезької трійки” в Україні?

М'яко кажучи, неоднозначною. Цю неоднозначність та багатовекторність оцінок яскраво виявило вже обговорення 10 грудня 1991 р. в українському парламенті документів, підписаних у Біловезькій Пущі. У його ході чітко окреслились три позиції: прихильники першої запевняли, “що документи про СНД треба ратифікувати, бо це кінець тоталітарного СРСР, остаточне визнання незалежності України в його

межах”. Другі були “незадоволені самою процедурою укладання угоди Президентом України”, бажали від нього відповідей на питання “Чому не порадився з парламентом?”, вбачаючи, очевидно, у цих діях гаранта Конституції ущемлення власних депутатських прав. В основі позиції третіх лежала думка про те, що не варто “було так поспішати в якусь міждержавну спільноту, не набувши повною мірою елементів власної державності”[25].

Втім, незважаючи на суперечливі суспільні оцінки, які віддзеркалив парламент, маховик, запущений у Біловезькій Пущі набирав дедалі більших обертів. 10 грудня 1991 р. Верховні Ради Білорусії та України ратифікували Угоду про утворення СНД і денонсацію договору 1922 р. про утворення СРСР. Варто підкреслити, що український парламент підтримавши рішення “біловезької трійки”, все ж заподадливо одночасно проголосував і за “Застереження Верховної Ради України до Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав”. Очевидно, народні депутати запам’ятали і зробили висновки з головного уроку 1922 р.: недостатньо під час утворення державного об’єднання проголосити формальне право кожної республіки на вихід із Союзу, необхідно одночасно розробити юридичний механізм цього процесу, закласти правові підвалини рівноправних стосунків. Саме тому основний акцент у “Застереженнях” (всього 12 пунктів) було зроблено на збереженні самостійності і незалежності України, яка вступає до СНД. Про це свідчать поправки, що стосуються підведення найближчим часом правової бази під статтю, яка гарантує територіальну цілісність та недоторканість існуючих кордонів; створення координаційних інститутів на паритетній основі, рекомендації яких приймаються консенсусом; формування власних систем транспорту та власних збройних сил. У цьому ж ключі слід розглядати і застереження Верховної Ради України про те що кожна з Договірних Сторін залишає за собою право не лише призупинити (як було записано в Угоді, укладеній 8 грудня 1991 р. у Мінську), а й припинити дію цієї Угоди [12].

Швидкість і формальна одностайність (мотиви підтримки у багатьох були різні), з якими були ратифіковані “біловезькі” документи Верховними Радами Білорусії та України (у білоруському парламенті – “за” – 212 депутатів, “проти” – 7,

“утрималось” – 21; в українському – “за” – 288 депутатів, “проти” – 10, “утрималось” – 7) [14, 238; 289] примусили серйозно замислитись М. Горбачова. Не випадково саме цього дня зібравши в Оріховій кімнаті Кремля членів своєї команди він в голос розмірковуючи сказав: “...можливо, справді ми тепер стоїмо на шляху якоїсь невимовної тенденції, заважаємо хоч у такій формі стабілізувати становище?” [34, 482].

12 грудня 1991 р. питання про ратифікацію “біловезької” Угоди розглядав Російський парламент. Аргументуючи необхідність підтримки мінських рішень, Б. Єльцин у своєму виступі акцентував на ключовій ролі України у подіях, які розгорнулись: “1 грудня народ України висловився на референдумі за незалежність. Україна відмовилася підписувати Союзний договір. Наслідки цього очевидні: серйозне порушення геополітичної рівноваги у світі, ескалація конфліктів всередині колишнього Союзу, проблеми державних кордонів, національних валют, власних армій та інші. Але ж в Україні є ядерна зброя. У цих умовах укладати договір про союз із 7 республік без України і при цьому залишатися спокійним, чекати чергових узгоджень, нічого не робити – було б просто злочинно”.

Цікавою була і відповідь Президента РРФСР на питання В. Аксючица стосовно оцінки “Застережень”, прийнятих українським парламентом. Борис Миколайович назвав їх “зауваженнями, що мають редакційний характер” [14, 296-297, 301, 302]. Саме так російським Президентом було охарактеризовано документ, який, як було показано вище, не просто **редагував**, а суттєво **корегував** модель майбутніх міжреспубліканських стосунків у межах СНД, чіткіше окреслював контури повноцінної незалежності кожного з її суб’єктів. Після гострих дебатів російський парламент все ж ратифікував “біловезьку” угоду.

Наступним кроком процесу інтеграції на новій основі стала зустріч керівників 11 держав – колишніх радянських республік у Алма-Аті, що відбулась 21 грудня 1991 р. Учасники зібрання підписали протокол до угоди, суть якого полягала в утворенні на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Радянський Союз зник з політичної карти світу.

Заключний акорд реквієму по СРСР пролунав 25 грудня, коли М. Горбачов залишив пост Президента радянської держави. Сказавши про своє негативне ставлення до розчленування СРСР, Михайло Сергійович все ж таки висловив повну підтримку Співдружності Незалежних Держав. За словами Горбачова, він залишає посаду Президента з тривогою, але водночас з надією й вірою в народ [11]. Характерно і показово, що саме цього дня Президент США Дж. Буш у своєму зверненні до американського народу заявив, що Сполучені Штати визнають незалежність України і готові негайно встановити з нею дипломатичні відносини [4]. За станом на 25 грудня її незалежність визнали 19 країн [22]. Перед Україною відкрились нові шляхи та перспективи розвитку.

Отже, “український фактор” у період з серпня по грудень 1991 р. відігравав помітну (якщо не вирішальну) роль у ході суспільних трансформацій в СРСР. Це було зумовлено цілим комплексом чинників: По-перше, Україна мала вагомий економічний потенціал і політичну вагу серед республік Союзу. По-друге, у республіці мали відбутись кардинальні зрушення у політичній сфері, зумовлені референдумом та виборами Президента. По-третє, в силу низки обставин (геополітичне становище, той же економічний потенціал, авторитет на міжнародній арені тощо) Україна, не зважаючи на те, що її територія складала лише 2,6% СРСР, перетворилась на “саме той елемент” без якого Союз вже не Союз. Як зазначала британська газета “Економіст”, Україна належить до тих великих союзних республік, “чиє відокремлення від Союзу могло б спричинитися до геополітичного землетрусу” [8].

Такий стан справ давав українській правлячій еліті право та можливість широкого маневру у ході переговорного процесу щодо долі майбутнього Союзу та й власної долі, адже “український фактор” одночасно міг бути **невизначеним** (до проведення референдуму та виборів Президента всі домовленості мали характер неостаточних, попередніх), **вагомим** (з огляду на економічний потенціал і політичний вплив республіки) і, що надзвичайно важливо для дипломатичних переговорів, в решті-решт — **ключовим** (Україна могла за певних обставин виконати роль останньої гирьки на терезах історії, що вирішувала долю СРСР).

На фінішному етапі (серпень – грудень 1991 р.) доля Радянського Союзу вирішувалась в межах трикутника: союзний Центр на чолі з М. Горбачовим – політичне керівництво Росії та України. Аутсайдером серед цих політичних гравців був в силу обставин союзний Центр, який після серпневих подій фактично втратив контроль за суспільними процесами, гранично спаплюжив свій імідж в очах громадськості і лише формально/номінально міг вважатися структурою, яка на щось впливає і щось вирішує. Відносини ж на лінії Україна – Росія, по суті найпотужніших республік колишнього СРСР, можна охарактеризувати як спроби використати один одного в своїх часто протилежних цілях. **Це були стосунки союзників по ситуації та конкурентів по суті.** Класична формула “Крим – за Кремль” (класична за лаконічністю та влучністю формулювання) максимально точно характеризує основні больові точки сторін: Л. Кравчук – кордони і територія, Б. Єльцин – персональна політична першість, встановлення контролю за лівовою часткою пострадянського простору. Саме на цьому ґрунті і вибудовувались тактика і стратегія української та російської політичних еліт.

Цей період демонструє дивовижний ефект політичної мобільності згаданих еліт, інколи досить парадоксальної: в залежності від обставин, причому доволі часто, вони на максимально можливих швидкостях переходили від конфронтації до взаємної підтримки проти третьої сторони і навпаки: від партнерства – до протистояння, коли ситуація у “трикутнику протиборства” набувала тенденції стабілізації в результаті чергової поразки союзного Центру.

Остаточна руйнація СРСР – це, з одного боку, цілком логічний результат вичерпання сил та можливостей адаптації радянської системи до кардинальних змін у світі, невдачі цілої низки спроб суспільних модернізацій, втрати діючою напівтрансформованою моделлю унітарної держави реальних перспектив розвитку, з іншого – наслідок дії республіканських політичних еліт, в першу чергу Росії та України, які в силу низки обставин виступили своєрідними каталізаторами процесів “розпаду – розвалу – переділу”.

Література

1. Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985 – 1991 гг.: Курс лекций. – М., 2002. – С. 250.

2. Бжезинський З. Велика шахівниця. — Львів — Івано-Франківськ, 2000. — С.92.
3. Верховній Раді України // Голос України — 1991. — 23 жовтня. — С. 2.
4. Визнали! // Голос України — 1991. — 21 грудня. — С. 1.
5. Відцентровий рух // Урядовий кур'єр. — 1991. — № 34. — С. 3.
6. Ворожейкіна Т. Россия вместо Союза? Будущее межреспубликанских отношений // Путч. Хроника тревожных дней. — М., 1991. — С. 274, 275.
7. Грачев А.С. Горбачев. — М., 2001. — С. 405.
8. Грушко І. Завтрашні імперії // Голос України — 1991. — 25 жовтня. — С.14.
9. Див.: Бюлетень четвертої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. Урочисте засідання 5 грудня 1991 р. — Київ, 1991. — С.7.
10. Див.: Реформирование России: мифы и реальность. — М., 1994. — С.60; Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985 — 1991 гг. — М., 2002. — С. 348; ; Исаков В.Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. — М., 1998; Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути. — К., 1995. — С.9; та ін.
11. З тривогию і надією // Голос України — 1991 р. — 27 грудня. — С.1.
12. Застереження Верховної Ради України до Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, підписаної від імені України 8 грудня 1991 р. у Мінську // Голос України. — 1991. — 14 грудня. — С. 3.
13. Иванова Т. Верните наши цепи! Нам нечем больше терять... // Новое время. — 1991. — № 50. — С.10.
14. Исаков В.Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. — М., 1998.
15. Інформація Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука на четвертій сесії Верховної Ради України 3 вересня 1991 року // Голос України — 1991. — 5 вересня. — С. 2.
16. Кирилюк В. Блокада // Літературна Україна. — 1991. — 14 листопада. — С. 1.
17. Кисилев С. Украина тоже выбирает // Литературная газета. — 1991. — 27 ноября. — С. 1
18. Костюков А. Россия: я опять вас навеки сплочу // Мегаполис экспрес. — 1991. — № 42.
19. Кравчук Л. “Народ доріс до незалежності” // Голос України — 1991. — 12 листопада. — С. 3.
20. Кравчук Л.М. Останні дні імперії... Перші роки надії. — К., 1994. — С. 35-36.
21. Медведев В.А. В команде Горбачева. Взгляд изнутри. — М., 1994. — С. 205.

22. *Нагайчук В.* Світ вітає і визнає Україну // Голос України – 1991 р. – 28 грудня. – С. 3.
23. Постанова Верховної Ради України “Про участь України у представницьких органах Союзу РСР перехідного періоду // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1991. – № 51. – С. 1491.
24. Россия – 2000. Современная политическая история (1985 – 1999). – Т. 1. – М., 2000. – С.130.
25. *Скачко В.* Надія на колективний розум // Голос України – 1991 р. – 11 грудня. – С. 3.
26. *Согрин В.В.* Политическая история современной России. 1985 – 1994: от Горбачева до Ельцина. – М., 1994. – С. 97.
27. *Станкевич З.А.* История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – М., 2001. – С.290.
28. *Старовойтова Г., Свобода В.* Остання імперія: народження і розпад // Літературна Україна. – 1991. – 31 жовтня. – С. 5.
29. *Туглук В.* Більше запитань, ніж відповідей // Голос України. – 1991. – 4 жовтня. – С. 2.
30. *Туглук В., Скачко В., Браницький В.* Через тернії до консенсусу // Голос України. – 1991. – 30 серпня – С. 2.
31. Цит.за: *Горбачев М.С.* Жизнь и реформы. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 593.
32. Цит.за: *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти. 1945 – 1991. – Новосибирск., 2000. – С. 621.
33. *Шакина М.* Политика превыше всего? // Новое время. – 1991. – №.42. – С. 5.
34. *Шахназаров Г.Х.* С вождами и без них. – М., 2001.

ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЮ СВІДОМІСТЮ МОЛОДІ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У ході міжцивілізаційного зсуву завжди збурюється не тільки філософська, соціологічна, політологічна або культурологічна думка, а неодмінно й історична складова родового життя світової спільноти модифікується в залежності від змісту трансформаційних перетворень. Пошуки виходу з кризи завжди пов'язані зі значним зростанням інтелектуальної напруги як в середині окремої країни, так і в середовищі групи країн, наприклад, держав-учасниць Ради Європи.

Соціальний інтелект цих країн має не тільки опанувати новими закономірностями соціального, економічного, політичного і ідеологічного розвитку, а й повести за собою населення своїх країн шляхом, що історично обумовлений ментальністю народу та його культурологічною спадщиною.

Друга половина XX століття у глобальному вимірі характеризується, як відомо, трансформацією класичних капіталістичного і тотально-соціалістичного суспільств в інтегровану соціальну-економічну систему нового типу — поліформацийну [14]. Капіталізм, використав науково-технічну революцію, став трансформуватись у систему соціальних держав або держав так званого загального добробуту, у якій соціально-класові конфлікти вирішуються мирним шляхом за рахунок домовленостей роботодавців, держави і профспілок, а добробут середніх прошарків, і навіть груп аутсайдерів, постійно зростає.

Соціалістична система, навпаки, згасала і розвалилась у 80—90-ті роки минулого століття. Постсоціалістичні держави вимушені були переходити до поліформацийної економіки і обрати у якості орієнтира соціальну, демократичну правову державу. Ідеологічні бар'єри конвергенції капіталізму і соціалізму фактично зникли.

Такі кардинальні зрушення не могли пройти без наслідків для історичної науки та історичної свідомості пересічних громадян. Їх усвідомлення ще тільки починається. Історична свідомість громадян перехідного періоду повинна зробити

поправки для себе, оскільки життя продовжується, взаємодія ще недавно ідеологічно протилежно спрямованих суспільних систем глобалізується і чітко спрямована у русло інтеграції соціального інтелекту, підвищення технологічного рівня у сфері матеріального та духовного виробництва, політичної узгодженості поведінки країн, що опинились у “одному човні” та ідеологічній поліфонії, що надто важко сприймає ідеї глобалізованого космополітизму.

У вимірі історичного часу проблема подальшого розвитку країн різного походження полягає у створенні історичного фундаменту для відтворення суспільного життя, тобто такого що вже має розвинені людські, технологічні, науково-освітнянські й організаційні ресурси, і побудові на ньому інформаційного, відкритого та самодостатнього для подальшого розвитку суспільства.

Саме тут своє слово має сказати фундаментальна історична наука. Практика довела, що науковці на Сході і Заході мають вступити у діалог і переосмислити у вимірі інформаційної фази розвитку світової спільноти минуле і тим самим внести певні корективи у наше бачення вагомості його окремих подій і їх впливу на сьогодення, скорегувати світоглядну основу взаємовідношень між народами світу, що має два, а за деякими свідченнями навіть три і більше полюси розвитку.

Як буде розгортатись цей діалог, хто займе в ньому провідну роль і з якими ідеями будуть пов'язані наслідки трансформаційного періоду покаже час. *З практики добре відомо лише одне: старше покоління своїх світоглядних позицій не змінить, бо вони зафіксовані у їх власному досвіді, як правило, гіркому, то боротьба буде вестись за вплив на історичну пам'ять, історичне мислення, історичну свідомість молодого покоління.*

Це закономірно, оскільки від стану свідомості молоді залежить майбутнє будь-якої країни, а у глобалізованому світі це напряду торкається й долі світової спільноти. Тож більш уважно зупинимось на даному доленосному моменті, що вже сьогодні детермінує наше майбутнє.

Історична наука має вивчати закономірності соціального світу, накопичувати знання про нього, вести відбір і селекцію з метою забезпечення якісного відтворення цілісності соці-

ального світу. Звернення до загальнолюдських цінностей є саме таким кроком. Науковий напрям, в наслідок свого змісту, формує історичну свідомість молоді шляхом оволодіння науковими знаннями про саморозгортання соціального світу.

Особистість на основі наукових знань з історії має рефлексувати нове знання і тим самим самотійно, неухильно й вільно піднімати соціальний організм країни чи групи країн на якісно новий рівень функціонування і розвитку.

Зовсім інша картина вимальовується якщо на міжнародний діалог істориків, що обговорюють проблеми соціального розвитку, поглянути через призму алгоритму політичного маніпулювання історичною свідомістю людини взагалі і молоді особливо. Ясно, що об'єктом політичного маніпулювання може стати будь-яка подія або історичний факт. Тут усе залежить від політичної ситуації, що склалась на даний момент у даному місці. Революційна доцільність здатна з нічого заварити кашу.

Але в історичній науці існують декілька так званих “наскрізних” тем, що постійно викликають гарячі дебати і є конфліктногенними для будь-яких взаємодіючих сторін. Як правило і у стосунках між окремими країнами є рани, що кривавлять століттями. Якщо взяти для зразка відносини між Росією і Україною, то це Переяславська Рада, що пройшла під керівництвом Богдана Хмельницького, голодомор на Україні 30-х років минулого століття і цим перелік не завершується. “Серед ідеологемно-міфологемної складової історичної свідомості чільне місце займають положення, сформовані історичною наукою радянського періоду вітчизняної історії. Сюди відносяться, зокрема, твердження про Київську Русь, як “колиску трьох братніх народів – російського, українського й білоруського”, російського народу як “старшого брата”, формування нової історичної спільності людей – “радянський народ”, неминучість приходу ери комунізму як закономірного й вирішального етапу історичного поступу.

Намагаючись протистояти проросійській імперській і прокомуністичній ідеології, українська національно орієнтована інтелігенція, в свою чергу, формувала й активно поширювала так звані опозиційні міфи націоналістичного спрямування,

зокрема, про “винятковість української нації”, її “арійське” походження, месіанську роль в історії тощо”[4,553].

У відносинах між СРСР та гітлерівською Німеччиною вразлива точка — наявність таємного протоколу про поділ Європи.

Між Україною та Польщею — це історія українсько-польського військово-політичного протистояння на землях спільного проживання двох народів в роки Другої світової війни, що й досі залишається найбільш дискусійною темою обох історіографій і найбільш болючою проблемою в сучасних україно-польських гуманітарних взаєминах [6].

Інформація, що напрацьована історичною наукою, запускається по комунікативним каналам, що функціонують у суспільстві і таким чином впливають на свідомість громадян країни, формуючи у них відповідні образи, ідеали, збуджуючи “демонів печер”, викликаючи страх і таке ін.

Український науковець В. Королько акцентував увагу на тому, що при розширенні демократичних засад зменшується можливість прямого примусу та тиску на свідомість пересічного громадянина країни, що веде до значного зростання ролі комунікативної сфери він посилався на вислів американського політолога Дж. Бріанта: “Демократія — це політична система, яка винагороджує комунікаційну силу, так само, як свого часу первісні системи винагороджували фізичну силу” [9,83].

Оскільки нас цікавить політична маніпуляція, то наведемо й інші слова цього політолога, якій підкреслював, що для цього випадку “функціонування демократичної системи можна уявити таким чином: політичного лідерства тут досягає той, хто спроможний найкраще переконати громадян у тому, що саме він найбільш здатний виконувати цю функцію та приносити блага іншим” [9,83]. За таких умов увага дослідників акцентувалась вже на особливостях досягнення впливу в будь-яких типах соціальних взаємодій, без відносно до рівня чи сфери їх здійснення і не зважаючи на тип знання який використовується.

В демократично орієнтованому суспільстві проблема впливу набувала морально суперечливого забарвлення, вимагаючи повсякчас маскувати, або принаймні уникати розголосу його здійснення. Перед дослідниками вже поставала

необхідність вивчення проблеми “підтасованої відкритості” (Ю. Хабермас) суспільного життя. Це зумовлене і іншою особливістю демократичного суспільства, яке, наприклад, в політичній комунікації за різними концепціями неминуче розглядається як висококонкурентне за природою демократичного здійснення політики і як таке, що спонтанно породжує нові впливи.

Таким чином, *демократизація суспільного життя поставила на порядок денний проблему напрацювати принципово новий спосіб панування над людьми шляхом духовного впливу на них завдяки програмуванню їх поведінки*. Цей політичний вплив спрямований на психологічні структури людини, здійснюється скрито і ставить своїм завданням зміну думок, мотивів і цілей людей у необхідному для влади напрямі.

Більше того, практика свідчить про те, що у сучасному відкритому суспільстві політична маніпуляція, у тому числі й та, що заснована на ґрунті історичних подій, досягла таких технологічних висот, що не вивчати її просто не можливо.

Суть справи полягає в тому, що ми тут маємо справу з принципово новим видом соціального управління. Ось, що з цього приводу пише професор Каліфорнійського університету Г. Шилер: “Сполучені Штати виключно точно можна охарактеризувати як суспільство що поділене, де *маніпуляція є одним із головних інструментів управління* (курсив – наш), що знаходиться у руках невеликої правлячої групи корпоративних і урядових босів ... З колоніальних часів ті, хто утримував владу ефективно маніпулювали білою більшістю і подавляли кольорові меншини” [17].

За оцінками С.Г. Кара-Мурзи американці здійснили науковий і інтелектуальний подвиг. За дійсно неймовірно короткий термін створили новітню технологію управління суспільством. Те, що в інших суспільствах складалось на протязі тисячоліть, що у європейській культурі мало в своїй основі уже визнані узагальнюючі філософські праці, наприклад, “Політика” Аристотеля і “Республіка” Платона, в США було сконструйовано на голому місці, но-новому, чисто науковим і інженерним способом. Герберт Маркузе відмічає, цю величезну зміну так: “Сьогодні підкорення людини увічнюється й розширюється не тільки засобами технології, але й як технологія, що створює ще більшу основу для повної

легітимізації політичної влади і її експансії, що охоплює усі сфери культури”. Підкорення не за допомогою технології, а як технологія!

У США створювалась саме технологія, і на це працював і працює великий загін високоосвічених професіональних інтелектуалів. Г. Шелер відмічає: “Там де маніпуляція є основним засобом соціального контролю, як, наприклад, в Сполучених Штатах, розробка й удосконалення методів маніпулювання оцінюються значно вище, ніж інші види інтелектуальної діяльності”.

Проблема СНГ, й України в тому числі, полягає в тому, що на їх територію спрямовується не тільки і не стільки гроші, а скільки саме ці сучасні методи маніпулювання свідомістю пересічних громадян. Вибори в Росії, на Україні, особливо останні події в Грузії, наглядно нам демонструють віртуозне використання закордонними фахівцями створення соціального хаосу як передумови зміни політичної влади в будь-якій пострадянській країні, а маніпулювання як засіб приведення до влади потрібних для них політичних сил і окремих лідерів.

Маніпулювання свідомістю в Україні досягло загрозливих характеристик, наприклад, так звана демократична опозиція партії влади, що виступала за парламентсько-президентську форму правління і мала це за головну політичну мету, сьогодні відмовилась від неї і виступає ярим противником політичної реформи, яку просуває влада.

По-іншому, треба наполегливо вивчати засоби політичного маніпулювання свідомістю громадян і молоді особливо, для того, щоб захистити своє право на той чи інший вибір шляху розвитку. Серед робіт, у яких були спроби міждисциплінарного, з соціально-філософської та історичної точок зору осягнути сутність маніпуляції як явища, необхідно виділити “Маніпуляцію свідомістю” С. Кара-Мурзи [7] та “Маніпулювання...” Н. Лимнатиса [10]. Квінтесенцією психологічного осягнення явища маніпуляції можна вважати класичну працю О. Доценко “Психологія маніпуляції, де детально розглянуті теоретико-методологічні підходи до розуміння цього явища та його механізми.

Далі слід зауважити, що в межах психологічної та психіатричної науки термін маніпуляція вже набув інституціональ-

ного вигляду та нині активно залучається до юридичної практики у Франції та Швейцарії. Коментуючи юридичне визначення терміну маніпуляція, французький психіатр Ж.-М. Абграл (Abgral) зазначає: “З точки зору загальної медичної та судової психіатрії пропонувалося таке трактування терміну “*маніпуляція свідомістю*” – сукупність дій, що мають на меті зміну процесу прийняття рішень у індивіда чи у соціальної групи через використання індивідуальних та групових фізичних та психічних методів, щоб поставити його (або їх) під частковий або повний контроль автора маніпуляції”[12, 41]. Краще не скажеш!

Далі є потреба звернутись до напрацювань соціологічної науки й уточнити сенс терміну “маніпулятивний вплив”, оскільки використання будь-якого історичного матеріалу, “прив’язується” автором маніпуляції до певної категорії молоді і обов’язково планується цілеспрямований результат. Аналіз Б. Мотузенко доводить, що цей термін треба вживати у значенні російського “маніпулятивное воздействие”[12, 43].

Цікавим та показовим є те, що в західній літературі з менеджменту, паблісіті, паблік релейшенз (ПР) практично не використовується саме слово “воздействие”. Однак подається характерне визначення терміну “влияние”, наприклад, в “Основах менеджменту” Мескона, Альберта та Хедоурі, наводиться визначення категорії “влияние” як будь-якої поведінки одного індивіда, яка вносить зміни в поведінку, відносини, відчуття тощо іншого індивіда”[11, 467].

Українські дослідники та практики П-технологій, наприклад, у одних випадках прямо пишуть про те, що на людину діє три способи впливу, а саме: примус, маніпуляція і співробітництво (А. Зверінцев), а інші, наприклад, П. Почепцов, використовує його як а ріорі зрозуміле і не аналізує його детально.

Єдине віднайдене в соціологічному словнику визначення трактує “маніпуляцію” як: способи соціального впливу на людей за допомогою різних засобів (екон., політ., соц., масової інформації) з метою нав’язування їм певних ідей, цінностей, форм поведінки тощо; шахрайську витівку, виверт, підтасовку фактів, махінацію, фокус; складний прийом у ручній праці, що вимагає великої точності [13, 66]. Тут не можна не помітити, що нас цікавить це слово саме у першому

тлумаченні як сукупність способів соціального впливу, що передбачають “махінації” з соціальною (історичною) інформацією, а два інші лише його доповнюють.

За висновками соціологів, маніпуляція, як особливий процес, має такі ознаки: вплив (у значенні “воздействие”); встановлення відносин з реципієнтом для досягнення своїх цілей; прагнення отримати односторонню вигоду; прихований характер; використання сили; гра на слабких місцях; спонукання, привнесення мотиву; майстерність застосування [5, 51-59]. Показовим є визначення маніпуляції О. Доценко: “дії, спрямовані на “приборкання до рук” іншої людини, проваджувані так майстерно, що у неї створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою” [5, 60].

Тут також треба звернути увагу на те, що Ю. Хабермас, як відомо фахівець з комунікаційних процесів термін “маніпуляція” не вживав, але його висновок про два різновиди соціальної дії має для нас велике значення. Він виділяв, як відомо: комунікативну та стратегічну дії. Так, ось політична маніпуляція, яка нас цікавить особливо, підпадає під його характеристику “стратегічна дія”.

Стратегічна дія, за Хабермасом, спрямована на успіх суб’єкта, що здійснює вплив, а не на консенсус або реалізацію загальної мети (як у випадку комунікативної дії): “там, де йдеться про стратегічні дії, їх учасники передбачають, що кожний приймає рішення егоцентрично згідно зі своїми власними інтересами” [16, 13]. Політична маніпуляція — це стратегічна дія, що завжди монологічна на відміну від комунікативної дії.

Таким чином, *маніпуляційний вплив, особливо у політичній сфері, здійснюється приховано і, за умови успішного впливу, аудиторія приймає необхідне маніпулятору рішення, вважає це рішення власним, прийнятим без будь-якого примусу та втручання інших сил.*

Яку ж мету переслідує той, хто хоче маніпулювати нашою свідомістю, коли посилає нам повідомлення у вигляді текстів або учинку? Його мета — дати нам такі знаки, щоб ми, вмонтували ці знаки в контекст, і тим самим, змінили образ даного контексту у нашому сприйнятті. Він підказує нам такі зв’язки свого тексту або учинку з реальністю, нав’язує таке їх тлумачення, щоб наше уявлення про дійсність було

виправлено в бажаному для маніпулятора напрямі. А це означає, що така заміна корегує нашу поведінку. При цьому ми будемо впевненими, що вчиняємо у повній відповідності до наших власних бажань та намірів.

Використання історичних знань в ході маніпулювання свідомістю молоді детермінується загальним механізмом здійснення маніпулятивного впливу за принципами конструювання інформаційного потоку. Саме історичний тип знань супроводжується, як правило, інтерпретацією, поясненнями, уточненням контексту і загальної картини подій, що веде до відтворення неявних або спеціально прихованих зв'язків. Тут дійсно ціла низка можливостей прикрасити, сховати, виставити, приглушити, підняти, актуалізувати історичний факт та його наслідки для сьогодення.

Вузьке тлумачення маніпуляції інформацією передбачає лише управління наявним інформаційним потоком, що скерований на аудиторію.

В широкому розумінні маніпуляція інформацією передбачає маніпулятивне використання всього контексту комунікативного акту. Обидва тлумачення передбачають майстерність керування інформацією, від чого напряму залежить результат маніпулятивного впливу.

Стратегічне оперування інформаційним потоком супроводжується комплексним використанням цілої низки тактичних прийомів, розподіл між якими досить умовний, тому що кожний з них перетинається з іншими.

До прийомів маніпуляції історичною інформацією можна віднести:

- *викривлення інформації*, яке дозволяє маніпулювати сприйняттям аудиторії, скеровуючи його у потрібному напрямку. Власне, сам імідж, наприклад, є нічим іншим як “викривленням інформації”;

- *вибіркову подачу інформації* або ж її приховування, які межують у політичній сфері з обманом та полягають у спробах маніпулятора специфічним чином організувати інформаційне поле навколо об'єкту маніпуляції;

- *спосіб подачі інформації*. Неструктурований або ж “порційний” вигляд інформації, подача її як специфічно оформлених повідомлень дозволяє досягти певного впливу на аудиторію;

— момент подачі інформації, ретельна увага до умов, у яких відбувається вплив, з'ясування всіх обставин комунікації для отримання бажаного ефекту, враховуючи як психологічні прийоми, так і соціальну ситуацію впливу.

Для аналізу використання історичної інформації вартою особливої уваги серед наведеної групи прийомів виступає технологія “замовчування інформації”, яка здійснюється двома шляхами:

— перший, “залишення поза увагою” невігідної політичним силам, що вдалися до маніпуляції свідомістю інформації, використання чи коментування якої може зашкодити його цілям;

— другий, непроголошення, замовчування інформації, якою володіє виключно політична сила, що має реальну владу.

Можна навести чимало прикладів маніпуляцій з історичними документами, їх фальсифікацію для здійснення певного впливу.

Саме цю особливість підкреслює російський дослідник історичних фальсифікацій В. Козлов: “У кожному задумі фальсифікації досить виразно прослідковується певний “інтерес” — від примітивного та корисливого до фанатично шляхетного” [8, 4]. Маніпуляція історичною інформацією можуть відбуватись внаслідок навмисної або ненавмисної ідеологічної міфологізації історії.

Крайнім випадком функціонування прийому замовчування інформації виступає цензура — складний та суперечливий феномен соціальної реальності, що вимагає свого чіткого визначення в системі соціальних інститутів. Етимологічно слово *сенсор* використовувалось у римських соціальних інститутах для позначення того, хто владно виявляє істинну вартість речей [1, 330]. Як механізм забезпечення існування владних інституцій, цензура виступає вже інструментом контролю з боку держави. Можливості охоплення цензурою всіх сфер людського життя, визначення її діяльності виключно одними інституціями влади, які використовують її для “подовження” власної легітимності, становлять реальну загрозу для суспільства.

Особливо загрозливої форми набуває політична маніпуляція коли реалізується у вигляді “адміністративного ресур-

су”. До цього треба додати маніпуляції з редагуванням іншомовних джерел при перекладах.

Російський дослідник Г. Феоктистов, досліджуючи проблему безпеки інформаційного обміну в суспільстві, виділяв цілу низку прийомів та методів, що свідомо використовуються в інформаційному просторі для зміни суспільної свідомості в необхідному “напрямку”. Сукупність таких прийомів і методів дістала за Феоктистовим, назву *фільтрації інформації*, під якою розуміється спрямування інформаційного потоку різними методами, кінцева мета яких – створення заданих стереотипів у суспільній свідомості та управління ними з боку державних, політичних та інших структур.

Фільтрацію можна розкласти на декілька механізмів [15, 212-215]:

1. Повне перешкодження появі інформації (“закритий вентиль”).

2. Поява інформації тільки з негативною інтерпретацією (“односторонній негативний вентиль”).

3. Поява інформації тільки з позитивною інтерпретацією (“односторонній позитивний вентиль”).

4. Створення надлишкової інформації (“відкритий вентиль”) – ситуація, коли об’єм інформації переважає можливості переробки та засвоєння інформації адресним суб’єктом.

5. “Двосторонній відкритий вентиль” – ситуація, за якої організуються вільні потоки як позитивної, так і негативної інформації, що призводить до стану фрустрації масової свідомості.

6. Часовий режим каналів інформування. Цей метод передбачає фільтрацію інформації як за часом, так і за ситуацією: а) “шокова” подача інформації (всілякого роду “сенсаційні” повідомлення ЗМІ); б) епізодичний режим подачі інформації (в залежності від ситуації); в) періодичний режим подачі інформації (для “щеплення” стійких стереотипів).

7. Комбінована подача інформації (“багатоцільовий селективний вентиль”), за якого відбувається об’єднання всіх перерахованих вище методів.

8. Вплив (дія) на емоційний та підсвідомий рівень сприйняття суб’єкта адресації.

Є й інші прийоми у маніпулюванні історичною інформацією, наприклад, мова. Соціальна мова як умова здійснення

маніпуляції утворює загальне середовище функціонування маніпулятивного впливу – мову (вербальний рівень передачі історичної інформації) та дискурс, який є динамічною структурою змістоутворення мови. Приклади маніпулятивних застосувань мовних, поведінкових стереотипів у політичному дискурсі розглядаються у В. Вовк [3]. Включення таких стереотипів у відповідний політичний контекст дозволяє викликати у молоді необхідну реакцію.

Різницю між маніпулятивним та діалогічним способом здійснення комунікації можна розкрити через розуміння змісту відповідних дій: маніпулювання та переконання. В. Крамник, досліджуючи феномен влади, проводить чіткий розподіл між переконанням (пряме, відкрите звернення до свідомих критичних, інноваційних поглядів людини) та маніпулюванням (опосередковане, приховане апелювання до неусвідомлених, ілюзорних, традиційних уявлень людей).

Зрозуміло, що особливу сферу політичного маніпулювання з історичною свідомістю молоді складають прийоми, що засновані на соціальних стереотипах та етнічній ментальності. Аналіз маніпуляцій ціннісними орієнтаціями в суспільних взаємодіях потребує їх розгляду в конкретно взятому соціумі у конкретний час та ситуації.

Отже, маніпуляція історичними знаннями є принципово інший алгоритм впливу на історичну свідомість молодої людини, ніж вплив науковий. При цьому маніпулювання історичними знаннями здійснюється шляхом застосування прийомів оперування інформаційними потоками, наприклад, у ЗМІ, скерованим від політичної сили на молоду людину: його обмеження, дозування, та викривлення. Соціокультурною формою такого оперування є цензура.

Поряд з оперуванням інформаційним потоком, маніпулювання історичними знаннями або інформацією передбачає також маніпулювання змістом інформаційного повідомлення та усім контекстом взаємодії. Ця складова передбачає врахування усіх соціокультурних ознак середовища у якому відбувається вплив, а також враховуються соціальні, демографічні, ментальні, національні особливості молоді. Для визначення соціальної вагомості історичного знання немає більш надійного критерію, ніж та влада, яку вона має над розумами людей.

Тривала та постійна експлуатація стереотипів поведінки, суспільної символіки, майстерне використання групових інтересів, цінностей та застосування інших маніпулятивних технологій може призвести до шаблонізації свідомості молоді через типізацію впливу.

Маніпулятивний вплив як стратегічна дія з метою політизації свідомості молоді завжди має жорсткий характер і інтереси об'єкта не враховуються. При цьому він, вплив, має, як правило, у молодіжному середовищі масовий характер. Тут особливу роль відіграє символіка, яка, з одного боку, має каналізувати соціальну енергію, а з іншого — її викликати [2, 140]. При цьому саме у молодіжному середовищі вона має тенденцію стати чимось більшим, ніж певне віддзеркалення світу, вона прагне стати самим світом. Символ розгортається у міф, що перетворює смисл у форму.

Таким чином, міжнародний діалог істориків має дві сторони медалі: наукову та маніпуляційну. Політична боротьба в українському середовищі виводить на перший план маніпуляцію історичною свідомістю молоді і це є досить небезпечне явище, оскільки відсутня відповідальність за зловживання історичними знаннями в угоду політичних сил або олігархічних груп.

За таких обставин особистість має навчитись захищати свою свідомість від зазіхань ззовні, щоб не приймати неефективні рішення за власним бажанням на користь того, хто шляхом маніпуляцій йде до влади або пропихує приватний інтерес через інстанції держави та органів місцевого самоврядування.

Література

1. Бенквист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. — М., 1995.
2. Бурлачук В.Ф. Символ и власть: роль символических структур в построении картины мира. — К., 2002.
3. Вовк В. Монологізм свідомості і політичне мовлення // Політична думка. — 1995. — № 2—3.
4. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. — К., 2002.
5. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. — М., 1997.
6. Ільйошин І.І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К., 2003.
7. Кара-Мурза С.Г. Манипулирование сознанием. — К., 2000.

8. Козлов В. Обманутая, но торжествующая Клио. Подлоги письменных источников по российской истории в XX веке. — М., 2001.

9. Королько В. Передвиборча комунікаційно-агітаційна кампанія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1.

10. Лимнатис Н. Манипулирование: сущность, проявление, пути снятия (философский и социально-политический анализ). — М., 2000..

11. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. — М., 1999.

12. Мотузенко Б.І. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу. Дисертація.

13. Социологический энциклопедический словарь. — М, 1998.

14. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К., 2001. .

15. Феоктистов Г.Г. Информационная безопасность общества // Социально-политический журнал. — 1996. — № 5.

16. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. — М., 1995.

17. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. — М., 1980.

ПОЛІТИЧНА ІНДОКТРИНАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Новітня доба стала часом, коли людство зіштовхнулося з якісно відмінними явищами масової самоорганізації, які призвели до формування небачених соціальних систем. Слід зауважити, що в умовах переходу до функціональної епохи саме поняття “система”, по відношенню до суспільства і політики, втрачало звичне класичне розуміння. Ален Турен, з цього приводу, зазначає, що “...система стала розумітися як сукупність правил та примусів, які індивід повинен навчитися, скоріше використовувати чи обминати, ніж поважати...З свого боку, діючий індивід не був вже громадянином чи працівником, а особистістю, членом первинних спільнот, які прив’язані до культурної традиції” [1, 15]. Вже в цьому протиріччі функціональності та соціально-політичної гомогенності ми бачимо компенсаторне завдання політичної освіти і громадянського виховання.

На цьому етапі соціальне поглинається політикою, яка приймає дві протилежні форми. З одного боку, форму тоталітарної влади, яка поглинає соціальне життя, з іншої, форму груп тиску і апаратів рішення, які стикаються на політичному ринку.

Таким чином, в зазначений період, закладаються умови для протистояння двох систем — тоталітаризму та демократії. Навіть поверхневий аналіз історичного розвитку тоталітарних утворень дозволяє звернути увагу на той факт, що керівництво держав такого типу надзвичайно велику увагу приділяло питанням формування відповідної свідомості і поведінці своїх громадян.

Надзвичайно важливим завданням тоталітарних політичних систем є впевнення своїх членів в тому, що існуючий лад є реальним втіленням справедливого, найбільш досконалого суспільства, яке має на меті захист та реалізацію інтересів всього народу, а сама держава і її влади підпорядковані цим завданням. Це необхідно для збудження ентузіазму

населення та їх мобілізації на досягнення ідеалів висунутих прийнятими ідеологічними доктринами. Безумовно, на такого роду впевнення націлена вся дійсність тоталітарних суспільств, але чи не найважливішими її інструментами все ж таки є система освіти і виховання. Саме визначенню їх змісту і завданням з самого початку спроб втілення тоталітарних політичних доктрин приділялася надзвичайно велика увага. Підтвердженням цього є той факт, що аналіз джерел та літератури з питань освіти дозволяє нам відтворити процес творення “нових” суспільств.

Не торкаючись у цілому проблеми феноменології тоталітаризму, ні його модифікацій, торкнемось лише стану цієї квазіполітичної освіти як найважливішого компонента в підтримці тоталітарної системи. Головна увага в даній статті буде приділена питанням вивчення досвіду політичної соціалізації освітніми засобами в умовах тоталітарного суспільства і дослідженню шляхів оптимізації процесу поширення політичного знання в умовах розбудови демократичних політичних систем. С цією метою здійснюється аналіз застосування політичної індоктринації в тоталітарних системах, які мали відмінне ідеологічне наповнення. Головним чином, це стосується вивчення ролі політичної індоктринації в часи існування Радянського Союзу та в період розвитку фашистського режиму в Німеччині. При цьому, автор не ставить собі за мету викриття “злочинних задумів” керівництва цих утворень, а намагається якомога реальніше зрозуміти причини виникнення відповідного становища та пояснити механізм впливу політичної індоктринації на політичний процес в умовах такого типу політичних систем. Це дозволить нам більш точно визначити рецидиви тоталітарного минулого в сучасному політико-дидактичному процесі і відповідно буде сприяти їх подоланню.

Певним підтвердженням важливості вказаних аспектів є той факт, що взаємозв'язок політичного розвитку і політичного виховання досліджувався починаючи ще з античних часів. Класики філософської думки на протязі багатьох сторіч намагалися розкрити механізм взаємодії політичних процесів з типом громадянина, його культурою, які зароджувалися в надрах попереднього державного устрою[2-3]. Особливо актуальними вказані проблеми стали в новітній період історії,

коли загострилися протиріччя між тоталітарними політичними системами, актуалізувалися проблеми забезпечення їх демократичної трансформації та стабілізації. Західна політична думка відгукнулася на ці виклики потужною низкою наукових досліджень [4-12], які сьогодні є основою вивчення проблем формування сучасної громадянської культури в українському суспільстві.

На жаль, проблеми формування сучасної громадянської культури засобами політичної освіти, поки що, не знайшли гідного місця серед досліджень вітчизняних дослідників, але можна бачити тенденцію зростання уваги до вказаної проблеми. Головним чином це проявляється в активізації дослідження питань формування системи громадянської освіти та механізмів політичної соціалізації в сучасній Україні [13-17].

Звертає на себе увагу та обставина, що після утворення Радянського Союзу політичний режим, який в ньому склався, не міг скористатися звичним механізмом політичної соціалізації. Революція остаточно ставила хрест на минулому, що нещадно ганьбилося у всіх його проявах - в політиці, економіці, соціальній структурі, релігії, праві, мові, культурі, історії як, втім, і в конкретних носіях, включаючи і старше покоління — батьків, вчителів у тому числі. У вихідній точці нової ери, коли традиція як фундамент для соціалізації була штучно перервана, «тектонічний розлам» між епохами заповнив тоталітарний міф. На його основі будувалося принципово нове суспільство і принципове нова людина. У цих умовах індоктринація виглядає як один із провідників даного міфу в маси.

Р. Пайпс пише: «Ідея народної освіти в Радянському Союзі набрали характер не стільки навчання, скільки виховання, іншими словами, формування особистості, і в цьому процесі брали участь всі державні інститути — від профспілок до Червоної Армії, — однією з головних задач яких було виховання громадян у дусі комунізму. Процес був розгорнутий з таким розмахом і інтенсивністю, що одному з іноземних спостерігачів Радянська Росія 20-х років показала однією великою школою [18, 380].

Р. Арон, аналізуючи радянський тоталітаризм, задається питаннями - чи деспотизм це вождя чи різновид іманентного всім революціям терору й обмежень не тільки супротивників,

але і сподвижників? [19, 212-256] На нашу думку, терор можна частково пояснити як революційну заданість тоталітарної системи і протидію спробам повернення до розірваних традицій. Цьому ж завданню, в менш кривавій формі, повинна була слугувати і індоктринація, конструюючи параметри і цілі тоталітарного світу.

В Радянському Союзі на ранніх етапах його розвитку складалася, так звана, система комуністичного виховання населення. Видається, що найповніше і найлаконічніше визначення її сутності дав Василь Сухомлинський, який написав велику кількість праць присвячених саме комуністичному вихованню. В одному з своїх творів він пише: "...людина не повинна чинити за велінням совісті, найголовнішим спонукачем її сумління має бути комуністичний ідеал" [20, 118].

Зазначена формула передбачає низку елементів системи комуністичного виховання. До них слід віднести – самого індивіда з його моральними кондиціями та його самовиховними потенціями, поведінку індивіда у різних сферах життя, комуністичний ідеал, що мав би бути "найголовнішим спонукачем сумління". Дещо прихованим, але сам собою зрозумілим виступає ще один елемент – ідеологія, яка репрезентувала зв'язок між людиною і комуністичним ідеалом. Кожен з цих чотирьох елементів має в структурі своє чітке місце.

Між людиною та ідеалом комунізму працювала ідеологія. В комуністичній системі виховання вона посідала головне місце і користувалася великою увагою. Ціла низка предметів – "Основи марксизму-ленінізму", "Науковий комунізм", "Історія КПРС", "Історичний матеріалізм", "Діалектичний матеріалізм", "Науковий атеїзм", "Політекономія" тощо – розроблялися і викладалися у навчальних закладах різних рівнів. Головна мета цих "ідеологічних" предметів полягала в тому, щоб розкрити зміст і утвердити віру в реальність комуністичного ідеалу. При цьому ідеологія не вникала у зміст окремих видів виховання. І, будучи чинником впливовим, все ж носила щодо дидактичної практики певною мірою зовнішній, автономний характер.

Величезну роль в становленні системи політичної індоктринації в умовах становлення тоталітарного режиму в Радянському Союзі відіграв процес подолання неписьмен-

ності. Для її подолання постала проблема введення обов'язкової загальної освіти. У 1930–1932 рр. в школах лікнепу навчалось понад 30 млн. осіб [21, 41]. У 1931 році ЦК ВКП(б) приймає рішення повернути старі, засуджені після Жовтневої революції методи освіти, уроки, навчальні предмети. У школу, переповнену “ворожим елементом”, партія направляє “досвідчених партпрацівників” і комсомольців. У 1932 році всі експерименти у сфері навчальних програм проголошуються “лівим ухилом” і “прихованим троцькізмом”. У школах вводиться “твердий розклад”, “тверда дисципліна” і ціла низка покарань, аж до виключення.

Процес ідеологізації спрямовувався не тільки на підростаюче покоління, а на все населення. З цією метою, інтенсивно розроблялися різні методи і форми політичного навчання дорослих – від лекцій партпрацівників до цілих “університетів марксизму-ленінізму”, мобілізувалися всі можливі чинники виховання – гуманітарні предмети, преса, наочна пропаганда, піонерські, комсомольські і партійні організації.

Практично є всі підстави твердити, що з перших років становлення радянської влади в Україні склалася достатньо потужна система політичної освіти, головним завданням якої стало за всяких обставин і всяких умов пропагувати комунізм.

Вже восени 1920 року В. Ленін в промові на нараді в справах політичної освіти зазначив, що «ми на всій лінії своєї просвітньої діяльності не можемо стояти на старій точці зору про аполітичність просвіти», і через декілька днів після цієї промови Леніна, — як свідчить А. Іванівський в своїй статті «Етапи і перспективи масової комуністичної освіти», — “а саме, 12 вересня 1920 року було видано декрет, за яким в складі народних комісаріатів освіти утворилися Головні комітети політичної освіти (Головполітосвіти). Це було організаційне оформлення органу державної пропаганди комунізму” [22, 64].

Головполітосвіт мав своїм завданням кожен форму позашкільної освіти зв'язати з політосвітою, навіть ліквідація неписьменності будувалася на цій самій zasadі: «навчання технічної грамоти “необхідно сполучати” з основними політичними питаннями» [23, 257].

Слід підкреслити, що в часи становлення радянської влади та зміцнення тоталітарних порядків всі форми поза-

шкільної освіти, ще в більшій ступені ніж сама шкільна освіта, несли на собі відбиток певного політичного світогляду, як цього вимагала правляча партія. Ось які “нові” завдання політосвіти накреслив Микола Скрипник в своїй доповіді на Всеукраїнському з’їзді сільських політосвітробітників: “Політосвітробота мусить і повинна поглибити класовий пролетарський світогляд серед трудящих мас, — а це визначає, що до плану своєї роботи вона мусить внести боротьбу з ідеалістичним світоглядом, боротьбу з релігією, яка є основою цього світогляду, боротьбу з старим побутом та забобонами, що зв’язані з ним. І, кінець кінцем, політосвітробота мусить також і повинна відмовитися від позицій “аполітичності”, “культурництва”, а вся вона мусить бути просякнута питаннями соціалістичного будівництва” [24, 155-156].

Головними осередками політосвітньої роботи на селі в 20-х роках ХХ ст. в Україні стає селянський будинок («сельбуд») та хата-читальня як нижча форма селянського будинку, а в місті — робітничий клуб. В колективних господарствах центром політосвітньої роботи стає будинок колективіста.

В клубах, і в селянських будинках значна увага приділяється організації мітингів, живої газети, політичних судів («політсудів»), вистав, кіно, радіо. Все це, зрозуміло, підпорядковано основній політосвітній ідеї.

Поруч з клубами, селянськими будинками, будинками колективіста, хатами-читальнями існує велика мережа червоних кутків на підприємствах, «радгоспах» і «колгоспах». Слід звернути увагу на той факт, що кількість політосвітніх установ в 20-х — 30-х роках помітно зростало, що дозволило охопити такого роду роботою практично все населення.

Органічною частиною цих осередків була так звана політосвітня бібліотека або читальня. Їх число постійно і стрімко зростало. Так лише з 1925 року по 1933 рік кількість політосвітніх бібліотек зросла майже в двое і складала в Україні 11262 установ такого типу [25, 62].

Слід сказати, що політосвітня робота бібліотек в часи тоталітаризму була тісно поєднана з книговидавничою політикою. Насамперед влада зосередила всю видавничу й книжкову справу в своїх руках і з цією метою утворила Всеукраїнське Видавниче Товариство — «Всевида́т», яке стало монополістом видавничої справи та органом розподілу літе-

ратури як нової, так і раніш виданої, яка опинилася в розпорядженні «Всевидачу» в наслідок реквізиції цієї літератури в кооперативних і приватних видавництвах і книгарнях та приватних бібліотеках.

Поряд з зростанням числа книжкової продукції потрібно відзначити, що головним чином вона за своїм змістом стає важливим засобом політичної індоктринації та була спрямована на конструювання нової політичної реальності. Для підтвердження цієї тези наведемо дані про видавництво книжкової продукції за її тематичним спрямуванням в 1931 році. З усього числа виданих книжок 33,7 % складає суспільно-політична література, 6,6% — технічна, 4,1% — агротехнічна, 17,6% — точні науки, 21,7% — мовознавство, 9,3% — художня література, 1,9% — медична література і 5,1% — інші видання [26, 11]. З цих даних бачимо, що книжкову продукцію було скеровано головним чином на пропаганду соціалістичного будівництва та комунізму.

Окремо слід зазначити, що серед літератури, яка видавалась, особливе місце у “внутрішній роботі” тоталітарної індоктринації належало підручникам всіх рівнів системи освіти. Вже в 20-х роках ХХ ст. методисти багато працювали над створенням підручників нового типу, які відповідали б тогочасним завданням і методам освіти. З цією метою видавалися окремі праці, присвячені проблемам змісту і побудови підручника, у часописах точилася жвава дискусія з означеної теми.

Використання уроків, підручників в якості засобів індоктринації починалося з першого класу. Радянські букварі 30-х — 50-х років ХХ ст. крім, того, що вони були першим посібником по розвитку мови та логічного мислення у дітей, були ще й засобом для отримання орієнтації того, хто входить в політичний світ. В умовах ліквідації неписьменності дорослих, яка співпала з новим витком загострення класової боротьби, ази викладання письма поєднували з базовими політичними установками ВКП(б).

З психологічної точки зору, це був вірний крок. По-перше, навчання велося в колективах, які були відірвані від “класово неприйняттого середовища”. По-друге, отримання влади над писаним словом людиною сприймається гостро та образно. По-третє, оволодіння письмом, як підкріплення

в соціалізації, створювало перспективу успішності намічених партією перетворень. В четвертих, кожний урок закінчувався конкретними гаслами. Достатньо швидко текст букваря стає мілкішим, а політичні проблеми складнішими: для чого треба здавати молоко на молокозаводи, хліб місту, що дає будівництво заводів. Вірогідно, такий буквар можна за всіма підставами назвати “Самим коротким курсом історії ВКП(б)”.

Можна заперечувати ефективність самої головної мети ліквідації неписьменності, але інструментом для досягнення політичних цілей, вона була безсумнівно. Матеріал букваря — це своєрідна логіко-семантична “лійка”, в якій букви і звуки, що склалися в слова, прості жанрові оповідання, які включали базові політичні поняття та сенсові програми, покликані в підсумку сфокусувати увагу на головні темі, виступити своєрідним гіпертекстом, який створював своєрідний “нелінійний лабіринт, своєрідну картину світу, потрапивши в який одного разу, і вийти з якого, набагато важче ніж може здатися на перший погляд” [27, 70].

Важливою формою політичної освіти, спроектованою з всього радянського суспільства була політінформація. Вперше індивіди з даною формою індоктринації зустрічалися на ранніх ступінях шкільної освіти. “Однією з розповсюджених і діючих форм політичної освіти, застосовуваних у шкільній практиці, є політінформація як оперативний засіб пропаганди знань про внутрішню і зовнішню політику КПРС і Радянської держави”[28, 9].

Система політичного інформування охоплювала широке коло дорослого населення через діяльність агітколективів, груп політінформаторів, лекторів партійних комітетів та товариства “Знання”. Так, в 1978 році в Україні політичне інформування здійснювали 49,2 тис. агітколективів, 44,3 тис. груп політінформаторів, які об’єднували 718, 8 тис. агітаторів, 343,8 тис. політінформаторів, 687,2 тис. лекторів[29, 147-151].

Важливу роль в справі політичного виховання в умовах радянської тоталітарної системи належала вищій школі. Підготовка фахівців вищої кваліфікації і за своєю організацією і за змістом була пронизана рисами політичної індоктринації. Українська влада вже в перші роки свого існування відкрила низку нових вищих навчальних закладів, які крім фахових завдань несли на собі тягар ідеологічних штампів та обов’язків

формувати індивідів з визначеними діючим режимом якостями.

Розширення системи освіти на різних рівнях сприяло формуванню радянської інтелігенції. У 1939 році за словами В. Молотова, її чисельність складала 9,6 млн. осіб [30, 310]. Взагалі ж, радянська система вищої освіти характеризувалась свідомим розривом з традиціями як російської, так і європейської систем освіти.

Матеріалістично-діалектичний метод Маркса-Леніна-Сталіна визнавався за єдино науковий метод. Все те, що не відповідає цим вимогам, кваліфікується як шкідливе збочення з шляху ідеологічного фронту робітничого класу, яка стоїть під проводом комуністичної партії. Кожний науковий працівник, який допустився в своїх працях будь-якого збочення від марксистсько-ленінського методу, повинен шляхом самокритики, «безстрашного викриття своїх власних помилок» позбутися впливу «буржуазних теорій» та стати свідомим активним будівником безкласового соціалістичного суспільства. До наукової праці прикладають ті самі способи організації, яких комуністична партія вживає в сільсько-господарських і промислових підприємствах (колективізм, вироблення плану п'ятирічки, соціалістичне змагання і т. п.

Як вже зазначалося в період тоталітарного ладу в Україні не могло бути ні одної освітньої установи, яка не відповідала б основному завданню — готувати громадян з комуністичним світоглядом, і з цього погляду всі школи та освітні установи були партійними, все ж таки, крім того, режимом були створені спеціальні партійні школи — від нижчих до вищих, які ставили своїм завданням готувати вчителів з суспільствознавства, агітаторів і пропагандистів комуністичної партії.

До цих шкіл в 20-х — 30-х роках XX ст. в Україні належали “радянські партійні школи” (радпартшколи), технікуми комуністичної освіти, комуністичний університет ім. Артема в Харкові та Всеукраїнський Інститут Комуністичної Освіти в Харкові.

З 1925 року почав свою роботу Всеукраїнський Інститут Комуністичної Освіти в Харкові. Спочатку він існував як факультет політичної освіти при Харківському Інституті Народної Освіти, а з 1929 року був перетворений на самостійний Інститут Політосвіти.

На протязі всього “соціалістичного” шляху в Радянському Союзі, і в Україні зокрема, відбувався процес чисельного зростання установ, які безпосередньо здійснювали політичну індоктринацію та вироблялися нові її форми. Якщо спертися на дані одного з довідників, то в 1982 році – своєрідного апогею розвитку індоктринаційного процесу в Україні налічувалося 100935 шкіл, семінарів, університетів, до яких були залучені 2429353 слухачів лише в системі партійного навчання [31, 133].

Цілком очевидно, що, після XX з'їзду, індоктринація поступово втрачає свою ефективність. Для досягнення видимих результатів доводиться витрачати більше коштів і енергії, а іноді і просто відноситися до процесу політичної освіти і виховання формально. Результати цього процесу стали очевидними після того, коли покоління 50-х стали ведучою соціальною когортою в 90-і роки XX ст. Імовірно, не випадково, що саме дане покоління цілком терпимо сприйняло зміни, зв'язані з перебудовою і демократизацією.

У завершення слід зазначити ще і те, що в результаті комплексного впливу політичної системи діти в СРСР, як показали дослідження Юрія Бронфенбреннера, на відміну від своїх однолітків у США й Англії, були менше піддані впливу такої агентури політичної соціалізації як групи ровесників, а більше ідентифікували себе зі стандартами поведінки дорослих.

І навпаки, групи ровесників у СРСР підсилювали підпорядкування нормам настільки, що допомагали контролювати молоду особистість [32, 99]. Це можна вважати безсумнівним успіхом радянської системи: від використання молоді як засобу боротьби зі старим світом, вироблення правил підпорядкування (на рівні автоматизму) ідеї і її носіям до такого ж автоматично-інструментального контролю за особистістю в групі, що послідовно переміняють один одного на сцені радянської історії вікових когорт.

У цих умовах, як ми відзначали, особливу роль грав початковий етап індоктринації, як у житті всього суспільства, так і окремої особистості.

Задача їхньої переробки була зведена в ранг найважливішої партійно-державної і продовжувалася довгі десятиліття, тому робота з подолання наслідків індоктринації (і

це показав досвід Німеччини) не може бути долею тільки окремих чи ентузіастів партикулярних проектів в області освіти.

Література

1. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. — М., 1998.
2. Див.: Платон. Государство // Платон. — Собр. соч. в 4 т. — Т. 3. — М., 1994.
3. Монтескье. О духе законов. — Ч.1. — Кн. 4. — «О том, что законы воспитания должны быть в соответствии с принципами образа правления». — СПб., 1990.
4. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. — 1992. — № 4.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
6. Даль Р.А. Полиархия, плюрализм и пространство. Последствия исторических сдвигов, связанных с изменением пространства // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Ред. Т.А. Алексеева и др. — М., 1997.
7. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе. М., 1998.
8. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. М., 1997.
9. Луман Н. От полицейского государства к правовому государству // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. II. — М., 1997.
10. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. — 1992. — № 1-2;
11. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5;
12. Турэн А. Что означает демократия сегодня? // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. II. — М., 1997.
13. Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді // Постанова президії Академії педагогічних наук України від 19 квітня 2000 р. — Протокол №1—7/4-49.
14. Васютенський В. Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. — 1998. — № 1.
15. Вашутін О. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. — 2000. — № 5.
16. Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. — 1999. — №4.
17. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. — 1999. — № 4.
18. Пайнс Р. Россия при большевиках. — М., 1997.
19. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М., 1993.

20. Сухомлинський В.О. Вибр. твори в 5-ти томах, — К. 1976. — Т. 1.
21. Всемирная история: В 24 т. — Т. 22. — Канун II мировой войны / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн., 1997.
22. Комуністична Освіта. — Ч. 10. — К., 1932 .
23. Порадник політосвітньої роботи. Ч. 1. *Збірка статей за редакцією М. Волобуєва.* — Харків, 1927.
24. Всеукраїнський з'їзд сільських політосвітробітників. — «Шлях Освіти». — 1930.— Ч. 1-2.
25. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. — Вид. Центрального Статистичного Управління. — Харків.
26. «Радянський Книгар». — 1932.— Ч. 31.
27. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. — М., 1997.
28. Сорокина Т.В. Политинформация в начальной школе // Начальная школа. — 1988. — №11.
29. Коммунистическая партия Украины в цифрах. — К., 1988.
30. XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1939.
31. Коммунистическая партия Украины в цифрах. — К., 1988.
32. Див.: Nathan J. A., Remy R.C. Comparative Political socialization: A Theoretical Perspective// Handbook of Political Socialization. Theory and Research. Ed. by Stanley Alien Renson. NY-London.1977. P.99.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ: ІСТОРИКО–ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

Проблема формування політичної нації є однією з визначальних у досягненні злагоди, утвердженні принципів національного патріотизму і етнічного плюралізму, забезпеченні консолідації українського суспільства. Адже саме українська політична нація долає протиставлення між титульною нацією та етнічними групами, наповнює українську національну ідею загальнонаціональним, загальноукраїнським змістом та спрямуванням.

Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісної держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, знаходження місця країни у системі культурних і політичних координат тощо) зумовлює необхідність вироблення адекватної політики щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності.

Дослідження особливостей формування політичної нації в Україні сприятиме розумінню процесів в етнонаціональній сфері, дасть змогу перевірити виправданість застосування концепції політичної нації до етнополітичних процесів в країні, допоможе уникнути багатьох непорозумінь у контексті розроблення етнополітики української держави, її практичної реалізації. За таких умов формування політичної нації виступає важливою науково-практичною проблемою етнополітологічної науки.

Актуальність цієї проблеми підтверджується численними дослідженнями як українських мислителів попередніх поколінь, так і вітчизняних вчених сучасності. Зокрема, значний інтерес становлять праці М.Вівчарика, О.Картунова, І.Кресіної, І.Кураса, В.Лісового, О.Майбороди, М.Обушного, Л.Нагорної, Ю.Римаренка, Л.Шкляра та ін. Важливою історико-методологічною базою стали роботи В.Антоновича, Ю.Бачинського, В.Винниченка, М.Грушевського, В.Липинського та ін.

Дослідженню політичної нації в західному суспільствознавстві присвячені наукові доробки Е.Вілсона, К.Енлоу, Т.Кузьо, А.Мотиля, Е.Сміта та ін.

Метою даної статті є аналіз історико-політичного контексту формування політичної нації як основи стабільності і суспільної злагоди в Україні.

На початку статті варто хоча б коротко зробити невелике синтезуюче узагальнення про тлумачення поняття “політична нація”.

У зарубіжній етнополітології поширеним є визначення політичної концепції нації Е.Смітом. До найголовніших ознак політичної нації відомий англійський дослідник відносить такі: 1/ історична територія, або рідний край; 2/ спільні міфи та історична пам'ять; 3/ спільна масова, громадська культура; 4/ єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5/ спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [1, 23].

До прибічників політичної концепції нації серед вітчизняних дослідників слід віднести насамперед І.Кресіну. Посилаючись на думку Е.Сміта, вчена резюмує, що першим елементом політичної (територіальної, громадянської) моделі нації є спільність народу і території, “історична земля”; другим — ідея Батьківщини, сукупність законів та інституції з єдиною політичною волею, чуттям юридичної рівності серед членів суспільства; третім — певна система спільної культури, громадянської ідеології, низка спільних порозумінь і сподівань, почуттів та ідей, що пов'язують населення з його рідним краєм [2, 343-344].

Подібної думки дотримується і В.Євтух. Він зазначає, що “нація — це державне утворення в основі якого лежить об'єднання певних етнічних спільнот, об'єднання, котре обумовлене, певними об'єктивними і суб'єктивними передумовами” [3, 114]. В.Лісовий також пропонує застосовувати термін “нація” для визначення спільнот, що утворилися внаслідок передусім політичної інтеграції [4, 117].

Підсумовуючи вищенаведене, доцільно зазначити, що на сучасному етапі становлення українського полі етнічного суспільства мова повинна йти саме про формування політичної нації, яка об'єднує різні етнічні спільноти, що проживають на певній державній, національній території, і набуває ознак поліетнічності та плюралістичності (у сенсі полікультурності й урахування політичних інтересів різних етнічних груп).

Як відомо, на необхідність формування української політичної нації наголошували у свій час видатні історичні постаті.

Зокрема, В.Липинський писав про те, що українську націю можна об'єднати пробудженням почуття солідарності і єдності між усіма постійними мешканцями української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, соціально-класової належності, віросповідання та ін. Почуття любові до рідного краю, української землі, яка годує всіх її мешканців, як до органічної цілісності, вважав В.Липинський, є необхідною і єдиною можливістю того “найтіснішого у світі зв'язку, що зветься нацією” [5, 189].

Процес формування української нації розпочався, як і формування східноєвропейських націй, кілька століть тому. У цьому плані варто згадати минуле. Адже “народ, який не знає власного минулого і забуває свої історичні корені, не має майбутнього і ризикує відійти в небуття” [6, 11].

Згідно досліджень Л. Мельника, формування українського народу відбувалося в умовах розвитку феодального ладу протягом XII – XVIII ст. на території Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття, Північної Буковини, Слобожанщини й Запорожжя [7, 351–352].

Формуючи етнічну самобутність, український народ в ті часи вів тривалу боротьбу з литовсько-польською католицькою експансією, агресією Туреччини й Криму. І в цьому ратоборстві зростала в ньому єдність та національна самосвідомість.

Найяскравішою сторінкою середньовічної історії України була визвольна війна 1648 – 1654 рр., яка поклала початок новому періоду формування української нації. Це була доба, пов'язана з діяльністю Б.Хмельницького й охрещена його іменем “Хмельниччина”

З малого Запорожжя Б.Хмельницькому вдалося створити українську державу, з якою рахувалася вся Європа. Справжній злет національної самосвідомості, суспільної енергії та творчих сил українського народу проявилася не тільки в бойових успіхах, а й в економічному піднесенні, завдяки чому можна було вести тривалу й виснажливу визвольну війну. Була сформована нова влада. Республіканський устрій, вибор-

ний уряд, власна військова організація, служба міжнародних відносин і фінансова система.

Але в силу політичних обставин Україна мусила прийняти царський протекторат. Інкорпорація українських земель до складу Російської держави спричинила, як слушно зазначає Л. Нагорна, кризу національної ідентифікації. “Царизмові, — пише вчена, — ідеологія і політична практика якого однозначно спрямовувалися на деетнізацію українства і його розчинення у “російському морі”, вдалося крок за кроком ліквідувати українську автономію, витиснути з міського ужитку українську мову” [8, 139].

Вихід з кризи було знайдено у період національної революції 1917–1920 рр., вплив якої сприяв утворенню федеративного бодай за формою державного устрою СРСР, розгортанню політики українізації 20-х — початку 30-х рр., що сприяло росту національного самоусвідомлення.

Але уникнути наступної кризи ідентифікації і на цьому шляху не вдалося. Адже, з одного боку, декларувалася лінія на розквіт націй і національних культур, з іншого — будь-який інтерес до національного підводився під формулу “буржуазного націоналізму” і жорсткого переслідування [8, 140].

Якісно новим етапом формування української нації як політичної спільноти можна визначити період здобуття Україною незалежності, суверенності, розбудови нею самостійної державності. 1 грудня 1991 р. 90% громадян України проголосували за вихід з СРСР, визнав тим самим, якщо й не свою належність до самостійної української нації, то принаймні свою готовність до неї належати.

Однак становлення і безумовне утвердження української державності, як засвідчили всі минулі роки після проголошення незалежності, відбувалися за надзвичайно складного політико-економічного, соціокультурного клімату. Катастрофічно поглиблювалася соціально-економічна криза, прискорено руйнувалися залишки господарського механізму. В деяких регіонах проявлялися навіть сепаратистські тенденції. Водночас реформа державно-суспільного устрою, що могла б реально засвідчити життєздатність української держави, не завжди йшла оптимальним шляхом.

За цих умов Україні не вдалося уникнути наступної кризи ідентифікації, яка виникла на ґрунті ейфорії від порівняно

легкого здобуття незалежності й недооцінки можливих негативних наслідків від запровадження реформаторських моделей, слабо адаптованих до умов країни і не легітимізованих масовою свідомістю. Несправджені соціальні очікування обернулися внутрішньою невпевненістю, роздвоєністю свідомості, амбівалентністю ціннісних орієнтацій. “На цьому фоні, — звертає увагу Л. Нагорна, — зроблена на першому етапі незалежності спроба певної частини еліти нав’язати суспільству етнічну (закриту) модель нації, пропаганда своєрідного “національного романтизму” з присмаком автаркії і самоізоляції посилили не тільки суспільний скептицизм, а й прояви регіоналізації. Практична небезпека поляризації виявилася відразу ж у формі образів “справжнього українства” і “малоросійства”, у протиставленні “денаціоналізованих манкрутів ультранаціоналістичним бандерівцям”. Ідея етнонаціональної єдності в такий спосіб підрубувалася біля самого кореня” [8, 154].

Відомий англійський політолог Е. Вілсон проаналізував шість моделей націотворення, запропонованих різними політичними силами, які з’явилися в Україні в роки незалежності [19, 115-124].

Національно-етнокультурна модель, запропонована рухом ще у 1989 р., виходила з концепції “одночасного національного відродження” як української нації, так й інших етнічних груп в країні, але передбачала для першої привілейований статус. Україна в цій моделі розглядається як постколоніальне суспільство, а “українізація” — як відновлення історичної справедливості. До речі, цю модель досить влучно узагальнив український політолог В. Кулик: “Українська держава повинна діяти так, якби вона була національною державою української нації..., але разом з тим, щоб досягти цього не тільки уявного становища” [10, 25].

Близькою до національно-етнокультурної моделі Е. Вілсон вважає “модель мовних груп”. Те, що її, як і першу значною мірою підтримував Л. Кравчук, сприяло його програшу на президентських виборах 1994 р. Адже ця друга модель виходила з того, що етнос і мова по суті збігаються, а на практиці мова поділила самих українців.

Багато прихильників в Україні має модель подвійної ідентичності, яку Е. Вілсон назвав “інша Україна”. Вона

спирається на міф про спільне слов'янське коріння й ідею “єдиного російсько-українського культурного простору” і розмитих кордонів. Росіяни і російськомовні українці (“українороси”), які обстоюють цю модель, часто виступають як носії реліктового “радянського патріотизму” і живлять комуністичну ідею. Ідею слов'янської єдності експлуатує так звана модель євразійської ідентичності, один з варіантів якої під час передвиборної кампанії 2002 р. озвучували соціал-комуністичні сили.

Модель, яку, починаючи з 1994 р., обстоював Президент України Л.Д. Кучма, англійський політолог охарактеризував як синтетичну. На його думку, в неї вплетені водночас і елементи радянської, і елементи української етнокультурної традиції, що робить її еклектично.

З цим висновком Е. Вілсона щодо еклектичності даної моделі важко погодитися, оскільки саме такий “громадянський” підхід — єдиний, який здатний “працювати” на ідею української політичної нації. Поки що модель “української політичної нації” відбудовується різними політичними силами на дещо відмінних підвалинах. Але вихід за межі етнічності як ідентифікаційного чинника прокладає шлях до трактувань політичної нації як горизонтального об'єднання співгромадян, що має серйозне консолідаційне навантаження. Важливим кроком у цьому напрямі є зафіксоване у Конституції України трактування українського народу як громадян України всіх національностей. Цим не тільки було усунуто термінологічний різнобій у трактуванні понять “український народ” і “народ України”, а й здійснено крок до загальноцивілізаційного розуміння народу насамперед як “демосу”, а вже потім як етносу.

Отже, можна констатувати, що на сучасному етапі процес формування політичної нації триває, але він визначається певною низкою проблем. Останні пов'язані з регіональною відособленістю; усталеністю принципів суспільної свідомості, залишеної у спадок комуністичною ідеологією, стосовно національного питання; різноманітністю підходів політичних сил до проблем націотворення та розв'язання інших питань демократичного розвитку українського суспільства. Тому важливим є вирішення двоєдиного завдання — вироблення системи сталих інституційних орієнтирів, що визначають

обличчя сучасної політичної нації, і освоєння плюралістичного типу само ідентифікації особи, що впливає із самої сутності демократії. Вимога останньої – консенсус головних політичних сил, заснований на здоровому прагматизмі. Творення політичної нації може відбуватися тільки на такому фундаменті. “Створити народ, – зауважує французький політолог Є.Балібар, – означає сформувати як інститут і як психологічний образ – сучасного *homo nationalis*, тобто форму національної ідентичності, в якій “останньою спільнотою” буде держава, а не споріднена група, клас чи конфесія. Точніше, держава виступає в усіх цих ролях одночасно, але за гегемонії національної ідентичності, що трансформує ці відносини” [11, 38].

Література

1. Сміт Е. Національна ідентичність / З англ. переклав П. Паращук. – К., 1994.
2. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998.
3. Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави // Віче. – 1992. – №3.
4. Лісовий В. Етнокультурна – основа етнічної самосвідомості // Етнічна самосвідомість і національна культура. – К., 1991.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ-Філадельфія, 1995.
6. Вівчарик М.М., Панченко П.П., Жмихова В.І. Українська нація: шлях до самовизначення. – К., 2001.
7. Історія України. Курс лекцій. – У 2-х кн. – Кн.1. – К., 1991.
8. Нагорна Л. Українська політична нація: лінія розламу і консолідації // Віче. – 2000. – № 1.
9. Вилсон Е. Национальная идентичность в Украине // Политическая мысль. – 1999. – № 3.
10. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. – К., 1999.
11. Цит. за Каспэ. Демократические шансы и этнополитические риски в современной России // Полис. – 1999. – №2.

ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ

Вибори є важливою складовою частиною політичного процесу в сучасних демократичних суспільствах. Вони дають змогу громадянам вибирати і усувати державних діячів, впливати на склад і поведінку правлячих кіл держави. Разом з тим під час виборів у активне політичне життя втягуються пересічні громадяни, які починають відчувати свою значимість, можливість впливати на політичні процеси в країні.

Як відомо, діюча виборча система в Україні, яка має назву змішаної, припускає комбінацію пропорційної і мажоритарної системи з метою мінімізації недоліків, які мають кожна з них по одинці.

Обидві виборчі системи, як відомо, мають свої переваги і недоліки, але зараз річ не в тому. Перехід до пропорційної виборчої системи — це, без сумніву, значна подія в політичному житті України. Ця система дає змогу формувати парламент на чисто партійних засадах, організувати роботу в ньому тільки партійних фракцій, а у разі проведення політичної реформи також забезпечувати процес формування уряду і контроль за його діяльністю. Фактично цей перехід означає становлення нової партійної системи в Україні, де політичні партії повинні зайняти у суспільстві те місце, яке вони мають у системах розвиненої демократії.

Характер і особливості функціонування політичних партій у перехідних, посттоталітарних суспільствах достатньо проаналізований у багатьох дослідженнях [1].

Відомий політолог О. Ренней стверджував, що “політика в сутності — це суперництво між групами людей за вплив на політичну діяльність уряду. Політична партія — це автономна організована група, що бореться на виборах у надії знайти можливість контролю над урядом і його політикою” [2].

К. Фрідріх визначає політичну партію як групу людей, організованих для того, щоб гарантувати своїм лідерам доступ до уряду і контроль над ним і надалі забезпечити членам партії (завдяки такому контролю) матеріальні блага і переваги [3].

З цього можна зробити висновок, що за всі роки незалежності України політичні партії країни фактично дискримінувалися згідно існуючим світовим демократичним стандартам. Так, наприклад, ст. 36 діючої Конституції стверджує, що “Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах” [4].

Як ми бачимо, ніяких претензій на політичну владу партій у суспільстві у цьому документі взагалі не зафіксовано. Тому можна стверджувати, що подібна ситуація, як це не прикро, висвічує більш авторитарні, ніж демократичні, засади, на яких базується система державної влади. І ніякі балачки про партійний плюралізм і інше не можуть змінити того факту, що у сучасній Україні партії фактично не мають змоги, як це існує у демократичних країнах, керувати суспільством. Закон про нову пропорційну виборчу систему у Верховну Раду України сам по собі нічого не може змінити у цій ситуації. Без проведення політичної реформи в країні, яка припускає наявність суттєвих змін в Конституції щодо місця і ролі партій у політичному житті (тобто закріплення за ними владних функцій, ніяке просування до справжньої демократії не можливо. Це — факт, який чим далі, тим важче заперечувати.

Закономірним наслідком вищевказаної ситуації стало те, що в країні фактично не існує (за деяким виключенням) повноцінних політичних партій, які могли б дієво і ефективно виконувати свою виборчу функцію, формувати державний курс, згідно потребам сучасного розвитку України. Вони не мають чіткої, привабливої ідеології, розвиненої регіональної структури та ін. Все це сформувало і відповідне ставлення значної частини населення до таких політичних партій. Відомо, що тільки кілька його відсотків декларують приналежність до членів партій. Непопулярність значної частини партій показали підсумки виборів до парламенту в 2002 році. Більшість політичних партій тоді своєчасно зрозуміли, що отримати підтримку загалу електорату вони не зможуть, тому для них фактично єдиним виходом стало блокування. Будемо відвертими в тому, що і воно не забезпечило значного успіху, але без нього більшість партій, які представлені у Верховній Раді, без сумніву, опинилися би після виборів за

її стінами. На наш погляд — це дуже тривожний сигнал, який і до теперішнього часу не оцінений у повній мірі більшістю керівників політичних партій України.

Як показала практика, формування парламентської більшості, без потужних політичних партій, здатних вирішувати законодавчі функції в сучасних умовах, — це дуже складне завдання. Формувати цю більшість з партій-карликів можна тільки за допомогою зовнішніх важелів, тобто примусу. Але це може дати у кращому разі тільки тимчасовий, ситуативний ефект. Знижка бар'єру проходження до парламенту до 3% на наступних виборах може тільки ускладнити цю ситуацію. Вихід з неї може бути тільки один. Це початок будівництва потужних політичних партій України, перетворення їх до рівня бойових і працездатних партійних машин, які, на основі розвинених регіональних структур і професійного партійного активу, можуть вирішувати партійні завдання і завдяки цьому упевнено перемагати на виборах. Тільки такі партії зможуть отримати підтримку більшості електорату і забезпечити ефективне функціонування влади і суспільства.

Утворювання потужних і впливових політичних партій — це, безумовно, складне завдання. По-перше, воно пов'язано з необхідністю злиття малих політичних партій, котрі в значній мірі клонують одна одну, займаючи спільну електоральну нішу. Цьому в значній мірі перешкоджають амбіції окремих політичних керівників, які не можуть твердо і критично оцінити слабкий стан своїх партій і їх достатньо низький вплив на виборців. Вони живуть у світі політичних ілюзій і політичної кон'юнктури і не хочуть зрозуміти того факту, що їх час вже минув.

Не є таємницею той факт, що деякі з політичних партій у свій час створювались самою владою, для обслуговування її політичних потреб і інтересів, і зараз значно втратили це призначення. Але вони продовжують існувати, так би мовити, по інерції, не бажаючи усвідомити того факту, що практично вони знаходяться на периферії політичного життя країни. Зовнішньо такі "партії" мають всі необхідні ознаки: програму, устав, керівний центр, регіональні структури та ін. Але їх програми нікого не цікавлять, статuti таких партій являються формальністю, бо не існує бажаючих працювати в таких партіях, які по суті трансформувалися у бюрократич-

ний керівний апарат, який переслідує багато цілей, серед яких політичні — дуже часто не є головними. Діяльність таких партій обмежується кордонами столиці, хоча нам замилюють очі партійною псевdochисельністю. Як вона робиться, для професіоналів не є секретом і не може ввести в оману.

Уявляється, що політична еліта України повинна зрозуміти об'єктивну потребу санації багатьох політичних партій країни, необхідність формування повноцінної і якісної нової політичної системи, здатної виконувати свої природні функції.

Потреба суспільства у пропорційній виборчій системі достатньо зрозуміла, але її практична реалізація викликає багату кількість питань, яких прагматичний розум не може ігнорувати. Головним з них є питання, якою ж повинна бути ця пропорційна система, щоб найбільш ефективно і оптимально використати партійний потенціал у справі дійового керування суспільством. З великим ступенем вірогідності можна стверджувати, що короткий час, який залишився до парламентських виборів 2006 року, не дасть змогу вирішенню завдання створення таких партій, яких потребує сучасна українська дійсність. Тому найбільш простим, а на наш погляд, і найбільш помилковим шляхом у вирішенні цієї проблеми може бути застосування так званої “чистої” пропорційної виборчої системи. Вона фактично може закріпити існуючу партійну стагнацію і приречити виборців на обрання із багатьох бід найменше першого. Це — шлях постійного блокування дрібних недієздатних партій і закріплення на політичній арені країни політичних керівників (не лідерів), які вже вичерпали свої можливості і по суті є представниками вчорашнього дня.

Тому, на наш погляд, необхідна розробка нової технології самої системи пропорційного голосування виборців. Як відомо, світова практика знає декілька модифікацій такої системи і запліщувати очі на це було б помилкою. Для багатьох українських пересічних виборців політичні партії — це абстракції, за якими вони не бачать конкретних персоналій, близьких, знайомих, з якими, і це найголовніше, вони не можуть, навіть потенційно, безпосередньо контактувати. Приклад західних демократій свідчить, що ця ситуація цілком природна. Виборець повинен мати свого живого кандидата,

навіть при пропорційній системі, яка звісно потребує його партійної приналежності. Одне одному не заважає.

Для стагнаційних партій, звісно, така ситуація не дуже подобається. Вони використовують спекуляційні докази, що мов би народний депутат — це виразник інтересів всього народу, хоча таке в реальності не можливо. Будь-яка партія, хоча і може називати себе “народною”, фактично виражає тільки конкретний сегмент соціальної структури суспільства. Відомо, що інтереси всіх можуть виражати тільки правлячі партії у тоталітарних суспільствах.

Для стагнаційних партій дуже зручно кулуарно формувати партійний список кандидатів у народні депутати. Відомо, що тільки перша п'ятірка цього списку стає відомою виборцям. Інші його представники по суті є “тіньовиками”, як правило, нікому не відомими. Тому в цей список керівництву партій можна вносити необхідних і корисних для них осіб, аналіз яких не є предметом даної статті.

У стінах діючої Верховної Ради зараз працюють 225 народних депутатів обраних за партійними списками. Більшість з них практично не відома загалу виборців. Хто може стверджувати, що це дійсно народні депутати. Окрім самих партій — право на це нікому не дано. На прикладі Росії відомо, що там і КПРФ фактично стала притулком для деяких осіб, які на мають взагалі нічого спільного з комуністичною ідеологією.

З цього виникає питання. Наскільки виборці можуть довіряти стагнаційним партіям? Нас переконують, що пропорційна система дає змогу виборцям контролювати через вибори якість праці політичних партій. Це означає, що наприклад, чотири роки незадовільного керівництва суспільством є сигналом для виборців, що треба таке керівництво змінити в особі правлячих партій. Де гарантія, що така зміна забезпечить ефективне керівництво ще на чотири роки? І взагалі, хто гарантує якість партійного політичного керівництва у державі? Уявляється, що метод проб і помилок — це не найкращий вибір для українських громадян. Це є фактично реанімацією ситуації, яка закріплює на політичній арені України осіб, нездатних за більш ніж десяток років незалежності, вивести країну з соціально-економічної кризи. Відомо, що всі ці особи і зараз присутні на політичному Олімпі

України. Згідно західним стандартам вони повинні були вже давно увійти в політичне небуття і забуті виборцями. Але в Україні політики не вмирають, хіба що фізично. І теза, що політичні успіхи — це успіхи соціально-економічні також нам не писана досі.

Тому, на наш погляд, пропорційна виборча система сама по собі не є універсальним лікувальним засобом суспільства, якщо вона не модифікована під конкретну політичну ситуацію. Звісно, що коли Україна сформує ефективну партійну систему, пов'язану з існуванням дійсно боєздатних політичних партій, які мають авторитет у виборців, то більшість проблем, які існують зараз будуть усунені автоматично. На цей же час необхідно використати ті можливості, які дає пропорційна виборча система, з так званими преференціями. Така система існує в багатьох західних демократіях — Швеція, Данія, Австрія, Італія, Іспанія, Фінляндія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди [5, 59].

Якщо “чиста” пропорційна виборча система вирішує питання хто із списку кандидатів увійде до парламенту на принципі черговості, то преференціальність дає право виборцям віддати свою перевагу конкретним кандидатурам за партійними списками [6, 532].

Пропорційна виборча система з преференціями дає змогу партіям персоніфікувати себе у конкретних партійних особах, яких партії пропонують виборцям як кандидатів на виборчі посади. Відомо, що партіям при “чистій” виборчій системі практично неможливо донести до свідомості виборців свої партійні виборчі списки, а часто це і не бажано для них. Тому для виборців партійний список на виборах — це кіт у мішку. Ніяка партія не може пояснити чітко і зрозуміло, чому саме ці, а не інші особи знаходяться у ньому. Більш-менш ефективно доти це вдавалося зробити тільки по відношенню до першої п'ятірки партійного списку, яку персонально відображали у виборчих бюлетенях. До неї звичайно відносять головних керівників партій та найбільш популярних у загалу осіб, які надають партіям привабливий вигляд в очах виборців.

Значним недоліком “чистої” виборчої системи є те, що виборчий партійний список, як правило, формується партійним керівництвом і в ньому окрім столичної верхівки

партії і “необхідних” для неї осіб (частіше всього спонсорів) фактично немає регіональних партійних висуванців. Регіональні партійні структури фактично виступають своєрідною тягловою силою, яка повинна тільки забезпечити проходження до парламенту вищеназваних осіб із списку. Така система по своїй суті формує законодавчий орган держави переважно з осіб зі столичною пропискою. Будь-якому серйозному регіональному партійному представництву у такій системі не має місця. Закономірним результатом такої політики є нерозбудованість регіональних партійних структур. Ті особи, які приходять до них, як правило, не можуть навіть мріяти про будь-яку значну партійну кар’єру і це в значній мірі послаблює ефективність їх діяльності. Тому включення в партійний список впливових регіональних партійних функціонерів дало б змогу значно пожвавити як кількісні так і якісні показники роботи регіональних партійних структур. Фактично розмова зараз йде про саму технологію формування партійного виборчого списку на нових засадах, які відповідають сучасним вимогам і сучасній ситуації.

З нашої точки зору, ця технологія повинна включати наступні моменти. Партійний виборчий список, безумовно, слід починати формувати з певної кількості керівних осіб партії, як це робилося і раніше, і їх прізвища повинні бути відображені у виборчих бюлетенях. Всіх інших представників партійного виборчого списку треба рознести по окружним виборчим бюлетеням, незважаючи на місце їх помешкання. У процесі виборчої кампанії ці кандидати повинні агітувати виборців як за свою партію, так і персонально за себе у кожному виборчому окрузі країни. Якщо партія перемагає на виборах, то її керівники, як і зараз, посідають перші місця в своїй парламентській фракції, а інші займають їх місця в залежності від того, який відсоток довіри виборців до партії вони отримали при голосуванні в своїх регіонах.

З вищесказаного можна зробити наступні висновки:

1. Прийняття Верховною Радою Закону про пропорційну виборчу систему в Україні автоматично не вирішує всіх питань переходу до парламентсько-президентської форми правління.

2. Пропорційна виборча система припускає наявність потужних і вагомих політичних партій в країні, як повноцін-

них суб'єктів політичного процесу в державі. Таких політичних партій в Україні (за винятком) не існує. Вони фактично ще не вийшли за межі діяльності партійних клубів.

3. Політична еліта України повинна усвідомити відсутність на даний час у країні потужних і дійових політичних партій і консолідуючими зусиллями почати санацію як політичних партій, так і політичної системи українського суспільства.

4. Існує загроза того, що кон'юнктурні інтереси і політичні амбіції партійного керівництва можуть законсервувати стагнаційні процеси в існуючих політичних партіях і не дадуть змогу почати процес розбудови дійових партійних машин, що ефективно реалізують свої функції відповідно потребам сучасної демократії.

5. Пропорційна виборча система, яка законодавчо оформлена Верховною Радою, повинна бути скорегована в напрямку доповнення її принципом преференціальності, який дасть змогу поживити партійне будівництво, особливо в його регіональному вимірі.

Література

1. Див.: *Назаренко Б.О.* Сучасні політичні партії України і деякі проблеми та перспективи розвитку // *Нова політика*. — 1996. — № 4; *Рудич Ф.М. та ін.* Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз. — К., 1995; *Острогорский М.Я.* Демократия и политические партии. — М., 1997; *Хімченко О.Г.* Будівництво та функціонування політичних партій. — Миколаїв, 2003.

2. Renney A. *Governing of Men*. Manchester Univ. Press, 1989. — P.313.

3. Див.: *Friedrich C.* Constitutional Government and Democracy. State Univ. Press. — № 4. — 1983. — P. 419.

4. Конституція України. — К., 1996.

5. Див.: *Білоус А.О.* Політико-правові системи: Світ і Україна. — К., 1997.

6. Див.: *Соловьев А.И.* Политология: Политическая теория, политические технологии. — М., 2003.

Кривошея В.В.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПЕРСОНАЛЬНОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Дослідження персонального складу та генеалогії козацької старшини спирається на значний і різноплановий масив джерел. Опираючись, на досвід аналізу джерел з історії українського козацтва [48; 49; 60; 61; 56], приєднуємося до точки зору, що джерела “говорять лише тоді, коли вмієш їх запитувати... Як тільки ми відмовимося просто протоколювати слова наших свідків, як тільки наміряємося самі примусити їх говорити, необхідно скласти список питань” [4, 38]. Виявлення, відбір і класифікація джерел є початком такої роботи.

Огляд основних тенденцій стану української археографії історії козацтва здійснив Ю.А. Мицик [58, 227-233].

Зазначимо лише, що одним із основоположних принципів роботи з джерелами, яким користуємося в процесі дослідження, є категоричне застереження проти застосування понять щодо минулого властивих мисленню сьогодення, розуміння, а не засудження історичного факту, явища, процесу.

Джерельну базу дослідження складають письмові архівні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. Базовими стали: ф.І (Збірка О.Лазаревського), ф.Х (Архів АН України), ф.ХІV (Історичні матеріали) ІР НБУ. У фондах Центральному державному історичному архіву України у Києві містять величезну кількість матеріалів господарчо-правового, генеалого-родовідного та статистичного характеру. Крім вище вказаних архівосховищ, джерельні матеріали зберігаються в Дніпропетровському [1, 7-29], Чернігівському [7] музеях.

Класифікація джерел опирається на загальну джерелознавчу класифікацію. Враховуючи особливості досліджуваної проблеми з письмових джерел особлива увага надається документальним, в меншій мірі — оповідальним.

В зв'язку з цим слід зробити класифікацію джерел за походженням і видами. З нашої точки зору, у класифікації варто було б відобразити документи державного (як центральних органів влади, так і місцевих), громадського (різних недержавних організацій, в першу чергу станово-дворянських), церковного і приватного походження. При цьому слід враховувати, що для дослідження проблеми, в першу чергу, використовуються українські, російські і польські. В повній мірі використані законодавчі акти, актові джерела, справочні документи, статистичні матеріали, при чому останні для вказаної проблематики мають першочергове значення. Серед джерел з історії козацтва, а відповідно, і козацької старшини дослідники відзначають тринадцять груп джерел [50, 15-17], які всі використанні у пропонованому дослідженні.

Комплексні джерела козацької держави, що виникли у процесі функціонування органів козацької адміністрації складають невичерпну інформацію багатьох фондів, серед них Генеральної військової канцелярії (ф. 51), похідна Генеральна військова канцелярія (ф. 1501), Генерального військового суду (ф. 56), полкових (ф. 63, 72, 75, 80, 83, 94, 96, 98, 102, 108) і сотенних (ф. 61) канцелярій. У вище перерахованих фондах ІР НБУ використані з колекції Київського університета в систематизованому вигляді збірку указів ГVK за другу половину 1722 р. — 1724 рр., 1726 — 1727 рр. [22; 23; 24; 25; 26]. Аналіз складу документів лівобережних полкових канцелярій здійснила Г.К. Швидько [378, 317-329], Корсунської полкової канцелярії — Ю.А. Мицик [55, 3-6]. В своїй більшості, всі джерела атрибутовані і датовані.

Як уже зазначалося вище, першочергове значення для вивчення персонального складу та генеалогії козацької старшини мають статистичні матеріали. Звичайно, найбільш цінним джерелом цієї групи є реєстри чи компути, розпочинаючи від першого реєстру одного з охочих козацьких полків (1581 р.) [8], продовжуючи стислими реєстрами старшини 10—20-х рр. XVII ст. [59, 157-162], реєстром старшини 1638 р. [380, 15-19], і безсумнівно, нещодавно опуб-

лікованим з сучасними коментарями реєстром Війська Запорозького 1649 р. [67; 68], такий же характер носять “статті” українських гетьманів з урядами Російської держави, які підписувалися старшинами.

Компути чи реєстри козацьких полків як офіційні документи описово-статистичного характеру завжди привертати увагу дослідників [47]. Автору вдалося виявити і використати 76 полкових реєстри за 1712–1764 рр., які є архівними оригіналами, що вказує на їх високу достовірність. В переписах дворів козаків і старшини називалися не лише імена, а іноді по батькові, вік, родинні зв’язки.

Полки за кількістю джерел слід розділити на три групи. Перша група дозволяє простежити поіменні списки тяглістю в кілька десятиліть. До таких відносяться Полтавський полк (1718–1759), 11 реєстрів (1718 [29], 1721 [30], 1726 [219], 1732 [28], 1735 [258, 203], 1737 [260, 211], 1740 [364], 1743 [266], 1748 [214], 1755 [270], 1759 [269]) якого дозволяють спостерігати старшину протягом 1718–1759 рр. Доповненням до загальнополкових реєстрів є реєстри окремих сотень. Так, в Полтавському маємо реєстр Кобеляцької сотні 1723 р. [228]. Ці дані доповнюють відомості про склад старшини і козаків Полтавського полку 1739 р. [78].

Дещо меншу тяглість мають 11 реєстрів Чернігівського полку (1732 [271], 1738 [273], 1739 [262], 1740 [259; 210; 283; 282], 1741 [212; 265], 1743 [267], 1747 [262], 1750 [104], 1755 [103] рр.), але їх доповнює більш пізній реєстр 1782 р. [79]. Полкові ревізії доповнюються сотенними Сосницької 1724 р. [71, 104-122.], Волинської 1724 р. [66, 94-125], Понорницької 1724 р. [229], Березнинської 1763 р. [197], Роїської сотні 1782 р. [72, 124-132]. Аналізуючи компути Чернігівського полку, І.І. Кривошея [51]. Крім того є згадки про ревізії 1702, 1721, 1726, 1734, 1735, 1744, 1752, 1756, 1764 рр., які знайти не вдалося. Остання з названих часткового перекривається даними Рум’янцевської ревізії. Додаткова використовуються реєстр козаків Чернігівського полку, які знаходилися при шведському войску 1702 р. [73] та відомості Чернігівського полків про кількість старшини і рядових козаків у полках 14 червня 1736 р. [76].

Чотирнадцять ревізій Переяславського полку (1726 [14], його аналіз здійснив А.Іваненко [9], 1729 [85], 1731 [105],

1732 [108], 1734 [110], 1736 [109], 1737 [113], 1738 [115], 1739 [116], 1740 [93], 1741 [94], 1743 [96; 284], 1747 [98], 1750 [102]) дозволяють простежити еволюцію старшини в проміжку 1726—1750 рр. Їх доповнюють ревізії Баришівської і Басанської 1744—1755 рр. [44], с. Воронкова 1777—1778 рр. [312], Березанської 1782 р. [313] Переяславського полку, 3-ї Переяславської, Терехтемирівської сотень 1763 р. [197].

Дванадцять ревізій Миргородського полку (1711 [371], 1719 [372], 1723 [376; 45], 1725 [373], 1729 [117], 1731 [86], 1737 [17], 1738 [87], 1739 [89], 1741 [95], 1747 [75], 1752 [101]) мають тяглість 41 рік протягом 1711—1752 рр., їх доповнюють реєстри Омельницької і Власівської сотні 1726 р. [217; 218].

Два десятиліття представлені восьми реєстрами Гадяцького полку (1731 [107], 1736 [13], 1738 [114], 1739 [80], 1740 [199], 1741 [20], 1747 [201], 1750 [202]). Найкраще документований 1736 р., відносно якого маємо крім реєстра відомості про кількість старшини і рядових козаків у полку 14 червня 1736 р. [76; 277]. У фонді «Сотенні канцелярії» з 1767 р. збереглися відомості про проходження служби козаками Куземинської сотні [375].

Другу групу полків складають Ніжинський, Прилуцький і Лубенський полки, які документовані від 8 до 15 років. 5 ревізій Ніжинського полку (1732 р. [220], 1736 [34], 1737 [272], 1738 [261], 1747 [268]) документують лише 15 років. До цих ревізій слід додати ревізії Конотопської сотні 1711 р. [63], II полкової Ніжинської сотні 1738 р. [216], Кролевецької сотні 1732 р. [276], різних сотень в різний час Ніжинського полку [215]. 6 - Прилуцького (існували, але втрачені компути Прилуцького полку 1695 і 1715 рр. [53, 5]) 1731 [15], 1732 [90], 1734 [111], 1737 [117], 1739 [88], 1740 [16; 91]) — 9 років.

Крім трьох полкових ревізій лубенських (1740 [12], 1745 [92; 213], 1747 [97]), які охоплюють 8 років, окремо вдалося виявити ревізії Роменської сотні 1723 р. [204], Городницької і Чорнуської 1738 р. [278], Чигриндубравської 1748 р. [346], Лохвицької 1734 р. [320], Чорнуської 1734 р. [274], Глинської 1750 р. [374] сотень Лубенського полку

До третьої групи відносяться Київський і Стародубський полки, які ревізіями документовані дуже мало. Маємо лише поодинокі реєстри, за якими простежити тяглість на більш-

менш значному проміжку неможливо. Між двома реєстрами Київського полку проміжок в 13 років (1737 [112], 1750 [105]). Існував ще реєстр 1699 р., який згадується в архівних фондових описах, але його місцезнаходження залишається невідомим. Реєстри Гоголівської і Бориспільської сотень 1778 р. [121] сприяють генеалогічним ув'язкам старшинських родин під кінець існування козацької держави. Ці реєстри знаходяться в справі, яку вдалося атрибутувати і датувати.

В Стародубському полку є можливість простежити тяглість в проміжку 1735 [123] і 1737 рр [124], а потім не маємо даних до 1764 р. [99; 100]. На жаль, автору не вдалося використати матеріалів переписних книг Чернігівського і Стародубського полків 1721 р. [377, 42], які зберігаються в Москві. З сотенних реєстрів збереглися Бахмацької 1739 р. [319] і Новгородської сотень 1740 р. [279], крім того дані доповнюються іменними списками сотників і козаків Стародубського полку в поході 1739 р. [333].

В порівнянні з іншими джерелами реєстри відзначаються найбільшою повнотою і високою достовірністю. Недоліком же є те, що вони охоплюють окрему територію (полк чи сотню), а не всю Гетьманщину [57, 127]. На жаль, в роки останньої війни загинули реєстри Стародубського і Київського полків за 1723 р.

Поруч з реєстрами виключення мають присяжні книги. Опубліковані присяжні списки 1654 р. Білоцерківського, піхотного Чигиринського, Ніжинського полків [2, 782-838; 65]. В 1659 р. прийняв присягу царю Подільський полк, яка була внесена до «Записной книги Подольского полку старшины, казаков, мещан и селян, приведенных Михаилом Поляским под г. Баром к присяге в верности и ввечном поданстве царю Алексею Михайловичу» [74]. Це джерело зберегло єдиний реєстр старшини вищезазначеного полку.

Нагальним завданням українських істориків і архівістів є публікація «Книги клятвоприводной» служителів Києво-Печерської лаври на чолі з Інокентієм Гізелем, гетьмана І. Самойловича» и всей малороссийской старшины и запорожского войска после кончины царя Алексея Михайловича» у 1676 р. (477 аркушів) і «Книга клятвенным обещаниям» 1682 р. (728 аркушів), дані яких дозволять зробити багато

генеалогічних ув'язок між колінами родів від середини XVII ст. з матеріалами XVIII ст.

Ця група джерел найбільш збагачує матеріали Лубенського полку, який реєстрами документований мало. Так, маємо присягу 1741—1742 рр. імператриці Єлизаветі Петрівні [224], Петру III [208], Катерині II [207]. З цієї ж групи Ніжинський полк доповнюється даними присяги Єлизаветі [225; 281] і Катерині II [82]. Збереглися присяга 1741—1742 рр. імператриці козаків та духовенства Київського [280], яка зповнює прогалину між 1737 і 1750 рр. за реєстрами. Виключне значення має присяга Катерині II Стародубського полку [84], яка є єдиним своєрідним переписом між 1737 і 1764 рр. в полку. Присяги 1741—1742 рр. Переяславського [226] і Миргородського полків [227] полків мають менше значення, так як дублюються реєстрами цих років, що дозволяє, в свою чергу, здійснити взаємоперевірку джерел. Ревізії Полтавського закінчуються 1759 р., а Переяславського 1750 р., тому присяга Катерині II в цих полках має значну цінність, так як не дублюється іншими комплексними джерелами статистичного характеру щодо всього полку [209; 21; 83]. На загал, присяга Катерині II є контрольним джерелом, яке за часом передує Рум'янцевській ревізії. З присяг відсутні дані про Чернігівський, Прилуцький і Гадяцький полки.

Особливо цінною є інформації у компутах бунчукових, значкових товаришів, щорічних “Ведомостя” про старшину по кожному полку, а також зведених реєстрах старшини Гетьманщини (в першу чергу 1725 [54], 1744 [69, 19–24], 1746, 1750 [19; 62, 52–61], 1751 [18] рр.). Неурядова старшина часто отримувала уряди, крім того, дані цих реєстрів мають виключне значення для генеалогічних досліджень.

Якщо ревізії щодо Гадяцького полку представляють 1731—1750 рр. (з пропусками), присяг взагалі не збереглося, то «Відомості і особистий табель Гадяцької полкової канцелярії про значкових товаришів» 1735 р. [221; 222; 223] доповнюють інформацію про старшин як по цьому року, так і ретроспективно. «Послужні списки» про службу значкових товаришів [252], сотників [255], полкової старшини полку 1761 р. [256], «Послужні списки» військових товаришів 1763 р. [332], справи про присвоєння чинів і звільнення у відставку старшин полку в 1769—1770 гг. [321], «Відомість» про майновий стан

службовців полкової канцелярії 1779 р. [292], формулярные списки старшини полку 1780 р. [328] взагалі мають виключне значення так як не дублюються іншими джерелами.

Останній період існування козацької держави і персональний склад старшини в Київському полку представлений «Відомістями» полкової канцелярії про полкову і сотенну старшину 1772 р. [311], про полкову старшину 1776 р. [289], про службовців Київського полку з даними про час вступу на службу, чини, участь в походах, кількість підданих 1775 р. [285], 1779 р. [306; 310], 1780 р. [297; 300]. Ці дані доповнюються окремою «Відомістю» полкової канцелярії про абшитовану старшину 1780 р. [298], «послужними» списками полкової старшини, сотників, військових і значкових товаришів, атаманів, осавулів, хорунжих і писарів 1782 р. [190].

Присяги Петру III і Катерині II доповнюються в документах Лубенського полку «службою» полкової старшини (1761) [237], «сказками» військових, значкових товаришів Лубенського полку (1761) [257; 232; 233]. Більш пізній період документованої справи про присвоєння звань старшині полку (1770 р) [323], реєстром всієї старшини полку за 1777 р. [3, 61-80], «відомістями» про полкову старшину 1778 р. [291], формулярним списком військових товаришів, возних і канцеляристів 1782 р. [173].

Миргородський полк документованої справами про присвоєння звань значкових товаришів дітям старшини в 1752 – 1754 рр. [125], послужні списки полкового обозного, хорунжих, старшини 1775 р. [288], послужні списки старшини 1776 р. [313], «відомісті» про старшину з вказівкою часу на службу, чину, участі в походах, кількості підданих 1774 р. [287], 1775 р. [286], 1779 р. [295; 292], формулярні списки сотенних отаманів, значкових товаришів початку 80-х рр. XVIII ст. [126], формулярний список старшини 1783 р. [182], а також «відомість» Миргородської полкової канцелярії про абшитовану старшину 1779 р. [296], які в комплексі дають можливість дослідити персональний склад старшини полку в останній період існування полково-сотенного устрою.

Джерельну базу дослідження старшини Переяславського полку складають послужні списки 1777 р. [326], формулярні списки за першу третину 1778 р. [334], формулярний список полкової старшини, небажаючої продовжити військову службу 1782 р. [314], формулярний список сотенних отаманів,

осавулів і значкових товаришів полку 1783 р. [177], старшини 1783 р. [179], послужні списки значкових товаришів, сотених осавулів, сотенних отаманів 1785 р. [335].

З джерел цієї групи, які стосуються Полтавського полку, вдалося залучити «Именной список значковых товарищей и козаков рядовых и пеших оружейных, без оружейных, которые на лицо обретаются в полку и кто в яких отлучках в 1735 г.» [340], список значкових товаришів 1736 р. [341] «сказки» полкової і сотенної старшини [230], значкових товаришів [206], військових товаришів (1761 р.) [231], полкової старшини [344], бунчукових товаришів [339], сотників [345], військових [343] і значкових товаришів [342] (1762 р.).

Відомості про полкових старшин [254], бунчукових [235], військових [234], абшитованих значкових товаришів [253] (1761 р.), про всіх полкових і сотенних старшин за 1773 р. [37], 1774 р. [38], послужні списки старшин 1777 р. [327], формулярні списки старшин 1780 р. [330], послужні списки за листопад 1782 р. [191], а також відомості абшитованих старшин за 1772 р. [39] і першу половину 1779 р. [40] складають службові джерела дослідження старшини Прилуцького полку.

Корпус джерел про чернігівську старшину складають «сказки» про служби полкової, сотенної старшини, курінних отаманів 10 грудня 1724 р. [205], справа про вибори старшини в полку 1738–1752 рр. [127], справа про отримання чинів 1742–1761 рр. [128], «сказки» сотників [241], бунчукових товаришів [236], абшитованих бунчукових товаришів [242], військових товаришів [238], абшитованих військових товаришів [239], значкових товаришів [240] (1762), справа про присвоєння звань 1770 р. [322], «річна» і «піврічна» відомості про служби полкових старшин, значкових товаришів і сотенної старшини 1779 р. [32; 33], формулярні списки старшини 1780 р. [330].

«Сказки» сотників [246], бунчукових [343], військових [345], абшитованих значкових [347] товаришів (1761), послужні списки старшин 1776 р. [324], формулярні списки старшини 1780 р. [238], 1784 р. [315] допомагають дослідити історію старшини Стародубського полку.

Значні прогалини в документації цієї групи маємо щодо Ніжинського полку, яка представлена лише «сказками»

полкової старшини [250], сотників [249], військових і значкових товаришів [251], абшитованих значкових [247] товаришів 1762 р.

Таким чином, ця група джерел є найбільш цінною для останнього періоду існування козацької держави (1764—1782 рр.), в той час коли ревізії і присяги відсутні. Окремі матеріали її розкривають період 1724—1764 рр., а також використовуються ретроспективно.

Враховуючи, що з 30-х рр. XVIII ст. більшість сотників і полкових урядовців перед вступом на посади проходила школу ГВК, велике значення для вивчення їх життєвого шляху мають іменні відомості військових канцеляристів 1742 р. [64; 263-273], 1754 р. [64, 273-276], послужні списки військових канцеляристів ГВК 1762 р. [81], військових канцеляристів ГВС 1765 р. [120], послужні списки старшин різних полків 1767 р. [119], 1784 р. [188], 1782—1785 р. [195], справи про нагороду званнями старшин різних полків 1784 р. [189].

Своєрідними реєстрами є відомості про виборних козаків. До цієї групи джерел належать відомості виборних козаків Гадяцького полку та їх синів 1764 р. [275], про виборних козаків всіх полків 1776 р. [290], списки козаків Стародубського полку та їх родин 1767—1768 рр. [318], табель про особовий склад старшини і козаків Чернігівського і Стародубського полків 1769 р. [316], справа про особовий склад Лубенського полку 1771 р. [196], іменний список виборних козаків, записаних до несення служби в сотні Прилуцького полка 1778 р. [36], велика відомість про виборних козаків без дати [317].

Для генеалогічних розписів старшинських родин незамінними є переписи виборних козаків і їх сімей 1782 р. В корпусі цих документів відзначимо списки виборних козаків Лубенського, Київського, Переяславського полків [170], відомості про кількість козаків, що несуть службу, сіл Лубенського повіту (колишнього Лубенського полку) [172], Голтвянського повіту (колишнього Миргородського полку) [174; 175], Хорольського повіту (колишнього Миргородського полку) [178], Городиського повіту (колишнього Миргородського полку) [183], Козелецького повіту (сіл колишнього Переяславського полку) [181], Золотоніського повіту (колишнього Переяславського полка) [185].

Своєрідними реєстрами старшини є також документи пов'язані з виплатою грошової винагороди старшині. До таких документів слід віднести «Відомість про виплату жалування гетьману, генеральній старшині і полковникам 1705 р.» [35], а також книга записів видачі жалування полковим і сотенним службовцям Переяславського полку в 1736 р. [338], 1738 р. [337], 1749 р. [336] та Київського полку 1745 і 1747 рр. [122]. Щодо інших полків цієї підгрупи джерел виявити не вдалося.

В останній період існування козацької держави з'явилося таке джерело, як послужні списки земських, підкоморних установ. Серед них вдалося використати послужні списки членів Миргородського земського суду та возних Миргородського полку 1775 р. [307], чиновників Остерського 1775 р. [303] і Козелецького земських судів 1775 р. [304], Козелецького, Остерського земських судів, Київського городського суду і Київської рахункової комісії 1776 р. [309], Миргородського земського суду 1779 р. [294], засадателів Пирятинського повітового суду 1782 р. [308], Голтвянської нижньої розправи 1782 р. [171], Лубенського підкоморного суду 1780 р. [299], чиновників Конотопської нижнього земського суду 1782 р. [193], Козелецького підкоморного суда 1779 р. [301], членів і канцелярських службовців Миргородського повітового суду 1782 р. [175], городничих і канцелярських службовців Голтв'янської, Пирятинської, Городиської, Лубенської, Козелецької і Хорольської, Київської верхньої розправи 1782 р. [169], членів і канцелярських службовців Городиського повітового суду 1782 р. [180], Хорольського повітового суду 1782 р. [183], Миргородського земського суду 1782 р. [186], службовців Остерського і Пирятинського нижніх земських судів 1782 р. [187], Конотопського нижнього земського суду і магістрату 1782 р. [192], чиновників Борзнянського повіту 1785 р. [194]. Більшість службовців цих установ попередньо знаходилися у козацько-старшинському середовищі самі чи належали до козацько-старшинських фамілій.

Серед матеріалів намісницьких, губернських і повітових дворянських зібрань відзначимо відомості про проходження служби, майновий і сімейний стан дворян різних років і різних повітів [305; 302; 168], рапорти і списки, поданні графу Румянцеву-Задунайському про дворян різних повітів [42].

Прогалини у родоводах, біограмах, проаналізувати взаємини і взаємопроникнення священицтва і старшинських родин тако ж дозволяють списки ченців монастирів (“табелі”) [11; 11] і священиків [355], студентів Києво-Могилянської академії (студентів і наставників академії з 1736/7 по 1757/8 рр.) [70, СХVI- СXXXIX; 20], Переяславської [6; 5] і Чернігівської колегії.

Реєстром полкової старшини на 1726 р. є публікація І.К. Кирилова [46, 160-170].

З статистичних джерел церковного походження велике значення мають метричні і сповідальні книги. У метричних книгах та сповідальних записах знаходимо як достовірний інформацію про персональний склад старшини, так і генеалогічні матеріали. Сповідальні книги фіксували всіх членів старшинських сімей церковного приходу на час сповіді. Найбільший інтерес викликають сповідальні книги Переяславської 1742 р. [358], Басанської 1748 г. [349], Баришівської 1750 г. [359], Бориспільської 1751 р. протопопій [360], різних церков Переяславсько-Бориспільської єпархії за 1758 г. [362], Воронкова 1757 р., 1758 рр. [360; 361], Полтавської протопопії 1754 р. [368], Бориспільської протопопії 1759 р. [363], Баришівської протопопії 1760 р. [364], Басанської протопопії 1763 р. [366]. Голтянської протопопії 1779 р. [355], Домонтова 1779 р. [369], с.Крапивного XVIII ст. [31], які уточнюють дані реєстрів і присяг старшини, пов’язуючи їх між собою. Недоліком сповідальних книг є те, що у них відсутні дані про дітей у віці до 7 років та осіб старших вікових груп. Для подолання цього недоліка використовуються метричні книги, які мають точні дані щодо дати народження чи одруження. Відносно смерті відзначимо достовірність інформації про день смерті, але відносність інформацію про вік померлого. Маємо масив джерел такого плану починаючи з 1721 р., бо раніше, як згадував, бунчуковий товариш Іван Гамалія, який народився 6 грудня 1699 р., тоді коли, ще “метрик не было” [243, 64] (в деяких місцях вони існували від часів митрополита Петра Могили). Особливе значення для історико-генеалогічних досліджень старшини мають збірник метрик 1687—1761 рр. [27], розсипи метричних книг 1721 р. [153].

Виключне значення для дослідження старшини Ніжинського полку мають метрики Борзнянської (1723 [130], 1782 рр.

[140]), Конотопської (1739 [149]), Глухівської (1722 [136], 1723 [131], 1743 [162], 1784 [145] рр.) протопопій. Вони не дублюються ні реєстрами, ні присягами. Метрична ж книга Конотопа 1737 г. [159] доповнює полковий реєстр цього року.

В Гадяцькому полку збереглися метрики Гадяцької і Зіньківської протопопії 1723 [132], враховуючи, що реєстри збереглися від 1731 р., Гадяцької протопопії 1741 р. [161] і Зінькова 1739 р. [147] доповнюють відповідні полкові ревізії. Метричні книги Гадяцької 1782 р. [163] і Зіньківської 1782 р. [141] протопопій несуть інформацію на кінець досліджуваного періоду.

Евристичне значення для Прилуцького полку мають метричні книги Прилуцької (1781 [41; 139], 1782 [143], 1783 [144] рр.), Ічнянської (1736) [146] протопопій, які не дублюються реєстрами.

Старшини Лубенського полку відстежуються в метричних книгах Лохвицької (1723 [134], 1780 [151], 1782 [142]), Лубенської (1723 [135]), Пирятинської (1738–1740 [160], 1782, 1783 [166] рр.) протопопій. З них лише метрика Пирятинської протопопії в частині 1740 р. доповнює відповідний полковий реєстр, інші ж матеріали мають ексклюзивний характер.

Так само слід оцінити матеріали щодо Миргородського полку представлені з Миргородської (1724 [150], 1733 [146], 1782 [164; 357] рр.), Миргородської і Гадяцької (1788 р. [154]), Сорочинської (1780 р. [152]), Хорольської (1780 [138], 1788 рр. [145]) протопопій, Хорола (1763 [365, 1-5], 1780 [354]). Метрична книга Опішнянської протопопії 1724–1739 рр. [165] доповнює полкові реєстри 1725, 1729, 1731, 1737, 1738, 1739 рр.

В Переяславському полку використані метричні книги бубнівської Преображенської церкви (1747) [43], Переяслава (1779 [351], 1780 [353, 367]), Переяславського повіту (1789 р. [157]), Золотоніського повіту (1789 [156]), Воронкова (1780 р. [352]), Басані (1780 р. [348]), Іркліївської протопопії (1782 р. [356]), які, в основному, мають ретроспективний характер.

Для Київського полку особливий інтерес представляють метричні книги Преображенської церкви м. Козельця (1731–1739 рр. [129]) і Гоголева (1780 р. [347]), при чому перші з

них дозволяють всеохоплююче простежити всі процеси народжуваності, шлюбності, кумовства, смертності протягом значного проміжку часу. Набагато бідніше щодо цих матеріалів Полтавський полк.

Збереглися лише метричні книги Кобиляцької (1722 [137], 1723 [133], 1739 [148] рр.) протопопії. Метрична книга 1723 р. значно розширює інформацію відповідного сотенного реєстру цього ж року.

Література

1. *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя. – 1998. – № 3.

2. Акты ЮЗР. – Т.Х.

3. *Астряб М.Г.* Старшина Лубенского полка в 1777 году // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Т. IX.

4. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., 1986.

5. *В.Г.* Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 году // Киевская старина. – 1888. – № 10.

6. Ведомость о школьниках и учениках при Переяславском доме Архирейском обучающихся сего 1738 года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890. – № 15.

7. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарнавського / *Підготував до друку та передмова І. Ситого* // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1; № 2; № 3; № 4; № 5; № 6.

8. *Дзира Я.* Перший паспорт козацтва: Найдавніший реєстр низового війська 1581 р. // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня.

9. *Іваненко А.О.* Козацький компут як історичне джерело (на матеріалах ревізії Переяславського полку 1726 р.) // Україна вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць / *Ред. кол.: Вашкевич В. та ін.* – К., 1999.

10. ІР НБУ. – Ф. I. – № 195.

11. ІР НБУ. – Ф. I. – № 4;

12. ІР НБУ. – Ф. I. – № 54333. – 762 арк.

13. ІР НБУ. – Ф. I. – № 54334. – 332 арк.

14. ІР НБУ. – Ф. I. – № 54336-54337. – 634 арк.

15. ІР НБУ. – Ф. I. – № 54341-54343. – 269 арк.

16. ІР НБУ. – Ф. I. – № 54344-54345. – 387 арк.

17. ІР НБУ. – Ф. I. – № 54476-54478. – 502 арк.

18. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57326.

19. ІР НБУ. – Ф. I. – № 58172. – Арк. 1-128;

20. ІР НБУ. – Ф. 160. – № 172. – 549 арк.

21. ІР НБУ. – Ф. 61. – № 1599. – Арк. 1-4;

22. ІР НБУ. — Ф. VIII. — № 234;
23. ІР НБУ. — Ф. VIII. — № 235;
24. ІР НБУ. — Ф. VIII. — № 236;
25. ІР НБУ. — Ф. VIII. — № 237;
26. ІР НБУ. — Ф. VIII. — № 238.
27. ІР НБУ. — Ф. I. — № 54332. — Арк. 1-200.
28. ІР НБУ. — Ф. I. — № 54335. — 568 арк.
29. ІР НБУ. — Ф. I. — № 54480. — 188 арк.
30. ІР НБУ. — Ф. I. — № 54481. — 210 арк.
31. ІР НБУ. — Ф. I. — № 55258. — 1-160 арк.
32. ІР НБУ. — Ф. I. — № 58232. — Арк. 1-34;
33. ІР НБУ. — Ф. I. — № 58238. — Арк. 1-30.
34. ІР НБУ. — Ф. I. — № 58241. — Арк. 1-574.
35. ІР НБУ. — Ф. I. — № 58452. — 11 арк.
36. ІР НБУ. — Ф. I. — № 59059. — 34 арк.
37. ІР НБУ. — Ф. I. — № 59060. — 23 арк.
38. ІР НБУ. — Ф. I. — № 59061. — 24 арк.
39. ІР НБУ. — Ф. I. — № 59065. — 23 арк.
40. ІР НБУ. — Ф. I. — № 59066. — 23 арк.
41. ІР НБУ. — Ф. I. — № 59095-59101;
42. ІР НБУ. — Ф. I. — № 66706-66718. — Арк. 1-57.
43. ІР НБУ. — Ф. II. — № 4273.
44. ІР НБУ. — Ф. II. — № 4286-4293. — Арк. 1-118.
45. ІР НБУ. — Ф. I. — № 54479. — 314 арк.;
46. Кирилов *И.К.*. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977.
47. Клименко *П.* Компюти і ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник. — Т. 3. — К., 1930.
48. Ковальський *Н.П.*, Мыцык *Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1984.
49. Ковальський *Н.П.*, Мыцык *Ю.А.* Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Учебное пособие. — Днепропетровск, 1986.
50. Ковальський *М.* Проблема джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. У трьох випусках. Вип. 1. — К., 1993.
51. Кривошея *І.І.* Ревізії та реєстри XVIII ст. як джерело з історії Чернігівського полку // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Зб. наук. праць. — К., 1999.
52. Крикун *М.* Перепис Подільського козацького полку 1659 року // Записки НТШ. — Львів, 2000. — Т. ССXL.
53. Лазаревский *А.* Из истории сел и селян Левобережной Украины // Лазаревский *А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892. — Т. I.
54. Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 г. // КС. — 1904. — № 7-9. .

55. *Мицик Ю.* Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII–XVIII століть // Корсунський часопис. – 1996. – № 4.

56. *Мицик Ю.А.* Джерельна база історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Проблема репрезентативності. // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність. – Харків, 1995. .

57. *Мицик Ю.А.* Реєстри козацькі // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998.

58. *Мицик Ю.А.* Розвиток української археографії історії українського козацтва (сучасний етап) // Історія: Матеріали 4-го міжнародного конгресу україністів, м. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. / відп. ред. *Я.Ісаєвич*. – Одеса–К.–Львів, 1999..

59. *Мицик Ю.А.* Стислі реєстри Війська Запорозького 10–20-х рр. XVII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997.

60. *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Учебное пособие. – Днепропетровск, 1983. – Ч.1.

61. *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Учебное пособие. – Днепропетровск, 1988.

62. Обрання Кирила Розумовського гетьманом. Публікація *В.Сергіючука* // Київська старовина. – 1993. – № 2.

63. *Опись Конопотской сотни 1711 г. / Ал. Лазаревский.* – К., 1892.

64. *Панащенко В.* З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 263–273.

65. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. *Упорядники Ю.Мицик, М.Кравець.* – К., 2003.

66. Ревизия козаков сотни Волинской хто де в прежних войсковых и теперишних походах бил, і хто не бил нижей сего реєстр следует // *Кривошея В.В., Кривошея І.І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. – К., 1999.

67. Реєстр всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / *Изданные по подлиннику О.М.Бодянским.* – М.: Изд-во Имп. Общества истории и древностей Российских при Московском университете, 1875.

68. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.

69. Реєстр козацької старшини 1744 року. Публікація *В.Сергіючука* // Київська старина. – 1992. – № 5.

70. Реєстр учителей и учеников в Колегиуме Братском Киевском обретающихся, року 1727 поданный // Описание документов и дел хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Т.VII. – Спб., 1885.

71. *Сергійчук В.* Хто кував славу «русского оржия» // Сіверянський літопис. — 1996. — № 2-3.

72. Список козаків с. Роїше укладений на підставі указу імператриці Катерини II від 16 листопада 1781 року про перепис козаків в Україні // *Ляшев О.* Роїше — село, сотенне містечко. Історико-географічний нарис. — Чернівці, 2002.

73. ЦДІАКУ. — КМФ — 7. — Оп.3. — Спр. 1304.

74. ЦДІАКУ. — КМФ — 7. — Оп.3. — Спр. 251.

75. ЦДІАКУ. — Ф. 102.- Оп. 1. — Спр. 9.

76. ЦДІАКУ. — Ф. 1501. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк.1-9.

77. ЦДІАКУ. — Ф. 1501. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк.1-9;

78. ЦДІАКУ. — Ф. 1501. — Оп.1. — Спр.62. — Арк.1-29.

79. ЦДІАКУ. — Ф. 1539. — Оп. 2. — Спр. 78.

80. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. — Арк. 1-139.

81. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 16951. — Арк. 1-48.

82. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17186. — Арк.1-352.

83. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17187. — Арк.1-235.

84. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17215. — Арк.1-226.

85. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19313. — Арк. 1-144.

86. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19315. — Арк. 1-247.

87. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19320. — Арк. 1-540.

88. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19321. — Арк. 1-423.

89. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19324. — Арк. 1-587.

90. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19325. — Арк. 1-320.

91. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19329. — Арк. 1-414.

92. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19333. — Арк. 1-791;

93. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19334. — Арк. 1-491.

94. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19335. — Арк. 1-519.

95. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19338. — Арк. 1-510.

96. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19339. — Арк. 1-554;

97. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19345. — Арк. 1-977.

98. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19346. — Арк. 1-512.

99. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19348. — Арк.1-737;

100. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19349. — Арк.1-745.

101. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19350. — Арк. 1-844.

102. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19352. — Арк. 1-735.

103. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19356. — Арк. 1-673.

104. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19357. — Арк. 1-694.

105. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19360. — Арк. 1-687.

106. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19362. — Арк. 1-362.

107. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19363. — Арк. 1-196.

108. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19365. — Арк. 1-670.

109. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19366. — Арк. 1-535.

110. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19368. — Арк. 1-527.

111. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19370. — Арк. 1-251.

112. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19373. — Арк. 1-298.

113. ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19374. — Арк. 1-694.

114. ЦДІАКУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19375. – Арк. 1-285.
115. ЦДІАКУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19376.- Арк. 1-628.
116. ЦДІАКУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19378. – Арк. 1-575.
117. ЦДІАКУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19379. – Арк. 1-365.
118. ЦДІАКУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19379. – Арк. 1-122.
119. ЦДІАКУ. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2501. – Арк. 1-65.
120. ЦДІАКУ. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 1-9.
121. ЦДІАКУ. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 130.
122. ЦДІАКУ. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 16.
123. ЦДІАКУ. – Ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 315.
124. ЦДІАКУ. – Ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 321.
125. ЦДІАКУ. – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 20.
126. ЦДІАКУ. – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 42.
127. ЦДІАКУ. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 1-215.
128. ЦДІАКУ. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 49. – Арк. 1-64.
129. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 123 б.
130. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 25.
131. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 27, 29.
132. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 30.
133. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 32.
134. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 34.
135. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 37.
136. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 7.
137. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 9.
138. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 100.
139. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 105.
140. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 а.
141. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 б;
142. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 в.
143. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 г.
144. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 108.
145. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 111
146. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 17.
147. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 28.
148. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 36.
149. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 37.
150. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 4.
151. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 97 а.
152. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 98.
153. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 1.
154. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 109.
155. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 111.
156. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 113.
157. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 115.
158. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 17.
159. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 20.
160. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 27.

161. ЦДІАКУ. – Ф.127. – Оп. 1014. – Спр.35.
162. ЦДІАКУ. – Ф.127. – Оп. 1014. – Спр.38.
163. ЦДІАКУ. – Ф.127. – Оп. 1014. – Спр.72.
164. ЦДІАКУ. – Ф.127. – Оп. 1014. – Спр.73;
165. ЦДІАКУ. – Ф.127. – Оп. 1014. – Спр.8.
166. ЦДІАКУ. – Ф.127. – Оп. 1014. – Спр.85.
167. ЦДІАКУ. – Ф.127. – Оп.1014. – Спр. 78.
168. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр.86. – Арк.1-14;
169. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.1-28.
170. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.164. – Арк.1-19.
171. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.1-40.
172. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.20.
173. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.203.
174. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.21;
175. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.22.
176. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1-27.
177. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.1-87.
178. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.24.
179. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.247. – Арк.1-28.
180. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1-16.
181. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.26.
182. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.267. – 53 арк.
183. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.27.
184. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1-26.
185. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.28.
186. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1-16.
187. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.1-51.
188. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.1-64.
189. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.487. – Арк.1-95.
190. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.1-30.
191. ЦДІАКУ. – Ф.204. – Оп.1. – Спр.8.
192. ЦДІАКУ. – Ф.206. – Оп.2. – Спр.2.
193. ЦДІАКУ. – Ф.206. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1-29.
194. ЦДІАКУ. – Ф.206. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.1-135
195. ЦДІАКУ. – Ф.206. – Оп.3. – Спр.7347. – Арк.1-600.
196. ЦДІАКУ. – Ф.246. – Оп.1. – Спр.190. – Арк.1-15.
197. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 17851. – Арк. 1-416.
198. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 17851. – Арк. 1-416.
199. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 19323. – Арк. 1-268.
200. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 19327. – Арк. 1-255.
201. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 19347. – Арк. 1-626.
202. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 19382. – Арк. 1-480.
203. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр 20038. – Арк.1-455.
204. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 1186.
205. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 1378. – Арк.1-200.
206. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 16981. – Арк.1-154.
207. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 17163. – Арк.1-399.

208. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 17164. – Арк. 1-288.
209. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 17188. – Арк. 1-257;
210. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19253. – Арк.1-200;
211. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19318. – Арк.1-331.
212. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19336. – Арк.1-543.
213. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19343. – Арк. 1-754.
214. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19353. – Арк.1-456.
215. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19389. – Арк.1-676.
216. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19694. –
217. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 2164. – Арк.1-8;
218. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 2165. – Арк.1-10.
219. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 2183. – Арк.1-131 арк.
220. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 4284. – Арк.1-154.
221. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 5107. – Арк.1;
222. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 5153. – Арк.1-131;
223. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 5154. – Арк.1-100.
224. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 8230. – Арк.1-392.
225. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 8233. – Арк.1-68.
226. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 8236. – Арк.1-471.
227. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 8389. – Арк. 1-149.
228. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1154. – Арк.1-5.
229. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1330. – Арк.1-8.
230. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16846. – Арк.1-18.
231. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16847. – Арк.1-38.
232. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16937;
233. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16938.
234. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16939.
235. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16940.
236. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16942.
237. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16950.
238. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16952. – Арк.1-61.
239. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16953. – Арк.1-20.
240. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16954. – Арк.1-98.
241. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16955. – Арк.1-65.
242. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16956. – Арк.1-56.
243. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16958.
244. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16958. – Арк.64.
245. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16959.
246. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16960.
247. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16961.
248. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16961.
249. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16962.
250. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16964.
251. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16965.
252. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16974. – Арк.1-27.
253. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16991.
254. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16992. – Арк.1-24.

255. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16993. – Арк.1-120.
256. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16994. – Арк.1-58.
257. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16998;
258. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19250. – Арк.1-291;
259. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19252. – Арк.1-195;
260. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19317. – Арк.1-399;
261. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19319. – Арк.1-554.
262. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19322. – Арк.1-456.
263. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19328. – Арк.1-811.
264. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19330. – Арк.1-324.
265. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19337. – Арк.1-509;
266. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19341. – Арк.1-443.
267. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19342. – Арк.1-628.
268. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19344. – Арк.1-849.
269. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19351. – Арк.1-532.
270. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19355. – Арк.1-409.
271. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19364. – Арк.1-433.
272. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19371. – Арк.1-796.
273. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19377. – Арк.1-525.
274. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19402.-
275. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19409. – Арк.1-560.
276. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3896
277. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.6939. – Арк.1-39.
278. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.7132. – Арк.1-19.
279. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.8015. – Арк.1-113.
280. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.8213. – Арк.1-104.
281. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.8232. – Арк.1-61;
282. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19326. – Арк.1-557.
283. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19331. – Арк.1-562;
284. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19340. – Арк. 1-515.
285. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 1790. – Арк.1-19.
286. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 1792. – Арк.1-29.
287. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 1794. – Арк.1-32.
288. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 1854. – Арк.1-30.
289. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2077. – Арк.1-43.
290. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2128-г. – Арк.1-176.
291. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2432. – Арк.1-6.
292. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2535. – Арк.1-19.
293. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2535. – Арк.1-19.
294. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2617. – Арк.1-39.
295. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2668. – Арк.1-48;
296. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2669. – Арк.1-13.
297. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2683. – Арк.1-11;
298. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2684. – Арк.1-10.
299. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2884. – Арк.1-15.
300. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2885. – Арк.1-31.
301. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2889. – Арк.1-3.

302. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2927. – Арк.1-48.
303. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 3373. – Арк.1-19.
304. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 3374. – Арк.1-21.
305. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 3378. – Арк.1-69;
306. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 3482. – Арк.1-22;
307. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.1793. – Арк.1-10.
308. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.1-21.
309. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.1930. – Арк.1-108.
310. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.2576. – Арк.1-28.
311. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.2. – Спр. 199.
312. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.2. – Спр.368.
313. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.2. – Спр.534.
314. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.2. – Спр.535.
315. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.2. – Спр.540; Спр.541.
316. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.3421.
317. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.4865. – Арк.1-1111.
318. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.3. – Спр. 2498. – Арк.1-246 арк.
319. ЦДІАКУ. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1-13.
320. ЦДІАКУ. – Ф.75. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.1-93.
321. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 403.
322. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 428.
323. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 428.
324. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 512.
325. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 534.
326. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 535.
327. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 536.
328. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 687.
329. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 687.
330. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 688.
331. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 688.
332. ЦДІАКУ. – Ф.80. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1-26.
333. ЦДІАКУ. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.369. – Арк.1-24.
334. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.150.
335. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.161.
336. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.23.
337. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.3.
338. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.7.
339. ЦДІАКУ. – Ф.94. – Оп.2. – Спр.43. – Арк.1-22.
340. ЦДІАКУ. – Ф.94. – Оп.2. – Спр.46. – Арк.1-120.
341. ЦДІАКУ. – Ф.94. – Оп.2. – Спр.62. – Арк.1-8.
342. ЦДІАКУ. – Ф.94. – Оп.2. – Спр.83. – Арк.1-66.
343. ЦДІАКУ. – Ф.94. – Оп.2. – Спр.84. – Арк.1-46.
344. ЦДІАКУ. – Ф.94. – Оп.2. – Спр.85. – Арк.1-76.
345. ЦДІАКУ. – Ф.94. – Оп.2. – Спр.86. – Арк.1-16.
346. ЦДІАКУ. – Ф.98. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1-25.
347. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп. 1. – Спр.1466.
348. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр. 1469.

349. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.1-325.
350. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.1-500.
351. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1360.
352. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1471.
353. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1478;
354. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1483.
355. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1526.
356. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1638.
357. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1639.
358. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1-701.
359. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.1-358.
360. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.1-16;
361. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.290. – Арк.1-15.
362. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.1-67.
363. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.321 – Арк.1-17.
364. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.1-390.
365. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.412. – Арк.1-5.
366. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.1-458.
367. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.1. – Спр. 1479.
368. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.2. – Спр.15; Спр. 34. .
369. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.2. – Спр.41.
370. ЦДІАКУ. – Ф.990. – Оп.2. – Спр.45.
371. ЦДІАУК. – Ф. 102. – Оп. 2. – Спр. 101. – 152 арк.
372. ЦДІАУК. – Ф. 102. – Оп. 2. – Спр.- 1719 г. – Арк.1-101.
373. ЦДІАУК. – Ф. 102. – Оп. 2. – Спр.- 1725 г. – 876 арк.
374. ЦДІАУК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 2-32.
375. ЦДІАУК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2-50.
376. ЦДІАУК. – Ф.102. – Оп.2. – Спр. – 1723 г. – 186 арк.
377. *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – XVIII в.). – Днепропетровск, 1986.
378. *Швидько Г.К.* Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001.
379. *Швидько Г.К.* Ревізія Миргородського полку 1723 р. // Гу-манітарний журнал. – 2000. – № 1.; № 2. № 3.; 2001. – № 1-2.168; 2001. – № 3-4. ; 2002. – № 1.; № 2; 2004. – № 1-2. .
380. *Шербак В.О.* Козацький реєстр 1638 р. як історичне дже-рело // Наукові записки / Національний університет “Києво-Могилянської академії”. – Т. 20. Історичні науки. – Ч. 2. – К., 2002.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АКОПЯН Валерій Григорович — кандидат філософський наук, народний депутат України

ОСИПОВ Анатолій Олександрович — кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародних відносин, історії і філософії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили, докторант НаУКМА.

МАРГЕЛІС Наталія Володимирівна — старший викладач кафедри міжнародних відносин, історії і філософії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили.

ПОЛЯНСЬКА Вікторія Іванівна — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри культурології Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

СТУПАК Ольга Петрівна — старший викладач кафедри філософії Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського.

СМИРНОВ Ігор Олександрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського.

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

БАБІЙЧУК Валерій Іванович — учитель Мирославської ЗОШ Бердичівського району Житомирської області

БОЙКО Олександр Дмитрович — доктор політичних наук, проректор Київського славістичного університету

ВАШКЕВИЧ Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник народної освіти України, головний редактор наукового вісника “гілея”.

ІВАНОВ Микола Семенович — кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили, докторант НаУКМ.

ЛЯПІНА Людмила Анатоліївна — кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили.

ХІМЧЕНКО Олексій Георгійович — кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Південнослов'янського інституту Київського славістичного університету.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В НАУКОВОМУ ВІСНИКУ “ГІЛЕЯ”

Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України (див. Постанову Президії ВАК України № 7 – 05/1 від 15.01.2003 р.)

1. Макет сторінки: а) прізвище та ініціали автора; б) назва статті прописними буквами; в) текст статті (шрифт – 10 пт); г) перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком *Література*. Джерела у списку нумеруються вручну, без використання функції меню Word “Нумерація”; д) між зазначеними частинами порожні рядки не залишаються.

2. Для опублікування статті автору необхідно подати до редакції: а) текст статті, роздрукований на принтері чітким шрифтом Times New Roman; б) електронний варіант статті на дискеті (дискета та роздрукований текст подаються у файлі); в) рецензію на статтю або витяг із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку; г) відомості про автора з обов’язковим зазначенням прізвища, імені, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

Редакція залишає за собою право редагування текстів статей, які до неї надходять.

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.

Редакція матеріалів не рецензує і не повертає.

У разі передруку посилання на “Гілею” обов’язкове.

Вісник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАКом України.

